tarih VE toplum

18.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ EKİM1992

106

İletişim Yayınları

tarih ve toplum

Çırağan Sarayı Ne Zaman Yandı?	*Mustafa Şahin*	2
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nin Pek Bilinmeyen Bir Faaliyetine Dair İki Belge	*Dr. Ali Sarıkoyuncu*	6
Divan Edebiyatında Şehirler-II	*Orhan Şaik Gökyay*	9
Koleksiyoncunun Dağarcığından	*Hakan Akçaoğlu*	13
Rıza Tevfik'in Hapishane Hatıraları	*Abdullah Uçman*	14
Jön Türklerin 1902 Kongre Öncesinde Ortak Kararları	*Faruk Ilıkan*	18
Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslâmlaştırma	*Nicoară Beldiceanu*	20
İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliselerinin Adları ve Anlamları	*Mehmet Zafer Karaca*	23
Musa Bin Hamun ve Onun Diş Tababetine Dair Türkçe Bir Kitabı	*Arslan Terzioğlu*	30
Lise Tarih Kitapları-I	*Yücel Kabapınar*	36
Cem Dilçin'in Yeni Bir Araştırmasının Düşündürdükleri	*Gönül Alpay Tekin*	41
Yakın Tarihimizden Bir Belge	*Mete Tunçay*	45
Yıldız'ın Hatası Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesi	*İlhan Yerlikaya*	46
Kitabiyat		57
XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri	*Zeki Arıkan*	
Altın Orda	*Dr. Cemil Öztürk*	
Bir Kadın Takvimi=Takvimü'n-Nisâ	*N. Aylâ Demiroğlu*	

Kapak: Topkapı Sarayı Müzesindeki bir padişah çadırından ayrıntı. *The Splendour of the Ottoman Sultans* (Memphis, 1992).

EKİM 1992 • CİLT 18 • SAYI 106

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç
Düzelti: Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Ercan Meriç

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** İletişim Pazarlama A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1992

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 125 36 00-125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 215.000 TL/yıl - 105.000 TL/6 ay • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Amerika: 78 $/yıl, Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir.
Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı**: 18.000 TL.

tarih ve toplum
OKUYUCU MEKTUPLARI

Çırağan Sarayı Ne Zaman Yandı?

Ali Suavi'nin mi, V. Murad'ın mı, bir oldubittiyle Meclis Binası yapılmasına üzülen V. Mehmed Reşad'ın mı ahı tuttu, yoksa adındaki (çırağan/çerağan: kandiller vesaireyle tertip edilen donanma) tekinsizlikten (fitil, kandil, mum, dolayısıyla ateş unsuru) midir, kaldırılan oradaki mezarlardan mıdır adı uğursuza çıkan güzelim saray birkaç saat içinde yanıp gitmiş, geriye iskeleti kalmış (hoş, şimdi bir otelin bölümü olarak onarıldı; "yumuşak açılış"larla eski hayatına dönmeye çalışırken, yüzyıllık halk inancının da toplumun bazı katmanlarında canlılığını koruduğu anlaşılıyor). Yanmakla kalmamış, acı kaderine öylesine tarihler düşülmüş ki, bunları okuyanın yüreğini yakar olmuş.

Sarayın, Abdülaziz döneminde yapılışı (1863-67, 1863-71, 1866, 1870, 1871, 1874, hatta 1908), Meclis Binası olarak tahsisi (Ekim 1909, 2 Ekim 1909, 14 Kasım 1909, 15 Kasım 1909) için verilen tarihleri, yanışı için verilen 1909, 1910 gibi global tarihleri, maddî zararın o zamanın parasıyla, bu zamanın parasıyla 3,5-5 milyon, 8 milyon, 120 milyon olduğu üzerine yapılan değerlendirmeleri bir tarafa bırakalım da ay ve gün belirterek verilenlere bir bakalım:

6 Ocak 1909, 10 Ocak 1910, 19 Ocak 1910, 20 Ocak 1910.*

Mübarek, musıkîye de alem olan ve Doğu'nun Musikar, Kaknus, Batı'nın Feniks (Phoenix) dediği mitolojik kuş gibi, yanıp yanıp küllerinden yine dirilmiş.

Şimdi de dönemin gazetelerinden birine bir göz atalım:

Çırağan Sarayı'nın Yanması

"-Çırağan yanıyor.

Dün birdenbire bu haber İstanbul içinde yayıldı.

Yangının Zuhuru: Dün saat 5 raddelerinde yangının zuhuru Beşiktaş'a akseylediği zaman orada bulunan muhabir-i mahsusumuz heman mahall-i kazaya gitmiştir.

Yangının Sebeb-i Zuhuru: Harikin sebeb-i zuhuru hakkındaki rivayat pek mütehâliftir." (Yeni *Tanin*, no. 27-496, 7 Kânunısânî 325/20 Kanunısânî 1910) [8 sütuna manşet. Tahkikat, arz-ı ta'ziyet, beyanat-ı hazret-i padişâhî... vs.]

"Çırağan Etrafında: Şimdi artık Çırağan'dan, o senelerce hayatın, acı tatlı, her türlü tecelliyatına cilvegâh olmuş büyük ve muhteşem Saray'dan lerzan bir kadid-i harab, derin ve umumî bir teessür ve teessüfden başka hiçbir şey kalmadı.

Dünkü Tahkikat: Harik hakkındaki tahkikatın evvelki günden başlamış olduğunu dün yazmıştık." (Yeni *Tanin*, no.28-497, 8 Kânunısâni 325/21 Kânunısâni 1910) [Kurtulan-kurtarılamayan evrak]

"Ahmed Rıza Bey: Çırağan'da zuhur eden yangından müteessiren hasta olan Ahmed Rıza Beyefendi dün iktisab-ı afiyetle dışarıya çıkmış ve Meclis'e riyaset etmiştir." (Yeni *Tanin*, no. 30-499, 10 Kânunısâni 325/23 Kanunısani 1910)

Bu müessif hadise üzerine nezaretlerde önlemler alınır. *Tanin*, no.500, s.3, no. 513, s.4. (Buna rağmen, tedbir takdiri bozamaz dercesine Bâbıâli bir kez daha yanar [1911], ayrı mesele.)**

Çırağan Harikine Dair Rapor, *Tanin*, no. 502, s.2

"Çırağan Tahkikatı: Çırağan Sarayı'nın ihtirakından dolayı hey'et-i Adliyece meşhûdat ve malûmatının bilinmesine lüzum görülen Meclis-i Âyan zabıt kâtiplerinden Cenab Şehabeddin Bey'in evvelki Perşembe günü ve zabıt mümeyyizi Nedim Bey'le zabıt kâtiplerinden Baha Tevfik, Raif Şevki efendilerin dün isticvapları icra kılınmıştır. Mumaileyhimîn ifadatına nazaran harikin elektrikçiler tarafından îkâ olunduğu anlaşılmakta imiş."(*Tanin*, no. 506-37, 17 Kanunısani 325/30 Kanunısani 1910, s.3)

"Çırağan Külleri: Çırağan Sarayı'nın küllerini eleyerek içinde altın yaldızı vs. aramak üzre bazı kimseler tarafından hükûmete müracaat edildiği ve buna mukabil 2 bin lira teklif olunduğu haber alınmıştır." (*Tanin*, no. 511-42, 22 Kanunısani 325/4 Şubat 1910, s.3)

Tarih karışıklığının sebebi, sanırız anlaşılmıştır. 6 Ocak 1909 diyen Rumî tarihi yanlış çevirmiş, 20 Ocak 1910 diyen, hadisenin gazetelerde yer almasına bakmış, 19 Ocak 1910 Miladî tarihi bize doğruyu göstermiştir.

Mustafa Şahin/İstanbul

Aylık Ansiklopedi, İstanbul 1947, s.772
Ana Britannica, c.6, s. 404-5
İstanbul Üniversitesi Bülteni, c.2, sayı 2, Ocak 1982, s.29,32.
Milliyet Ansiklopedik Sözlük, İstanbul 1967, s.437
Osmanlı Sarayının Son Günleri, s.101,122
Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958, s.67
Resimli Türk ve Dünya Meşhurları Ansiklopedisi, İstanbul 1958, s.354 (1962, s.355)
Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, s. 1464
Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü, İstanbul 1985, s.27
Türk Dokuma Sanatından Örnekler, İstanbul 1984, s.21
Tarih Lügati, İstanbul 1952, s.88.
Türk Mimarlığı, İstanbul 1992, s.108
Yakın Tarihimiz (Milliyet'in Tarih ve Kültür eki), s.233
Stambul Reiseführer, İstanbul 1930, s.419
Yıllar Boyu Tarih, sayı 2, İstanbul Şubat 1982, s.9.

Çırağan Hariki. 6 Kanunısani 1325 [19 Ocak 1910]. Sultan Abdülaziz Han tarafından inşa ettirilip devlete azîm bir meblağa mal olan ve ahiren Meclis-i Millî ittihaz olunan muhteşem ve zarif Çırağan Sarayı bir kaza neticesinde muhterik oldu. Fevkalade müteessir olan zat-ı şahane evvela beni ve ba'de birçok saray memurlarını harik mahalline i'zam etti. Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi ve şehzadelerin kısm-ı küllisi birer birer geldiler. Rüzgârın şiddetinden, esbab-ı itfâ'nın noksanlığından ve yanındaki denizden istifade etmek tarikının maattessüf bilinemesinden o âlî bina gözlerimizin önünde cayır cayır yandı. (Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1340, 1. kitap, s.88) Yanmadan önceki ve sonraki görüntüleri için, *Resimli Kitap*, no.15, Ka-

tarih ve toplum

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda, Lise Tarih Kitapları üstüne eleştirili bir değerlendirme yazı dizisinin ilkini yayımlıyoruz. İzmir'den Yücel Kabapınar'ın yazdığı bu incelemenin ikinci ve üçüncü bölümleri, Kasım ve Aralık sayılarımızda çıkacak. Bana da öyle geliyor ki, eğitimde kullanılan bu kitaplar, Cüneyt Arkın filmleri ve Karaoğlan *comics*'i havasından kurtulmadıkça, biz zor çağdaşlaşırız.

Bu ayın en ilginç araştırma yazılarından biri, Prof. Dr. Arslan Terzioğlu'nun Fatih'in Yahudi dişçisi hakkındaki çalışması. Orhan Şaik Gökyay hocamızın Divan Edebiyatında Şehirler yazısı, bu kere İstanbul ve Edirne üstünde odaklaşıyor. Gönül Alpay Tekin'in yaptığı, Fuzulî'nin bir gazeli üstüne geçen yıl yayımlanmış bir edebiyat tenkidi hakkındaki övücü değerlendirme, en durağan sayılan bir alanda bile, hâlâ yeni ve değerli bilgiler üretilebildiğini gösteriyor. Zafer Karaca'nın yeni makalesi ise, İstanbul'daki Rum Ortodoks kiliselerinin adlarını açıklamakta.

Abdullah Uçman arkadaşımızın aktardığı Feylesof Rıza Tevfik'in -tamamlanmamış- Hapishane Anıları, II. Abdülhamid devr-i istibdadında devrimci öğrencilerin encamına ışık tutuyor. Bu ay sizlere, çeşitli konularda kısa kısa belgeler sunuyoruz. Tarih sırasıyla, bunların birincisi, Almancada "Türkiye" sözcüğünün ilk geçtiği, 13'üncü yüzyılın ilk yarısından kalma bir şiir kıt'ası. İkincisi ve üçüncüsü, Jön Türklerin 1902 Paris Kongresi hazırlıklarıyla ilgili. Dördüncüsü ve beşincisi, sonraki yılların ünlü Maarif Vekili Mustafa Necati'nin Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Reisi olarak, Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin propaganda ve örgütlenme çalışmalarına dair telgrafları. Altıncısı, Yunus Nadi'nin İzmir'in kurtuluşundan 1922 ilkbaharında onbir gün sonra, bir milletvekili dinadamına yazdığı bir mektup. Yedincisi ise, Çerkes Ethem'in ağabeyi Reşid'in 1930 Ağustosunda Ağrı'daki Kürt isyanının bastırılması dolayısıyla Mustafa Kemal Paşaya hitaben yayımladığı bir açık mektup.

Bu sayımızdaki en uzun katkı ise, Basiretçi Ali Beyin 1908'de "Yıldız'ın Hatası" başlığıyla çıkan, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı(nın Avrupa cephesi) üstüne küçük kitabının İlhan Yerlikaya tarafından yapılmış çevrimyazısı.

1989'da Fransa'da Robert Mantran'ın yönetiminde ileri gelen Fransız Türkologları önemli bir Osmanlı İmparatorluğu Tarihi yayımladılar. Server Tanilli arkadaşımız tarafından Türkçeye çevrilen bu yapıtın ilk cildi Kasım başında çıkacak. Ondan, Osmanlı'nın anasırı kentlere yerleştirme ve özümleme politikasıyla ilgili bir bölümü aktarırken, N. Beldiceano'nun sözünü etmediği bir boyutu düşündüm. Sığınmacılık iyi hoş da, şehirleri "şenlendirme" amacıyla zorla yer değiştirilen, Türk olsun olmasın insanlar, kimbilir ne denli sıkıntılar çekmiş, şekva etmişlerdir.

Kitabiyat bölümümüzde, bu ay üç yazı var. Ahiler hakkında yeni bir yapıtı Prof. Dr. Zeki Arıkan bize haber veriyor. Cemil Öztürk ise, Altın Ordu üstüne Macarca bir kaynağı tanıtıyor. Ayla Demiroğlu da geçen yüzyılın sonunda basılmış (almanak anlamında) bir kadın takvimini anlatıyor. Yüz yıl önce bu ayın Osmanlı Basınından seçmelerimiz de eksik değil, elbette.

Bu mektubu, iki okuyucu mektubundan alıntılarla tamamlamak istiyorum. İkisi de düzeltme niteliğinde. Ağustos sayımızda Türkçenin resmî dil oluşuyla ilgili mektubunu yayımladığımız Sayın Halil Erenoğlu, yazısının sonunda yararlandığı kitapları sayarken, Cihannüma'yı bizim yanlış bir gayretkeşlikle, parantez içinde Kâtip Çelebi'nindir diye tasrih etmemize karşı çıkıyor ve kendi kasdettiğinin Mevlânâ Mehmet Neşrî'nin Kitab-ı Cihannüma'sı olduğunu belirtiyor. Sayın Ayhan Yüksel de Eylül sayımızda Levent Boyacıoğlu'nun İnkılâp Temsilleri-IV yazısında anılan "Attila'nın Düğünü" piyesinin tiyatro oyuncusu Behzat [Butak 1891-1963] bey tarafından değil, kendi dayısı Avukat Behzat Sinopluoğlu (1910-1980) tarafından yazıldığını bildiriyor.

Gelecek ay yeniden buluşmak dileğiyle, hepinize saygı ve sevgiler sunarım.

METE TUNÇAY

nunı evvel 1325/Janvier 1910, s.190, 191, 194, 200-202, 208,210, aynı dergi, c.3, no.16, Nisan 1326 (2. tab'ı), s. 278-295.

Yayıncılığımız gariplikleri nden bir iki örnek daha zikredelim: Server İskit, "Babıâli Yangınları" yazısında, "Babıali'nin 7. defa yanması 1910'dadır." der, resimaltında ise doğrusu (1911) yer alır. (*Aylık Ansiklopedi*, 2. seri, fasikül 7, Tarih eki, Ocak 1950, s.102-103). *Hayat Ansiklopedisi*'ne bakanlar ise 1912'yi görüp yanacaklardır (c.1, İstanbul [1961], s.418).

Çırağan Sarayı'nın yapımına 1863'te başlandı, 1876'da bitti. Mevlevihânenin yıkılması dolayısıyla halk arasında çıkan söylenti nedeniyle Abdülaziz bir daha burada oturmadı. 19 Ocak 1910'da 3-4 saat içinde yanıp kül oldu. (*Emniyet Sandığı Radyo Kültür yayınları*, İstanbul 1970, s.91-92)

"20 Ocak 1910 günü... 5 saat içinde kül oldu." (*Bizim Şehir* [Kostantiniyye Haberleri], sayı 21, İstanbul, Mayıs 1991, s.16 vd.) 1940'ın *Takvim-i Ragıb*'ı [Uluğ Takvimi] ise hem Çırağan sarayı'nı hem Bâbıâli'yi 1910'da yakıyor (s.106).

Bâbıâli yangını. 23 Kanunıevvel [1326, 4 Ocak 1911 pazartesi]. Dün gece Bâbıâli'de harik zuhur ederek Şurâ-yı Devlet Dairesi tatamıyle, Dahiliye'nin kısm-ı âzamı ve Sadaret'in bir kısmı muhterik olmuştur. (Lütfi Simavi, *age.*, s.133) Bu eserin, *Osmanlı Sarayının Son Günleri* adıyla yapılan yayını, özellikle tarih çevrimleri bakımından ihtiyatla kullanılmalıdır. Nerdeyse bütün tarihlerde 13 gün farkı gösterilmediği gibi, bir yıl geriden seyretmektedir.

Resimli Kitab, yangını, kapak konusu yapmış, "Bâbıâli bî-aman alevler içinde.../L'Incendie de la Sublime-Porte" diyerek, görüntülere yer vermiştir. (c.5, no.27, Kanunısani ve Şubat 1326/Ocak-Şubat 1911, s.182, 184-190, 192-194)

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Ekim 1892)

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

Reji Tahvilleri

Tömbeki rejisi tarafından bu kere yüzde beş faizli olmak üzere beş milyon Franklık yani iki yüz yirmi bin liralık obligasyonun mevki-i tedavüle çıkarılmış olduğu istihbar olunuyor.

Şirket-i mezkûre muâmelesinin günden güne kesb etmekte olduğu intizamın halkımıza bahş eylediği emn ü itimad semeresi olarak mezkûr el-miktar mebâliğ mukabilinde çıkarılmış olan on bin adet obligasyonların cümlesi memâlik-i Osmaniyye dahilinde sarf edilmiş yani bu şirketin tahvilâtı elyevm umumiyetle Osmanlılar elinde kalmıştır ki Paris, Londra ve memâlik-i sâire piyasalarına hâcet kalmaksızın böyle bir neticei hasene husûlü şimdiye kadar hiçbir şirketin muâmelâtında görülmemiş olduğundan icraat ve muâmelâtında Hükümet-i Seniyyenin muâvenet-i âliyyesine mazhar olduktan başka bu suretle umum sermayedarân-ı Osmanînin emn ü itimadını kazanmak dahi şirket-i mezkûre heyet-i idaresinin bir muvaffakıyyet-i bâhiresi [apaçık başarısı] bulunmakla mezkur idareyi bu muvaffakıyyetinden dolayı şâyân-ı tebrik görürüz... [4 Teşrin-i evvel 1892]

Emperyalizm İçin Demiryolu

İngiltere'de şu bir iki gün zarfında ezhânı en ziyade işgal eden mesele Şarkî Afrika'da Uganda memleketinin tahliyesi lâzım gelip gelmeyeceği maddesidir.

Malûm olduğu vechile Uganda memleketi Zengibar sevâhilinden pek çok içeride vâki olup bunun sahil ile olan muvâsalasının tesrî ve teshil için milyonlarca liralar sarfı lâzım geldiği halde İngiltere Hükümeti Afrika'nın Zengibar cihetindeki daire-i nüfûzunu henüz Uganda'ya kadar tevsi etmeye lüzum görmediğinden şimdiye kadar oralarını Şarki Afrika Şirketi nâmıyla bir kumpanyanın taht-ı idaresine tevdi ile iktifa etmiş bulunuyordu. Halbuki Şarkî Afrika Kumpanyası İngiltere'den muâvenet-i mühimme-i nakdiyyeye mazhar olmadıkça Afrika dahilinde böyle uzak bir memlekette idâme-i nüfûz etmekte devam gösterecek olsa bilâhire ilân-ı iflâs edecek derecede mutazarrır olacağından geçende Lord Salisbury henüz mevkî-i iktidarda bulunduğu sırada sahilden dahile kadar bir şimendifer hattı temdîdi zımnında iktizâ eden keşfiyâtı icra etmek üzere parlamentodan oldukça mühim bir meblâğ istihsaline muvaffak olmuştur.

Lâkin kumpanyanın bu meblâğı istihsale muvaffak olmasıyla beraber yine Uganda'da beka-pezir olamayacağına daha o zamanlar hükm edilmiş idi.

Bu defa İngiltere'de vukû bulan tebeddül-i vükelâ üzerine kumpanya kendi hal ve mevkîine rengi kat'iyyet vermeye lüzum görüp İngiltere Hükümetine takdim eylediği lâyihada ya kendisine mikdar-ı münasip tahsisat verilmesi veyahut Uganda'nın tahliyesine mecbur olacağı hususundan bahs eylemiştir... (8 Teşrin-i evvel 1892)

DAHİLİYE

Sanat Okuluna Bağış

Birtakım bîçaregân evlâd-ı vatanın talim ve terbîyeleriyle beraber kendilerine sanayi-i münasebede bahş-ı nisâb-ı marifet ve temîn-i dest-mâye-i refah ve saadet etmek [ustalık derecesi bahş etmek ve refah ve saadet sermayesi sağlamak] gibi bir maksad-ı hayra hâdim olan Selânik Hamidiye Mekteb-i Sanayii için şimdiye kadar eâli [büyüklerimiz] ve ahalimiz tarafından vâki olan iânâta bir lâhika-i râika olmak üzere Osmanlı Bankasının Selânik'teki şubesi bu kere mekteb-i mezkûra otuz adet Osmanlı Lirası iâne irsal ederek şâ-

yân–ı şükran bir surette ifâ ettiğinden işbu hamiyet, sezâ-yı takdir ve tebriktir... (1 Teşrin-i evvel 1892)

Karayolları Yapımı

İzmir'den vukû bulan iş'âra nazaran Denizli'den Tavas'a, Nazilli'den Bozdoğan'a, Aydın'dan Çine'ye ve oradan Muğla'ya ve İskele'den Urla'ya ve Alaşehir'den Eşme'ye ve Akhisar Soma şose tariklerinin ihale-i kat'iyyeleri icra edilmiş ve bunlardan Kırkağaç tariki hitam bularak diğerlerinden bazılarının müceddeden ve tamiren inşâsına mübaşeret olunmuştur... (1 Teşrin-i evvel 1892)

HARİCİYE

Kalpazanlara Karşı

Paris gazetelerinde maa–ttaaccüb okunduğuna nazaran bundan mukaddem kimya ve makine fenlerinde maharet-i fevkalâdesi olan (Şlomberje) nâmında bir zât Fransa bankasının kaymelerine takliden yapmış olduğu kaymeleri bankaya götürüp bizzat baş memura irâe ile altına tahvil etmiş ve sahte oldukları anlaşılamayıp akçeyi aldıktan sonra hakikat-i hâli müdüre anlatmış olduğundan bu bâbta banka tarafından ikame edilen dâvâda mumâileyh kimyagerin hüsniniyeti anlaşılmış olmakla beraatına karar verilmiştir.

Bu defa mösyö Şlomberje Belçika bankasının dahi kaymelerini taklide muvaffak olup yine memuruna i'tâ ile tebdil eyledikten sonra banka meclis-i idare reisine müracaat etmiş ve hakikat-i hâli anlattıktan sonra bankanın bu gibi tehlikeden masûn bulunması için kaymeleri muayene etmeye mahsus bir de alet ihtirâ eylediğini beyan etmiş olduğundan bir banka için pek ziyade hâiz-i ehemmiyet olan bu mesele mezkûr bankanın meclis-i idaresince dahi câlib-i nazar-ı dikkat olmuş ve bu bâbta icra edilen tecrübede mumaileyh kimyagerin kaymeleri ile on sekiz kadar diğer sahte kaymesini mezkûr makine birer birer ayırarak kalp olmak üzere meydana atmıştır.

Mösyö Şlomberje makineyi pahalı olarak satmak istediğinden kabul edilip edilmemesi zımnında müzakerat cereyan etmektedir... (8 Teşrin-i evvel 1892)

MÜTENEVVİA

«Küre-i Arz Şimendiferleri»

Yeryüzü Demiryolları

Petersburg'ta içtima eden Şimendifer Konferansı münasebetiyle neşr olunan bir cetvele nazaran küre-i arzda mevcut olan şimendifer hatları altı yüz on yedi bin iki yüz seksen beş kilometreye bâliğ olmaktadır.

İşbu hatların ikiyüz altmış sekiz bin dört yüz sekiz kilometresi Amerika memâlik-i müctemiasında ve yirmi iki bin beş yüz otuz bir kilometresi Kanada'da ve dokuz bin kilometresi Meksika-da'dır.

Avrupa'da evvelâ Almanya'da 42.864 ve Fransa'da 38.896 ve İngiltere ile İrlanda'da 36.296 ve Rusya'da 30.952 km. tûlünde şimendifer hatları bulunmaktadır.

Asya Kıtasında Hindistan'daki İngiliz müstemlekâtında 27.000 km. Mâvera-yi Bahr-i Hazer'de kâin Rusya müstemlekâtında 1.432 km. ve Felemenk müstemlekâtında 1.360 ve Fransa müstemlekâtında 101 ve Portekiz müstemlekâtında 51 ve Çin'de 200 ve İran'da 29 km. şimendifer bulunmaktadır.

Afrika'da Mısır'da 1.544 ve Cezayir ve Tunus'ta 3.104 ve Ümit Burnunda 3.008 ve Natal'de 546 ve Oranj kıt'asında 240 ve sâir mahallerde 480 ve Avustralya'da Viktoria eyaletinde 4.325 ve Newcastle'de 3.460 ve Queensland'da 2.632 ve Cenubi Avustralya'da 3.000 ve Garbi Avustralya'da 834 ve Tasmanya'da 642 ve New Zealand'da 3.120 km. şimendifer mevcut bulunmaktadır... (5 Teşrin-i evvel 1892)

«Tiyatro Sahneleri»

Hızlı Dekor Değiştirme

Avrupa'da tiyatro sahnelerinin muntazam bir hâle ifrâğı zımnında günden güne birçok ihtiraât vücuda getirildiği malumdur.

Bu cümleden olmak üzere geçenlerde Londra'da kâin Büyük Opera Tiyatrosunun her oyuna mahsus olmak üzere muharririn tasvir eylediği mahallin fotoğrafya ile alınmış bir resminden iktibasen mukavva üzere yağlı boya ile resimleri yapılması taht-ı karara alınmış ve malûmumuz olan ve zaman-ı kadîmde her oyunda istimal edilen muşamma perdeler kaldırılmış idi.

Bu defa Amerika mütefenninlerinden bir zât sahnelerin ân-ı vâhidde [bir anda] tebdilidine bir çare bulmuş ve faraza bir perde arasında sahne değiştirmek iktiza ederse bir saniye zarfında perdeleri, oyunu icra eden aktörleri tebdil ile yerine bir diğerini çıkartacak bir makine icadına muvaffak olmuştur.

Bu makinenin hareketi ufak bir düğmeye parmakla dokundurmaya vâ-beste [bağlı] olup bu işe memur olan şahıs parmağını dokundurur dokundurmaz sahnenin müteharrik tahtaları dönme dolap gibi dönerek yerine bir diğeri çıkmakta ve bu vasıta ile arzu edilir ise saatte kırk altı tablo gösterilebilmekte imiş.

Bu bâbta i'tâ-yı malûmat eden Amerika gazeteleri sergi-yi umumî esnasında icra-yı lu'biyat edecek tiyatrolarda mezkûr makinenin istimal olunacağını yazmaktadır ki bu eser-i terakki hakikaten pek çoklarının mucib-i hayreti olacaktır... (8 Teşrin-i evvel 1892)

«Amerika'da Şenlikler Masarifi»

Kızılderililer O Zaman da Unutulmuş!

Amerika'dan keşide kılınan bir telgrafnâme meâline nazaran Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin dörtyüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle icra edilen şenliklerde on gün zarfında yalnız caddelerde bulunan hânelerin tenvir ve tezyîni için iki milyon ve köprüler üzerinde gösterilen Niyagara Şelâlesinin tasvir-i mücessemi ile tiyatroların tenvîri için iş'âl edilen [yakılan] elektrik lâmbalarına dahi dört buçuk milyon Dolar sarf kılınmıştır... (21 Teşrin-i evvel 1892)

Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nin

Pek Bilinmeyen Bir Faaliyetine Dair İki Belge

Dr. ALİ SARIKOYUNCU

TBMM Hükûmetince "Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun[1] uygulanmaya başlanmasından dört aydan fazla süre geçmesine rağmen, beklenen sonuç alınamamıştı. İstanbul'un ihanetinin yarısıra, zararlı propagandacıların çalışmaları, casusluk, bozgunculuk, eşkiya ve asker kaçakları ve saltanatçıların faaliyetleri gibi bütün tehlikeler hâlâ yaşanıyordu. Bu durumun önlenebilmesi için, çabuk ve sert tedbirler gerektiği hususu Meclis'te gündeme geldi. Yapılan tartışmalar sonunda, 11 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen "Firariler Hakkında Kanun" ile TBMM âzâlarından mürekkep İstiklâl Mahkemeleri teşkil olunması kabul edilmiştir[2].

Başlangıçta 14 bölgede kurulması teklif edilen İstiklâl Mahkemelerinin sonradan 8 bölgede kurulması kabul edildi. Bu bölgeler ordunun desteklenmesi amacıyla kolordu kuruluşlarının yurt içindeki dağılışları gözönüne alınarak tesbit edilmişti. Bunlar Ankara, Eskişehir, Kastamonu, Isparta, Konya, Diyarbakır, Sivas ve Pozantı idi[3].

İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasını zorunlu kılan ve yukarıda kısaca değinilen menfi durumlar Kastamonu ve havalisinde de mevcuttu. Bu yüzden bölgeye, Merkez Kastamonu olmak üzere Bolu, Çankırı, Sinop ve Zonguldak vilâyet ve livaları sorumluluk alanı olan Kastamonu İstiklâl Mahkemesi gönderildi[4].

Saruhan Mebusu Refik Şevket, Kozan Mebusu Dr. Fikret, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve Mardin Mebusu Necip Beylerin görev yaptıkları[5] Kastamonu İstiklâl Mahkemesi 10 Ekim 1920 tarihinde Ankara'dan hareket etti[6]. İki gün sonra Çankırı'ya ulaşan Mahkeme, burada göreve başladı[7].

Çalışmalarına bir beyanname[9] yayınlayarak başlayan mahkeme yetki alanı içinde bulunan livalarda asker kaçaklarının cepheye gönderilmesi ve asayişinin temini için oldukça başarılı olmuştur. Mahkemenin *"Kastamonu Mıntıkası İstiklâl Mahkemesince Asker Firarileri Hakkında İttihaz Olunan Mukarrerat"* başlığını taşıyan beyannamesi, Açık Söz'ün 17.1.1921 tarihli nüshasında *"Firari Alakadarları Okusun"* başlığı altında halka duyuruldu. Bölgede kısa zamanda beklenilen etkiyi gösteren beyannamenin 2. ve 4. maddeleri özetle şöyle idi;

Madde 2: Asker kaçaklarına ait kararın mahalle ve ihtiyar heyetlerine tebliğinden itibaren 10 gün zarfında aranan mükellefler teslim olmazlarsa onun yerine sırasıyla babası, biraderleri, amcası, dayısı, amcazadesi, enistesi ve enistezadesi silah altına alınacaktır.

Madde 4: Firarinin ikinci maddede belirtilen akrabasından kimse yoksa, o zaman bu kişinin mensup olduğu köy ve mahalle, her nefer için 200 lira ceza verecektir. Bu paranın tevzi ve tahsili köylünün mali durumuna göre rüesa-ı mülkiye tarafından yapılacaktır[10].

Mahkeme, bu maddelerde belirtilen hükümleri hemen uygulamaya koydu. Hatta bu konuda aldığı kararları Açık Söz'de yayınlattı. Bunlardan ilginç bulduğumuz bir tanesi söyledir:

"Davete icabet etmeyip İstanbul'a firar eden ihtiyat Zabıt Vekili Muhiddin Efendi'nin 45 gün zarfında icabatı temin edilmediği takdirde pederi olan 55 yaşlarında Güloğlu Mehmet Bin Mustafa ile diğer oğlu 17 tevellüdlü Kamil Efendi'nin askere alınmasına karar verildi"[11].

Asker firarileri üzerinde etkili olan bu beyanname, TBMM'de sert tartışmaların çıkmasına da sebep oldu. "Bu şekilde alınan kararların hiç bir hukuki dayanağı olmadığı" ileri sürülerek İstiklâl Mahkemelerinin keyfi tutum ve davranışlarına son verilmesi, denetim altına alınarak yetkilerinin sınırlandırılması konusu gündeme geldi. Bu gelişmelerin sonunda; Meclis'çe 17 Şubat 1921 tarihinde Ankara İstiklâl Mahkemesi hariç diğerlerinin lüzum görüldüğünde tekrar açılmak üzere çalışmalarının şimdilik durdurulmasına karar verildi[12].

Meclis'in bu yöndeki kararı üzerine, faaliyetlerini durduran Kastamonu İstiklâl Mahkemesi, 21 Şubat'ta yayınladığı bildiri ile de çalışmalarının son bulduğunu halka duyurdu. 2 Mart 1921 tarihine kadar devir işlemlerini tamamlayan mahkeme, bu tarihte Ankara'ya hareket etti[13].

Asker kaçaklarının, cepheye gönderilmesi ve asayişinin temini konusunda oldukça başarılı olan Kastamonu İstiklâl Mahkemesi görevde bulunduğu süre içerisinde (16.10.1920 tarihinden 2.3.1921 tarihine kadar) 244 davayı sonuçlandırıp, çeşitli suçlardan 420 kişiyi mahkum etti. Bu 420 kişiden 4'ü eşkiya, 2'si casus ve 5'i asker kaçağı olmak üzere 11'i idam edildi. Diğer 409 kişi ise, çeşitli cezalar ile cezalandırıldılar[14].

I. BELGE

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti — Kastamonu
Kalem-i Mahsus Müdîriyyeti — 11.3.338
Adet
3544

Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

1. Emr-i devletleri vechile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri mesâilinde azami gayret edilecektir. Bura efkar-ı umumiyesinin mürevvic-i efkarı olan Açık Söz gazetesinin de aynı emel ile neşriyatına devam edilmesi temin olunmuştur.

2. Tarafımdan yazılan imzasız makalelerle gaye-i umumiyye hakkında lazım gelen zemini ihzâr etmekteyim.

3. Yakında İnebolu-Ereğli-Zonguldak mıntıkalarına bera-yı muhakeme gidileceğinden oralarda da irşâdât ve lazım gelen tetkikât icra olunacağı ma'ruzdur. Ferman.

Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Reisi
Saruhan Me'busu
Necati

I. Dönem İstiklâl Mahkemelerinin çalışmalarının durdurulmasından sonra geçen yaklaşık 5 aylık süre zarfında; ordumuzun Kütahya ve Eskişehir savaşlarında yenilgisi ve böylece tehlikenin Ankara'ya yaklaşması, sözü edilen mahkemelerin yeniden faaliyete geçirilmelerini gündeme getirdi. Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa, tadil-i faaliyet etmiş olan İstiklâl Mahkemelerinden ordunun sağ cenahında bulunan Kastamonu ve sol cenahında olan Konya merkez olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulması hakkındaki teklifini 23 Temmuz 1921'de Meclis'e sundu. Bu arada Hakkı Hamdi Bey de Sansun'da bir İstiklâl Mahkemesi kurulmasını istedi. Yapılan görüşme sonunda Meclis'çe, Kastamonu, Konya ve Samsun'da İstiklal Mahkemelerinin kurulmasına karar verildi[15].

Mahkemelerin kurulmasından kısa süre sonra, 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya "Başkumandanlık" yetkisi veren Kanun[16] kabul edilince, Meclis'e karşı sorumlu olan İstiklâl Mahkemeleri doğrudan doğruya "Başkumandan"a bağlandı[17].

II. Dönem Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nin sorumluluk alanı birincisine göre daha genişti. Bunlar; Kastamonu, Sinop, Çankırı, Çorum, Bolu, Zonguldak, Adapazarı ve İzmit idi. Bu dönemde mahkemede görev alanlar ise; Saruhan Mebusu Mustafa Necati, Canik Mebusu Hamdi, İzmir Mebusu Mahmut Esat, Kengiri Mebusu Neşet, Trabzon Mebusu Hamdi Beyler idi[18].

10 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Bey'in başkanlığında Ankara'dan hareket eden mahkeme heyeti, 12.8.1921'de Çankırı'ya geldi. Mahkeme burada bir de beyanname yayınladı[19]. Mahkeme heyeti, 18 Ağustos 1921 tarihinde de Kastamonu'ya gelerek buradaki görevine başladı[20].

1 Ağustos 1922'de kabul edilen yeni kanunla II. Dönem İstiklâl Mahkemelerinin şimdilik faaliyetlerine son verildi[21]. Çıkarılan bu kanun gereği Kastamonu İstiklâl Mahkemesi de bir yıldır sürdürdüğü çalışmalarına son vererek, üyeleri Ankara'ya döndü.

Mahkeme faaliyette bulunduğu süre içinde 334 dâvayı sonuçlandırdı. Sanıklardan 8'i idam, 69'u kal'a bend ve kürek, 7 477'si de çeşitli cezalara çarptırıldı. Bu arada 648 kişi hakkında da "adem-i mesuliyet ve berat" kararı verilmiştir[22].

Hakkında özet bilgi verdiğimiz Kastamonu İstiklâl Mahkemesi -özellikle II. dönem- verdiği cezalarla bir taraftan bölgede asayişi, devlet otoritesini te'sis etmeye çalışırken, öbür taraftan da "Başkumandan"ın bilgisi dahilinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle ilgilenmiştir. Nitekim, Mahkeme Reisi Saruhan Mebusu Mustafa Necati tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 11.3.1338/1922 tarihli yazıda (I. ¡) "Emr-i devletleri vechile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri mesâilinde azami gayret edilecektir" denilmektedir. Ayrıca aynı belgede; "Açık Söz" gazetesinde yayınlatılan imzasız makalelerle umumi gaye için gerekli zeminin oluşturulmaya çalışıldığı belirtilerek, yakında İnebolu, Ereğli ve Zonguldak mıntıkalarına gidilerek "oralarda da irşâd ve lazım gelen tet-

kikat'ın yapılacağı bildirilmektedir[23] Mustafa Necati Bey'in yazısına cevap olarak Bolvadin'den gönderdiği 12.3.1922 tarihli şifrede de Mustafa Kemal Paşa "Hizmetlerinize teşekkür eder ve bu vadide mesa'inize devam etmenizi rica ederim efendim" demektedir[24].

Mutafa Necati Bey'in "Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" başlığını taşıyan, 15.4.1338 (1922) tarihli başka bir yazısından (II. Belge) da görüldüğü gibi Kastamonu İstiklâl Mahkemesi'nin üzerinde durduğu konulardan biri de, görev alanı içindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin yeniden örgütlenmesi ve halkın milli hareket lehinde aydınlatılmasıydı. İşte aşağıda sunacağımız iki belge anılan mahkemenin yargılama dışındaki bu çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Özellikle mahkeme başkanı Mustafa Necati'nin "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin esaslı surette teşkili ve ihyası ve bir fırkaya (partiye) esas olacak tarzda kuvvetli ve teşkilat-ı esâsiyeyi ruhen anlamış zevat idaresinde tevsiî lazımdır" görüşü, Cumhuriyetin ilk siyasi kadrolarının oluşumu açısından zikretmeye değer.

Belirtilen önemi nedeniyle Mustafa Necati'nin, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği iki yazısını tıpkı basımları ile çeviri yazılarını sunuyoruz. ☆

1 *Düstur*, (Üçüncü Tertip), C.I, s. 4 Kanun No:2

2 *Düstur*, (Üçüncü Tertip) C.I. s. 61, Kanun No:21

3 Ergün Aybars *İstiklâl Mahkemeleri 1921-1927* C.I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, İzmir, 1988, s.47.

4 E. Aybars, *a.g.e*, s. 54

5 E. Aybars, *a.g.e*, s. 47

6 Ankara'dan hareket eden mahkeme heyeti; Refik Şevket, Dr. Fikret ve Dr. Tevfik Rüştü Beyler'den oluşmaktaydı. Yusuf Ziya ve Necip Beyler 4 Kasım 1920 tarihinde Kastamonu'ya gelmiş görevlerine başlamışlardır (Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklâl Savaşı'nın Vesika ve Resimleri, İnönü Sakarya ve Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi*, (İSVR), Gün Basımevi, İstanbul, 1955, s.255)

7 E. Aybars, a.g.e, s.87

8 N. Peker, *İSVR*, gös. yer.

9 Bu beyannamede şu hususlar belirtilmekteydi; "Bundan sonra memleketin casuslara, eşkiyalara rüşvet alana zalime, asker kaçağına, bunları saklayanlara, zenginleri fukaraya tercih edenlere, haksız yere eziyet edenlere her kim ve ne mevkide ve rütbesi ne kadar büyük olursa olsun aman yoktur. Bunların cezasını vermeğe bütün millet ahdetmiş ve ahdini yerine getirmek için bizleri tevkil eylemiş" (N. Peker, *İSVR*, s. 255-256).

10 *Açık Söz*, 17 Kânunu Sâni 1337, Ayrıca bu beyannamenin tamamı için bkz, E. Aybars, *a.g.e*, s. 186.

11 *Açık Söz*, 23 Kânunu Evvel 1336.

12 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 8, s. 269, Ayrıca bkz., *Düstur*, (Üçüncü Tertip), C.I., s. 217 Karar No:97

13 E. Aybars, *a.g.e*, s. 91.

14 E. Aybars, *a.g.e*, s.80 İşlenen suçların türü ve verilen cezaların miktarı için bkz., *a.g.e*, s. 88-89.

15 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 11, s. 348-358, E. Aybars, *a.g.e*, s.99-100 Ayrıca 8.9.1921'de Yozgat İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur. (*a.g.e*, s. 102)

16 Bu kanunla Mustafa Kemal Paşa'ya; Meclis'in sahip olduğu yetkileri şahsında toplamak ve Meclis adına yürütmek üzere üç ay süreyle yetki verilmiştir. Bu yetkiler; 5 Ekim 1921, 5 Şubat 1922 ve 5 Mayıs 1922 Tarihlerinde üç kez daha uzatıldı. Bu konuda bkz., *Düstur*, (Üçüncü Tertip) C.II, s. 133,176,217 Kanun No: 144,160,189, C. III, S. 78 Kanun No: 229.

17 E. Aybars, *a.g.e*, s. 101, Mustafa Safran, "Kastamonu İstiklâl Mahkemesi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu*, (19-21 Ekim 1988 tarihleri arasında Kastamonu'da Sunulan tebliğler) Kastamonu, 1989, s. 119.

18 E. Aybars, *a.g.e*, s. 102-104; M. Safran, agm, gös.yer.

19 Bu beyannamenin tam metni için bkz., *Açık Söz*, 13 Ağustos 1337.

20 E. Aybars, *a.g.e*, s. 103-107.

21 *Düstur*, (Üçüncü Tertip) C.II, s. 110, Karar No: 274.

22 E. Aybars, *a.g.e*, s.107

23 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A:III-10-a-2, D: 43, Fh: 221-11.

24 Cumhurbaşkanlığı Arşivi A:III, 10-a-2, D:43, Fh: 221-10.

II. BELGE

Türkiye Büyük Millet Meclisi — Kastamonu
Riyaseti Kalem-i Mahsus Müdîriyyeti — 15.4.338

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

İnebolu kazasıyla Küre-i Nühas nahiyesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine ait icabeden tetkikât icra edilmiştir. İnebolu kazasında halk çok gayret etmiş ise de aksi sarf olunmuş ve bugün mevcudiyet hissedilemeyecek bir halde bulunmuştur. Nahiyelerde bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden eser kalmamıştır. İhyası hususunda lazım gelenlere tavsiye olunmuştur. Tetkikat-ı hısâbât ve şube küşadı hususunda salâhiyatdar olmadığımdan mahkeme kararıyla berâ-i teftiş ve tahkike giderek Daday, Araç, Zağferanbolu, Çaycuma, Zonguldak, Akçeşehir, Düzce, Ereğli, Bolu, Çerkeş liva ve kazalarında yalnız irşâd ve hususi surette tetkikât ile iştigal olunulacaktır. Evvelce arz ettiğim vechile Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin esaslı sürette teşkil ve ihyası ve bir fırkaya esas olacak tarzda kuvvetli ve teşkilât-ı esasiyeyi ruhen anlamış zevat idaresinde tavsiî lazımdır kanaatindeyim.

Emr-i devletlerine muntazırım. Ferman.

Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Reisi

Saruhan Mebusu

Mustafa Necati

Divan Edebiyatında Şehirler - II

İstanbul ve Edirne

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Lâtifi, Tarifname-i İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, E.G. Kitapları, Eski Numero: 2272

S. 6[b] Der Beyan-ı Vüsat-i Mahruse-i Kezbire ve Sıfat-ı Hûb-i Belde-i Mezkûre (İstanbulun Genişliği ve Adı geçen Şehrin Güzelliği). Bir tarafı bir iklim ve bir yanı bir büyük vilayettir, Hıtâ ve Huten ve Yemen'de Aden gibi nice acâyib dolu memleketler bir köşesinde kayb olur. *Mısrâ* Genişliği bakımından cennet gibi geniş, İçinde türlü türlü sanatlar vardır ve yetmiş iki millet burada yerleşüp bir vatan tutmuştur; bunlardan herbiri bir işde ve herbiri bir cümbüştedir. Her tarafta bir türlü metâ ve her köşesi can pazarı gibi bir topluluk yeridir. Odaları ve dükkânları değerli ve türlü türlü malları ve renk renk kumaşlarla bir gül bahçesinden güzel, bir bostandan daha şerefli olup bir bukalemun nakşı gösterir. *Müellifin beyti* her tarafta renk renk mallar ve her yerde bir bukalemun nakşı gösterir. Gûya, giyinmiş, kuşanmış bir gelin ve nazlı bir yeni yetişme vardır; altın ve süse gark olmuşlardır ve kıymetli dîbalara batmışlardır; dünyaya eşsiz güzelliklerini ve kıymetlerini göstermektedirler. Bundan dolayı vuslat denen değerli kumaşın bütün cihan müşterisi ve zaman isteklisi idi. Ve gökyüzünün güneşi o pazarın kızgın müşterisi olup yeryüzü iklimlerinin binlerce Mısır'a benzeyen beldenin şöhret ve rağbetine kesat eriştirmiştir ve yeryüzü ülkelerinin yüce değerini kırmıştır.

Müellifin beyti Ey hâce bize Hindi, Hatayı ve Huteni anma, asıl şeref ve güzellik budur ki buna İstanbul derler.

s.5[b] Bezzazistanın anlatılması. Gönüller alan bezzazistanda Yusuf yanaklı, Azrâ yüzlü gılman ve cariyeler, herbiri hûr ve peri gibi, genç boyları servazâd benzeri iken bende olup güzellikleri ve cazibeleriyle mezat olurlar. Güzellikleri ve süsleri ve yüzlerinin güzelliği ile Yusuf gibi teraziden iner ve cazibeleri ve güzellikleriyle ağırı altın değer. Hûriden güzel ve periden müstesna dilberler ve dilrübalar olur ki görenin kararı ve vefadar olanın ihtiyarı kalmayup özellikle mal ve menali olanlar, düşünüp taşınıp nola akça canden ise, candan ve cananeden yek değil; bu ruhsatı fursat ve zaman–ı fursatı ganimet bilüp gönül muradını hasıl ve muradına ermemiş gönlü muradına vasıl etmek içün olanca gümüşünü bir gümüş göğüslüye verir; bu sevinç ve gururla bu meşhur ve bilinen beyti terennüm ve tekellüm eyler ki (*beyt*) dünya metaından garaz hemen dilbere kuvuşmaktır. Yoksa aşk ehline aldı ne satdı bu bazarda (*nesir*) ve bir murada ermemiş mahrum kişi dahi binlerce iştiyak ve hasret ve vuslat arzusıyla bu beyti tekrar eyler ki (*beyt*) kolum salardım ol sanemin akça boynuna, illâ nidem ki mazlaması[1] akça boynuna. (*Nesir*) Velhasıl ol cenneti andıran yerde cinan sebepleri gibi nefsani hazlardan öl ki gönüllerin arzuladıkları ve gönülün arzuladığıdır, ha deyince müheyyadır ve hazırdır; lakin herkes kadrince kadirdir; lale ya-

naklılar ve yasemen gibi kokanlar, gül gibi nazardadır; nazar ise hemen gümüş ve altundur. (*Müellifin*) cihan bazarının feth-i fütuhu değil gayrı, hemen altına bağlıdır. Dileğini elde etmek zenginliğe bağlıdır dediklerince ol kim kudret ve miknetle güçlüdür ve büyük zengin olduğu için de eli geniştir ve altını boldur. Devletin kolu müsait olduğundan her neye ki sunsa, eli erer ve arzu ettiği fidandan murad meyvesini verir. *(Müellifin kıt'ası)* her kime ki zenginlik hasıl olur. O, arzusuna vasıldır. Her muradatı alışur, verişür; her neye ki suna, eli erişür. *(Nesir)* amma onun hali fakirdir, güçsüzdür, ihtiyacın ve yoksulluğun esiridir; ah ve arzu ile günü geçer; cennet içinde cehennem azabın çeker. (*Li-müellifihi beyt)* kimdir ki güçlü kuvvetli ola, fursat ona yar olur. Parası olmayan müflisler kendisinden bîzar olur.

Türlü türlü metâların anlatılması. Bu adını söylediğimiz ve yazdığımız Bezzazistan-ı gencistanın üst köşelerinde Karun gibi güçlü kudretli, gümüş gibi hoş sıfatlı ve altın gibi sikke suretli zengin ve muhteşem nice varlıklı tüccar, dünyanın işini gücünü, varını yoğunu almış, satmış ve tasavvurdan ettiği ziyanı yıllarca zekâtına tutmuş, bakar gözü dilenciye bakmaz ve sadakası sarayından çıkmaz, cömertlik va'desi ile nice fakiri sevindirmiş ve tâun, vebada nice ölmüş Kamberi azad etmiş, zengin ve iyilikçi tüccarlar -Allah ihsanlarını artırsın- şu . müzahrafat ve süslenmelere gönül verüp bu gurur metaıyla kendini beğenip ve gururlanıp, sandukalarının levhasına bu hadis-i sabihi ve güzel haberi, [2] güzel altın kalemle ve rağbette olan bir hatla yazup çizmişlerdir: Dünyanın izzeti mal iledir ve ahıretin izzeti a'mal iledir. (*Beyt li-müellifihi*) Gerçi ey Hace muazzezsin cihanda mal ile; emma nicesin a'mal ile (nesir) öylesine güzel ve geniş bir şehir ki sevgilinin dudağına benzeyen adamın canı ve güzellerin ayva tüyleri gibi ecelden nicelerinin dermanı yolunda rağbet edilen ve muteber olan ve bilcümle karaların ve denizlerin değerli ve taş kıymetli yadkârı varsa oraya gelüp kıymet ve rağbet ve beha bulur ve cihan bazarının satıcısı ve alıcısı orada toplanır. Ve bu yedi azgın denizin kıymetli cevherleri ve rağbette olanı varsa onların cevahir kutularında toplanır ve yeryüzündeki madenlerin ne kadar gümüşü ve altını varsa orada harc olur. (*Beyt li-müellifihi*) Tebdile bahr-i masnabıdır galib ol mekân Ki harc olur ol arada denizin ve ocakların mahsulü. (*Nesir)* Ve şol altın ve gümüş kap-kacak ve süs ve takı benzeri şeyler ki bir çok inciler ve değerli mücevherler ile kıymetli taşlarla süslenmiş giyecekler ve incilerle dopdolu taç ve kemerdir, kıymetli taşlarla bahalı kumaşlar üzerinde sanatlı ve işlenmiş olarak herbiri nice bazirgana dükkân sermayesi ve denizlerin ve maden ocaklarının re'sü'l-mali olur. Ve parlak hâlis altundan güneş gibi nice ibrik, surahi ve kadehler ve güğümlerin parıltısından gökteki güneşin ışık saçan hatırı kamaşmıştır ve parıl parıl olan gözü kararmıştır. Bir çok malla ve sayısız metâ ile nadide kıymetli eşyanın her tarafda haddi ve uğurlu ve mukaddes nefis malların sayısı belli değil. Değerli ve bol olanlar nihayette çok. Kişi akçasını neye vereceğini ve hangisini koyup hangisini alacağın bilemez. (*Li-müellifihi*) Metaından cihanın şöyle dolmuş, içi mal ile dopdolu olmuş.

Cemiyyetin ve türlü türlü milletlerin anlatılması, s. 7[b] v.d.

Bir muazzam ülke ve mükerrer şehirdir ki aleyküm bi's-sevadi'l-a'zam fehvasınca kâinatın halklarıyla ve türlü türlü mahlûkların taifeleriyle Arasat meydanına[3] ve Arafat toplantısına[4] dönüp şöyle dolup taşmıştır ki halkın kalabalığı, ileri gelenlerin ve avâmın çokluğundan it sahibini bilmez ve halkın hangi milletten olduğu dillerle açıklanamaz. Eğer Hazret-i İsa -üzerine selâm ve senâ olsun- göktarafından inüp de şehre girmek murad edinse çokluktan ve kalabalıktan iğne bırakacak yer bulmaya. Bu yollardaki yol işaretlerinden gayrı yerde olmaya. (*Beyt li-müellifihi.)* Ele girmez baştan başa seyr edersen parmak ucu kadarcık boş yer. (*Nesir)* ne derununda olan emâkine [5] had vardır ve ne de bu mekanlar içinde oturanlar sayılabilir. Meselâ ve her tarafta ve çarşılarda halk karınca gibi kaynamakta, gelip geçmek imkânsız, Bitpazarında ise adam pire gibi kaynar. Eğerçi yar ve ağyar insanların çokluğundan birbirini tanıyup seçemez. Lakin başka bir insan selinde aşinalık etmeyen burada dokunmadan geçmez. (*Beyt li-müellifihi*) Deridim, hemişe yara dokunmadan geçersin Bir yerde biri düşdü muhkem bana dokundu. *(Nesir)* ve bilcümle âlem halkının toplandığı ve âdemoğulları deryası, yoksul ve zengin, biri birinden bir mertebe müstağnidir ki ne Zeyd Amrın diba ve abasına dönüp bakar ve ne Amr Bekrin[6] fakirliğine ve zenginliğine itibar eder. Herkes işinde gücünde ve her kişi huzur âleminde gûya kıyamet günüdür ve Nüşûr zamanıdır [7] ki Âdem oğullarından her ferde işinin çokluğundan kendi işiyle meşgul olmaktan, başkasının ahvalinden haberi yok ve fart-ı hayretten hayran ve mütehayyir olmağla bir başkasının ayıp ve hünerine bakıyor değil, fakirler hayran ve ganiler sekran dedikleri gibi kimi fakirliğin macunu keyfiyyetiyle [8] kendini unutmuş ve kimini de zenginlik badesinin keyfiyyet-i gururı muhkem tutmuş, labüd hayranı nan sevdasında ve sekranı cihan gavgasına düşmekle dünya havasını sevmekle başka hallerden ve ahıret cezasından ve sevabından göz yumup Allahın verdiği başarılardan ve ihsan ettiği feyzlerden gelen uğur ve hayrı büsbütün unutmuşlardır Onlara kendilerini unutturdu nüktesinin sırrı, çoğunun hasbihali ve sözünün masdakı[9] vaki olmuştur, *(Kıt'a li-müellifihi)* ol kesb ile bu kâr gibidir ziyan- Dine dünyayi-

çün verir noksan, Her ki dünyayı sattı ahırete, assı olmaz cihanda bundan.

Adı geçen beldenin ayyarlarının[10] anlatılması, s.9[a] vd.

Sözün kısası ve meram ettiğimizin nihayeti oldur ki insan soyunun hayırlı olanlarından ve kötü olanlarından, sefih, işret ve zina gibi günah işleyen, iyi ve iyilikçi kişi âbid ve asi, bilgili ve yaramaz birbirine benzemeyen muhtelif milletler kırlardaki karıncalar kadar çoktan çoktur ve denizlerin kumu gibi sayılamayacak kadardır. Bununla beraber Bağdat ve Mısırın ve günümüzdeki şehirlerin ne kadar ayyar, yankesici, dubacı, gaddarı varsa hepsi orada toplanmışlardır. Herbiri Suret-i hakdan görünüp aldatmakta iblise ders ve Muhtale'ye sebak verir, gözden sürmeyi ve kaştan rastıkı ururlar. (*Beyt Li-müellifihi*) er gerektir parasını hıfz edüp çaldırmaya, gaddareler ve mekkâreler dünya kadar çoktur. (*Nesir*) kaçan ki bir kafası boş ve kalbi sade olan bir kimseyi, demek isityorum ki bön bir adamı bulurlarsa, garip kimse iki gözü kör 'amâya benzer dediklerince gözü bağlu olduğunu bilürler. Şehrin hastaları aldatan tabibleri gibi, akçasını alup sürme diye gözüne çamur ururlar, (*Mısrâ*) akçasını alur halkın gözüne çamur urur. Esir dellaları zaten herbiri bir delle [11] ve durduğu yerde kin ve hiledir. Olmayacak sözlerle ve uydurduğu saçma ile yalan dolan bazarında kargayı bülbül ve merkebi düldül deyü satarlar.

Tahtel'kal'a-i Taht-ı İstanbul'un anlatılması. s.37[a] vd.

O, devranın zariflerinin toplandığı, ırfan ehlinin ve nedimlerin dönüp dolaşıp geldikleri, buluştukları yer, gönül sahiplerinin buluştukları merkez, demek istiyorum ki ma'kul ve makbul mesire, İstanbul'un Tahtakalesi, her köşesinde acayiplerin seyr edildiği ve garip şeylerin temaşa edildiği binlerce topluluğun, halkı başına toplayanların bulunduğu yer. Kimi tarihlerdeki kıssalarından, kıssacılarından renkli hikâyeler ve kimi eski hikâyeleri anlatanlardan hoş efsaneler dinlerler ve kimi oyuncuların şaşılacak oyunlarını ve garip sanatlarını seyr edüp acayib u'cubelerini hayretle seyrederler ve şaşılacak şeyler görüp denk ve hayran olurlar. Bir tarihçi topluluğudur ki temaşası insanı neşelendirir ve gönlü yaralıların içlerini ferahlatır. (*Li–müellifihi*) Şirin hikâyeler kişinin içini açar, bu eğlenceler ve oyunlar gönül eğlencesidir. (*Nesir*) başlarına toplayıp ve her tarafda irfan acayibinin seyrine bakıp şaşmışlardır. Seydi Mahmut gibi nice hayran, mısır deliğinden Mısr'ı seyr edüp feleğin hokkasından âlemin nasıl olduğuna vakıf olmuşlardır, ve cihanın esrarını her vechile öğrenüp (*beyt*) komaya ârif olan dilde gerdi- ki olur kılca gerdin dağca derdi olur ve bu geçip giden gam cihanına gülüp geçerek feleğin sakalına ve dehrin keşine gülmekte ve zamanın gönüle keder vermemek için güzellerin beni gibi misk kokulu hablar ve leb-i dilber gibi ferahlatıcı terkiplerle ferahlamak ve üzüntüyü koğup atarak bu beytin dedikleriyle amil olmakta. Bir kimsenin gönlü daralmıştır esrar içer, yahut bir iki kadeh gül renkli şarabı içsin deyüp al şarapla günün elemlerini atup gül renkli şaraptan birkaç kadeh yutmuş ve kimi haya kağıdında kendisini unutmuş ve kimi bereşinin[12] keyfinden hurûşa gelüp kıssahanlarla avurduna pazar tutmuş ve kiminin otu tükendiğinden boyu kurumuş ve halindeki bozukluktan böbreğiyle cenge durmuş, evham ve hayali , infialine ve melâline sebep edinüp nefret eder olmuş, hallerinin zayıflığından vücutları hayal olup çökmüş ve vücutları hilal ve ayın öndördüne benzeyen yüzleri hilal olup ziba-suret ve turfe kıyafet olmuşlardır. Çok çok afyon ve bereş almaktan vücutları sırf bereş olup yedikleri bereşin rengi tenlerine urup yüzlerinin rengi zağferan azmalu ve sararmış vücutları mumya düzmelü olmuş. Eskimiş pörsümüş kalıplarında candan bir ramak kalup ölüye dönmüş yüzlerinde bet-beniz kalmamış. Hayatlarının bakası ol zehirli gıdaya bağlı kalmış olup bir iki gün bu âlemde ariyet canla yaşarlar ve canlarını ceplerine koyup götürürler ve Keyfiyyitlerini [13] tazeledikçe taze can bulup sırrını görürler zayıflıktan vücudu ipliğe dönmüş, kurumuş bir kadide dönmüş, teninde damla kadarcık kandan eser yok, sanasın ölüdür, candan eser yok. Açık ağzı, gözü bakar uyuklar, aceb bu ki uyuklarken sayıklar.

Sıfat-ı Lu'betbâzan. - S.38 [b] - 39[b]. Yılan zehirini tiryak diye satmağa, Dehhak gibi [14] iki omuzuna yılan almış nice yalancı yılancıyla muska satan binlerce yalancı müneccim, elin usturlab [15] sabitelerin ve seyyarelerin seyrinde Büzürgemihr gibi [16] gökyüzünün ahvalini bilir geçinip yıldızların burçlarının seyrinden, inmesinden ve çıkışından, ne hadiseler olacağını, ve gebe olan geceden gün doğmadan neler doğacağını halka haber verir. Ve bütün müneccimler yalancılardır dedikleri gibi bir olmaz efsaneyi hengameye alet edinür. Ve lu'bedebaz-ı şu'bedebaz çarh gibi el çabukluğu ile, taşbaz ve hokkaperdaz, yüce göğün hokkasında, yeryüzünün boncuğunu saklar ve gökyüzünün tasını cübbesinin eteğinde gizlemek diler. (*Li-müellifihi beyt*) Bunca oyun ki oynadı çarhın oyuncusu, bir gördüğünü bir daha göstermedi sana. (*Nesir*) Ve kâsebazları gökyüzünün kâsesini, güneşin ve ayın tabağını, uşşakın iki çöpü ve siyah parmağı canı gibi parmağında döndürdü ve parmağında çevirdi derler. Ve yer yer talimhanelerden sinesini sine-i aşık gibi nışan kılup tir-i kazaya göğüs gerüp ok ve yayın çokluğu ile felekte burc-ı kavi ve tir menzili olmuş. (*Beyt li-müellifihi*) Tir-i müjganı hayali keman-ebrûların sinem ok meydanı yahut sahn-ı talimhanedir. ☆

Gelecek ay: Kastamonu ve Bursa

NEF'Î'NİN EDİRNE KASİDESİ

Der Tarif-i Şehr-i Edirne bâ medh-i Sultan Ahmed

Edrine şehri mi bu, ya gülşen-i Meva mıdır
Anda kasr-ı Padişahî Cennet-i a'la mıdır
Beyt-i ma'mur-ı felek mi ol fezada ol seray
Ya zemini cennet olmuş Ka'be-i ulya mıdır
Cüylar mı devr eden tarf-ı çemenzarın, yahud
Mai pervaz ile kat' olmuş yeşil hârâ mıdır
Şâd ü hurrem bir feza mı her kenâr-ı cuybar
Ya miyan-ı cüda aks-i künbed-i hadrâ mıdır
Hıbz içün yahud vücud-ı padişahı cuylar
Pasbân-ı genc-i devlet olmuş ejderha mıdır
Cenneti görmüş bir âdem var ise gelsün disün
Tarhı anın dahi böyle dilkeş ü ra'na mıdır
Güllerinde var mı böyle reng ü bü-yı dilfrîb
Ya nesîm-i subhu böyle bustan-peydâ mıdır
Bir draht-ı serfirazı var mı bağ-ı cennetin
Yohsa ancak vâızın medh ettüdüğü Tuba mıdır
Bunda Tubadan kalur mu müşk-bîd-i sernigün
Ya gubâr-ı berk-i Tuba anda müşk-âsâ mıdır
Habbezâ ey neşat-efza ki Rıdvan görse ger
Hayretinden derdi bu cennet midir, dünya mıdır
Sun'-i Hak ya gülşen-i cennetten ifraz eylemiş
Başka bir câ-yı tareb-engîz ü gam-fersâ mıdır
Daima böyle müferrih mi bu câ-yı dilgüşa
Her zaman âb ü hevası böyle ruh-efzâ mıdır
Yohsa şimdi eyleyen ab ü hevasın terbiyet
Aftab-ı devlet-i şah-ı cihan-ârâ mıdır
Yani Sultan Ahmed-i âdil ki ferş-i dergehi
Arşdan a'la değilse çarhdan ednâ mıdır
Şâh-ı dinperver ki teşrif-i kudumiyle zemin
Arşa naz eylerse istiğnası istiğna mıdır
Mâh-ı mülkârâ-yı devlet kim füruğundan felek
Mihrini fark eylemez pinhan mıdır, peyda mıdır

Edirne şehri mi, yoksa Me'va gülşeni midir. Onda padişahın kasrı mıdır, yoksa cennet-i a'la mıdır.[18] Beyt-i ma'mur-ı felek mi[19] fezada, o saray Ya zemini cennet olmuş Ka'be-i ulya mıdır.[20] Onun çemenliğinin çevresini dolaşan ırmaklar mıdır, yahut mavi pervazla kesilmiş yeşil bir yanar-döner kumaş mıdır? Her ırmak kenarı yeşil ve taravetli bir meydan mı? Yoksa ırmağın içinde, gökyüzünün bir aksi mi? Ya da, padişahın vücudunu korumak için ırmaklar devletun hazinesini bekçi olmuş ejderha mıdır? Cenneti görmüş bir âdem varsa gelsin desin ki onun temelleri de böyle gönülleri çeken güzellikte ve hoş mudur? Cennetin güllerinde böyle böyle gönül aldatıcı renk ve koku var mı? Ya sabah meltemi böylesine bostanları süslemekte midir? Cennet bağının böyle yüksek bir ağacı var mı? Yoksa ancak vaizin öğdüğü Tûbadan mı ibaret. Bu sarayın bağçesindeki misk kokulu salkım söğüt? Ya da Tubanın yaprağının tozu orada böyle misk gibi kokar mı? Bu yerler öylesine insanın neşesini artırmakta ki buraları eğer cennetin bekçisi olan Rıdvan görse hayretinde burası cennet midir, dünya mıdır diye sorardı. Ya da Allahın cennet bağçesinden ayırdığı başka bir şenlik ve insandan kaygıyı, tasayı alıp götüren başka bir yer midir? Bu gönülleri açan yer her zaman böyle ferahlatıcı mı? Her zaman havası, suyu böylesine cana can mı katmaktadır? Yoksa şimdi suyunu ve havasını terbiye edüp bu hale getiren cihanı süsleyen padişahın devletinin güneşi midir? Yani, adaletli Sultan Ahmed'in kapısının toprağı arştan yüce değilse de, çarhdan aşağıda mıdır? O dindar padişah ki onun devletini süsleyen ayın aydınlığında, güneşinin gizli mi, meydanda mı olduğunu fark etmez.

1 Masleme. Zulüm, gadr, tecavüz.

2 Haber: burada hadis anlamındadır.

3 Arasat, kıyamet gününde halkın toplandığı meydan.

4 Arafat, Mekkede, hacıların belli bir günde toplanıp geceledikleri dağ.

5 Emâkin. Mekanlar, oturulacak evler, konaklar.

6 Zeyd ve Amr; Amr ve Bekr. Arap gramerinde, misallerde kullanılan iki kişi adı yerine.

7 Nüşur Zamanı. İnsanların öldükten sonra dirildiği gün: kıyametin koptuğu gün.

8 Fakirliğin, afyon hapından alanın uyuşukluğuna benzeyen keyfi.

9 Mısdak. - Bir şeye uygun olan; bir sözün doğruluğuna delil olan.

10 Ayyar, öteye beriye çok dolaşır, kurnaz adam; çevik, zeki adam. Dolandırıcı, dessas, mekkâr, hilekâr, düzenbaz, hilebaz.

11 Delle-i Muhtele. Araplarda, hilekâr, dolandırıcı, düzenbazlıkla şöhret yapmış ünlü bir kadın.

12 Bereş. Afyon şurubu ki kaynatılmış keten yaprağından yapılır ve şarhoş eder.

13 Keyfiyyet. Afyonun ve afyon şurubunun verdiği keyf.

14 Dehhak. Eski İran'ın gaddarlığıyla ünlü bir hükümdarı.

15 Usturlap. Eski gökbiliminde (mevsim ve vakte göre) yıldızların yeryüzünden yüksekliğini ölçerek bulunulan mevkii hesaplamakta kullanılan bir araç.

16 Büzürgmihr. İran hükümdarı Nuşirvan'ın veziri.

17 Cennetü'l-Mevâ. Kur'an-ı Kerim'de adı geçen sekiz cennetten biri.

18 Cennetü'l-alâ. Kur'an'da anılan sekiz cennetten bir başkası.

19 Beyt-i Mamur. Ka'benin hizasında olan, semada meleklerin tavaf ettiği bir makam. Ka'bede hacılarla mücavirlerin yahut dördüncü semada, Ka'benin tam semt-i re's-i semtindeki makam. (Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm*, Tur Suresi (52), âyet 4.

20 Ka'be-i Ulyâ. Yüce Ka'be. İslâmların Kıblesi olan Beytü'l-Haram.

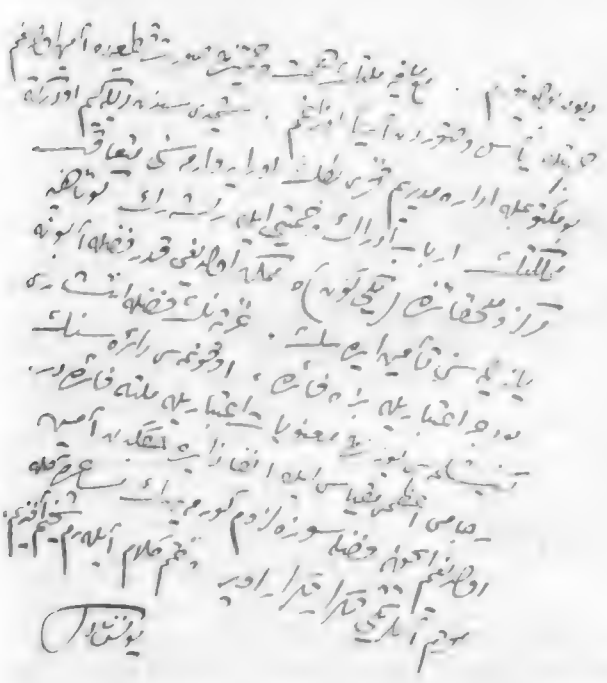

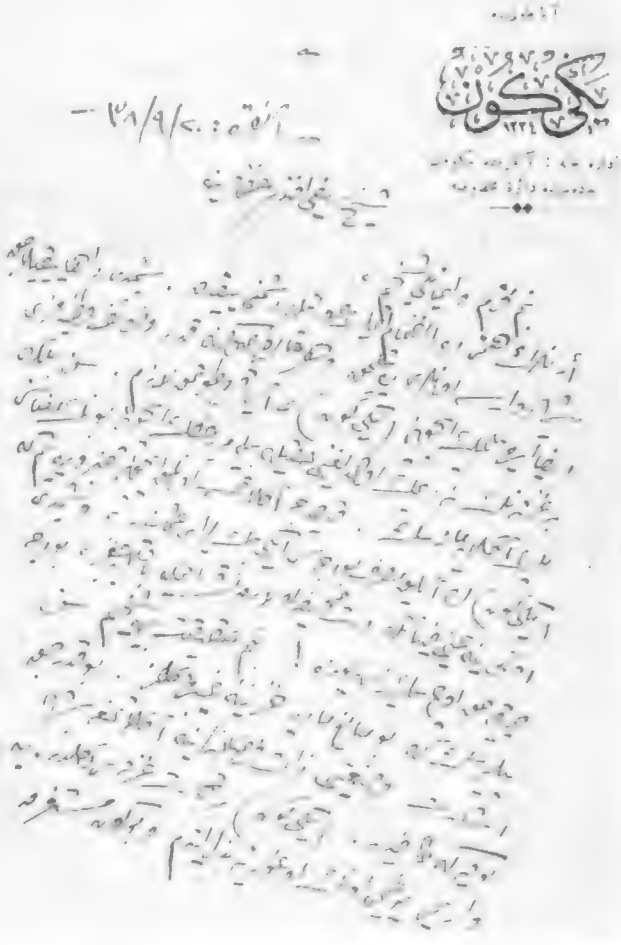

Anadolu'da Yeni Gün

Çevrimyazı: Mustafa Şahin

1324

İdarehane: Ankara'da Hükûmet Caddesi'nde

Daire-i Mahsusa

Ankara: 20.9.1338 [1922]

Şeyh Seyfi Efendi Hazretlerine

Benim muhterem ve imanlı şeyhim,

Erenlerin himmeti de ınzıman etmek suretiyle düşmanı yıktık. Şimdi daha yıkılacak şeyler varsa onları da yıkmak ve her halde sonuna kadar vezaif-i vataniyemizi ifa edebilmek için *Yeni Gün*'ü ayakta tutmak lâzım. Sen belki bir gazetenin ne demek olduğunu hakkıyla bilemeyeceğin için bunun mânâsını pek anlayamazsın. Kısaca anlatmış olmak için haber vereyim ki *Yeni Gün*'ün aylık masraf bütçesi ikibin Lira-yı Osmanîdir, ve şimdi onu yine aynı fiyatla dört sayfa olarak neşretmeye başlayacağız, bütçe çıkacak üçbinbeşyüze! Benim hakikat-bîn şeyhim sen bilirsin ki, bu mebaliğ-i maddiye hazine-i gaybîden gelmez. Bu kadarcık işaret vaziyeti zât-ı fâzılânelerine anlatmaya şüphe yok ki kâfidir. *Yeni Gün* bir ticaret gazetesi değildir. Ben varımı yoğumu onun uğruna bezl ettim ve bugün müstağrak-ı düyûn [borca batmış] bulunuyorum. Mamafih milletin himmet ve hamiyyetinden suret-i kat'iyede emin olduğum cihetle ye's ve füturdan ebediyen uzağım. Şimdi senden dileğim odur ki bu mektubumla idare müdürüm Fahri Bey'in oraya varmasını müteakip memleketin erbab-ı idrak ve hamiyeti ile birleşerek Kütahya merkez ve mülhakatında *Yeni Gün*'e mümkün olduğu kadar fazla abone yazılmasını temin edesin. Gazetenin fazla intişarı bütçe itibarıyla bize fayda, okunması dairesinin genişlemesi yüzünden maneviyat itibarıyla millete faydadır. Ricamı azamî mikyas ile infaz edeceğinden emin olduğum için fazla söze lüzum görmeyerek müsaadenle muhterem ellerini tekrar tekrar öper ve hatm-i kelâm eylerim şeyhim efendim.

Yunus Nadi

H A K A N A K Ç A O Ğ L U K O L E K S İ Y O N U

Rıza Tevfik'in Hapishane Hatıraları

ABDULLAH UÇMAN

Kültür ve edebiyat tarihimizde daha çok "Feylesof" lâkabıyla tanınan Rıza Tevfik'in "Hapishane Hâtıraları" başlığı altında kaleme aldığı hâtıralar, 1908 yılı ortalarında, büyük bir ihtimalle İttihad ve Terakkî Fırkası mensuplarınca Selânik'te yayımlanan haftalık siyasî ve edebî muhtevalı *Bağçe* mecmuasının 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908) tarihli 6. sayısından itibaren tefrika suretiyle yayımlanmaya başlanır.[1] Orta boydaki mecmuada iki sütun üzerinden bir buçuk, iki veya iki buçuk sahife halinde yayımlanan bu hâtıralar, arada bazı sayılardaki atlamalar dışında, mecmuanın 23 Haziran 1325 (6 Temmuz 1909) tarihli 44. sayısına kadar otuz bir tefrika halinde devam eder.

Yayımlanışı üzerinden üç çeyrek asırdan fazla bir zaman geçmiş olduğu halde şimdiye kadar bunların II. Abdülhamid dönemi üzerinde araştırma yapanların dikkatini çekmemesi, muhtemelen, tefrika halinde kalmış olması ve mecmuanın toplu halde tek bir kütüphanede bulunmaması ile açıklanabilir.

II. Meşrutiyet'in ilânını takip eden günlerde yayımlanmaya başlanan bu hâtıralarda Rıza Tevfik, doğrudan doğruya ilk defa hapse girdiği 1892 yılına ait bazı olayları söz konusu etmektedir. Olayların cereyan ettiği tarihte Rıza Tevfik henüz bir talebe olduğu için naklettiği hadiselerde veya verdiği hükümlerde mümkün mertebe tarafsız görünmeye dikkat etmekle beraber, yine de bütün bu olup bitenlerin II. Abdülhamid devrinde cereyan ettiğini ve bu hâtıraların da genel planda bu devrin tenkidi mahiyetinde olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Rıza Tevfik'in "Hapishane Hâtıraları", Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm-kalım mücadelesi verdiği, Türk toplumunun son derece bunalımlı ve kritik günler geçirdiği bir dönemde yazılmış olup, yazarın kendisi bu sırada 39-40 yaşlarındadır. Bu hâtıralar ise, onun ilk defa hapse girdiği 1892 yılında, kendi ifadesine göre, tamamen suçsuz olarak bir aydan fazla bir süre Zaptiye Nezareti'nde kaldığı sırada başından geçen, bir kısmına istemeyerek de olsa şahit olduğu bir kısım olaylardan meydana gelmektedir. Rıza Tevfik, tevkif edildiği sırada henüz 23-24 yaşlarında, Mekteb-i Sultanî ile Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye'den kovulmuş, fakat Tophane müşîri ve Mekteb-ler nâzırı Zeki Paşa'nın araya girmesiyle 1891'de tekrar Mekteb-i Tıbbiye'ye kabul edilmiş "mimli" bir talebedir.[2] Bu tarihlerde oldukça karamsar şiirler yazar, bazı ünlü filozofların ve özellikle materyalist yazarların eserlerini okur[3], garip bir kıyafetle dolaşır, bir kısım arkadaşlarıyla hususi evlerde sohbet toplantıları yapar, onlara çeşitli konularda konferanslar verir.[4]

Mekteb-i Tıbbiye'ye ikinci defa kabulünden yaklaşık 7-8 ay kadar sonra yine bir gün Sirkeci'de Salkımsöğüt civarında İstavri'nin kahvesinde, çoğunluğunu Askerî Tıbbiyeliler'in meydana getirdiği bir talebe topluluğuna "En mükemmel hükümet şekli" konusunda bir konferans verir. Bu konuşma hemen o gün jurnal edilir [5] ve Rıza Tevfik ertesi günü, devrin meşhur hafiyesi Köçekoğlu'nun yamağı Dağıstanlı Ziya Faik tarafından, yanında bir nevi pansiyoner olarak kaldığı İsmail Kemal Bey'in[6] Arnavutköyü'ndeki evinden alınarak sorgulanmak üzere Zaptiye Nezareti'ne, Nâzım Paşa'nın huzuruna götürülür.

Rıza Tevfik'e göre, benzerlerine kıyasla son derece zeki, nazik kibar, edip ve münevver denebilecek bir adam görünümündeki Nâzım Paşa, ona bir suçludan ziyade bir misafir muamelesi yapar. Hattâ zaman zaman Mahmutpaşa'daki evine çağırır, sofra-

sına oturtur ve değişik konularda onunla uzun uzun sohbet eder, fakat bütün bu iyi muamelelere rağmen hemen serbest bırakmaz. Rıza Tevfik'in Zaptiye Nezareti'nde âdeta el üstünde tutulduğu bu günlerde sahne arkasında neler olup bittiği ise tam olarak bilinmemektedir.

Rıza Tevfik, hakkında verilen jurnalde yer alan "iştirâk-i emvâl taraftarı bir sosyalist", "felsefe-i maddiyyûndan bir materyalist" ve "Darwin taraftarı" şeklindeki isnadların tamamen asılsız, uydurma ve mantıksız olduğunu savunarak Nâzım Paşa'ya suçsuzluğunu kabul ettirdiği halde, kaldığı evin aranacağı ve kendi el yazısıyla, bugün artık hiç bir anlamı kalmayan "sosyalist" olduğunu belgeleyen bazı vesikaların bulunduğu yolunda bir takım bahanelerle hemen salıverilmez ve tutukluluk süresi bir ayı geçer.[7]

Rıza Tevfik, 1939 yılında Cünye'de Kandemir'le yaptığı bir röportajda bu ilk hapis hadisesinden bahsederken, Nâzım Paşa için: "Hakkımda pek büyük şüpheler besleyen saray halkını tatmin ile beni çok müdafaa ettiğini, bilâhare Halide Edib'in babası merhum Edib Bey'den işitmiştim!"[8] dediğine bakılırsa, Nâzım Paşa bu sırada oldukça zeki ve kültürlü bir genç olan Rıza Tevfik'e itimat telkin etmek, belki de onu devlet hesabına kazanmak için büyük bir çaba sarfetmektedir.

Nâzım Paşa arka planda bu işlerle meşgul olurken, Rıza Tevfik ise her zamanki kayıtsızlığıyla, içinde bulunduğu durumdan fazla etkilenmeden, çevresindekilerle normal ilişkisini sürdürür. Onun, çevresiyle son derece rahat bir ilişkiye girmesi, bu sırada bizzat görüp duyduklarını "Hapishane Hâtıraları"nda yazıya dökmesi, devrin arka planda kalan bir kısım olaylarını ve değişik sosyal tabakaları kısmen de olsa göstermesi bakımından son derece önemli görünmektedir.

Hâtıraların çeşitli sahifelerinde, o devrin Zaptiye Nezareti'nin iç yüzünü, vatandaşların ne gibi sudan bahanelerle jurnal edilip hapse düştüklerini; sayısı binlere varan hafiyelerin ne kadar basit arzularla bu teşkilâtın içine girdiklerini; Müteferrika'nın devletin memur maaşlarını ödeyememesi halinde veya memurların ay başlarını çıkartamadıkları zamanlarda devleti içten içe kemiren Rum ve Ermeni sarrafların memur aylıklarını nasıl yok pahasına kırdıklarını ve bütün bunların sonunda da hemen her alanda iflâs etmiş koskoca bir Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl süratle çökmekte olduğunu âdeta görür gibi oluruz .[9]

Rıza Tevfik'le gece nöbete gelen polis memurlarından birisi arasında bu konu üzerinde şöyle ilginç bir konuşma geçer:

"... Yerine bir başkası geldi. Biz usulü öğrendik ya! Bu yeni refîkimle de konuşmak ve hasbıhâle girişmek istedim. Lâkin bu adam ketûmdu. Hattâ benimle görüşürken pek ta'zimkârâne bir vaz' alması lâubaliliğimize mâni oluyordu. Ağzından bir şey alamadım. Nihayet bir parça sükûtu müteakip:

"Bugün bizim odaya gelip biraz oturan adam Zaptiye Nezareti'nin sarrafıymış, öyle mi?" dedim.

"Evet efendim!" dedi.

"Niçin gelir gider?"

"Maaş kırar!"

"Yüz kuruşu kaça kırdırıyorsunuz?"

"On beş, on sekiz!"

"Kaç maaş alacağınız var?"

"Bu seneden beş!"

"Maaşınızın böyle yüzünü on beşe kırdırırsanız ayda kırk, kırk iki kuruştan ziyade elinize para geçmez; bu kadar parayla da yaşanmaz. Evli misiniz?"

"Evet efendim!"

"Çoluk, çocuk?"

"Allah bağışlarsa bir tane!"

"Ayy, nasıl olur? Bak, tütün içiyorsunuz, hem de ince, zarif bir sigara takımınız var; traşınıza da dikkat ettiğiniz ve temiz gezmeye merakınız anlaşılıyor. Bu para bunlara yeter mi? İhtimal ki eviniz de kiradır!"

"Hayır efendim, bir kümesimiz var. Fakat Allah yarattığı kulunu nasipsiz koymaz; rızkını verir!"

"Demek ki şuradan buradan; fenersiz gezenden, sarhoştan beş, on para çıkar!" dedim, gülümsedi. Hasbıhal yollu ne söyledimse, ne sordumsa can alacak noktalarını tebessümle geçirir ve önüne bakardı!".[10]

Rıza Tevfik, yine bir gün Zaptiye Nezareti yakınlarında, muhtemelen genelev kadınlarının kendi aralarında yaptıkları münaşakalara şahit olur. Sefalet bataklığına düşmüş bu kadınların birbirlerine ve dünyaya karşı takındıkları tavrı son derece ilginç bulan Rıza Tevfik, toplumdaki bu sosyal faciânın bile felsefî açıdan açıklamasını yapmaya çalışır. "Pessimisme" felsefesinin temel esaslarıyla bu sefil kadınların hayatı ve kendi hayatı arasında bazı ilişkiler kuran yazar, daha sonra polis ve polislik mesleği üzerinde de bazı bilgiler verir ve polisler için gerekli gördüğü temel eğitimden bahseder.[11]

Hâtırâtın bundan sonraki sahifelerinde, bugün hâlâ geçerliğini koruyan "muzır neşriyat" konusu üzerinde de duran Rıza Tevfik, daha o tarihlerde "Muzır olan kitap değil, insandır!"[12] sözleriyle kitap yasaklanmasına şiddetle karşı çıkar ve II. Abdülhamid yönetiminde çeşitli sebeplerle yasaklanan, yakılan, keyfî olarak tahrif veya ihtisar edilen bir kısım kitapların adlarını vererek bu durumu ağır bir dille eleştirir.

Rıza Tevfik burada II. Abdülhamid yönetimi tarafından yasaklandığından bahsettiği kitaplar arasında Kadı Iyaz'ın ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerh-i Mevâkıf*'ı ile *Akaid-i Nesefî*'nin Taftazânî tarafından şerh edilen meşhur ve muteber bir nüshasının,*Buhârî-i Şerîf*'in, hattâ *Delâilu'l-hayrât* gibi dua kitaplarıyla *Mızraklı İlmihal* gibi halk kitaplarının dahi bulunduğunu, bunlardan bir kısmının toplattırılıp hamam külhanlarında ve özellikle Çemberlitaş hama-

mında yaktırıldığını iddia eder.[13] Ayrıca, devlet dairelerindeki bürokrasi anlayışı ile bürokratların davranışlarını da yeri geldikçe örnekler vermek suretiyle tenkit etmekten geri kalmaz.

Hâtırâtın hâtıradan ziyade bazı olayların yorumlandığı kısımlarında ise, çeşitli memleket meseleleri üzerinde durulur. Bir toplumun ve bir ülkenin geri kalışını ya da ilerlemiş olmasını yönetim tarzından ziyade insan tipleriyle açıklamaya çalışan Rıza Tevfik, İstanbul'da yaşayan halkın fıtrî zekâsından söz ederek, İstanbul'un o tarihlerde bile ülkenin değişik yörelerinden gelmiş cesur, zeki ve müteşebbis adamlarla dolu olduğunu, ama bütün bu insanların memleketi geri kalmaktan kurtaramadıklarını belirtir, Rıza Tevfik'e göre, Türk halkının sahip olduğu fıtrî zekâ veya kurnazlık, keşif ve ilerleme konusunda memlekete en küçük bir fayda sağlamamakta, bu zeki ve cesur adamlar da memlekete hizmet etmek yerine birbirlerinin ayağını kaydırmakla meşgul olmaktadırlar. Rıza Tevfik burada, ülkeyi geri kalmaktan ancak başkalarının sırtından para kazanmak yerine sadece ve sadece şahsî teşebbüsün kurtarabileceği görüşünü savunur.[14]

Rıza Tevfik, nezarethânede geçirdiği tutukluluk günlerinin sonuna doğru bir gün ansızın huzura çağırılıp:

-Rıza efendi, kabahatin olmadığı sabit oldu, artık serbestsin! denilmek suretiyle, önüne de bir kese para bırakıldıktan sonra:

-Padişahımızın ihsân-ı şâhânesidir; şimdi var padişaha dua et! iltifatıyla, kendisinden devlet ve millete hizmet beklendiği belirtilince, oldukça şaşırır. Hemen ardından bu teklifi gayet nazik bir şekilde reddederek:

-Madem ki bana bî-günah olarak bu eziyeti yaptıkları anlaşılıyor, o halde bana iftira etmişlerdir. Bu hafiyeler her kim ise, mutlaka cezalandırılmasını isterim! diyerek bir süre ayak direr. Fakat onun bu tür itirazlarına karşılık görevli memurlar:

(Rıza Tevfik'in "Hapishane Hâtıraları'nın yayımlandığı Bahçe mecmuasının 12 Ağustos 1324 (25 Ağustos 1908) tarihli 4. sayısının iç kapağı.

Rıza Tevfik'in fotoğrafının altında:
"İttihad ve Terakkî Cemiyeti âzâsından Beyoğlu zâbıta müfettişi, Selâmlık resmi inzibat ve intizâmına me'mur Doktor Rıza Tevfik Bey"

-Böyle şey olmaz oğlum.. Haydi sen git, istirahat et, sakin ol! sözleriyle onu teskine çalışırlar.[15]

Bu tutuklanma dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye'den ikinci defa uzaklaştırılan ve bu yüzden de ne gidecek bir yeri ne de cebinde beş parası bulunan Rıza Tevfik, Zaptiye Nezareti'nden çıkınca, bir süre, Şehremaneti muhasebecisi Reşat Bey'in oğlu, Mekteb-i Sultanî arkadaşlarından Reşit Bey'in Ayasofya'daki evinde misafir kalır.[16] Burada da hemen her gün muntazaman, daha önce Zaptiye Nezareti tarafından el konulan kitaplarından zararsız olanları geri almak için nezarete uğramak zorunda kalır ve her seferinde, belki de kasıtlı olarak "Bugün git, yarın gel!" muamelesine tabi tutulur. Ancak Zaptiye Nezareti'ne yapı-

Zan bu son derece masum ziyaretler bile bazı çevreler tarafından derhal istismar edilir ve en yakın arkadaşları arasında Rıza Tevfik'in de bir hafiye olduğu ve jurnaller verdiği yolunda bir söylenti çıkarılır.[17]

Rıza Tevfik ise hakkındaki bu söylentiyi duyduktan sonra tam bir kararsızlık içinde böyle bir zan altında dolaşırken, daha önce kendisini jurnalleyen kişinin bir Ermeni kitapçı olduğu söylentisine inanarak, gidip bir gün Bâbıâli'de kitapçı Ohannes'i fena halde hırpalar. Kendisini tevkif etmek için hiç kimsenin gelmediğini görünce de, bu defa Nâzım Paşa'ya hitaben "hafiyelerin cezasını Allah'a bırakmayacağından" bahisle, son derece hakaret-âmiz ifadeler taşıyan, kendi ifadesiyle "küstah" bir mektup kaleme alır ve mektubu Nâzım Paşa'nın evine giderek bizzat kendi eliyle verir.[18]

Mecmuada tefrika edilirken, olayların bu tarzda bir gelişme seyrine girdiği sırada hâtıralar birdenbire kesilir. Mecmuanın, bizim tespitimize göre, en son tefrikanın yayımlandığı 44. sayısında "mâba'di var" ibaresi yer aldığı halde, hâtıralar burada herhangi bir açıklama yapılmaksızın sona erer. Esasında mecmua yayımını düzensiz bir şekilde de olsa, aralıklarla 52. sayıya kadar sürdürür; daha sonra yeniden numara verilmek suretiyle yayımlanmaya başlanır.[19] Mecmuanın daha sonra çıkan sayılarında Rıza Tevfik'in "Hüsn ve Mahiyeti" [20] başlığı altında, doğrudan doğruya estetik konusuyla ilgili bir seri makalesi yayımlandığı halde, hâtıralardan şu veya bu şekilde tek kelimeyle olsun söz edilmemiştir. ☆

1 Yazılarıyla *Bağçe*'nin çeşitli sayılarında görülen başta İttihadçılar'ın meşhur hatibi Ömer Naci olmak üzere Abdullah Cevdet, Ahmed Rıza, Ali Cânib ve Samipaşazâde Sezai gibi isimler, mecmuanın doğrudan doğruya cemiyetle ilgisini hatıra getirmektedir. *Bağçe* hakkında daha geniş bilgi için bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1977, s. 283.

2 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1969, s. 1489; Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, İstanbul 1943, s. 103-104.

3 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 27-28), *Bağçe*, nr. 37, 31 Mart 1325 (14 Nisan 1909), s. 174; nr. 38, 7 Nisan 1325 (20 Nisan 1909), s. 191.

4 Rıza Tevfik o günkü kıyafetini şu şekilde anlatmaktadır: "Benim o sıralarda biraz garip kıyafetim vardı. Saçlarım omuzlarıma yetişecek kadar uzundu. Sırtımdaki elbiseler dahi kimsenin kisvetine benzemezdi; çünkü ben istediğim biçimde elbise yaptırır, giyinirdim. Hele bir harmânî icad etmiştim ki hâlâ zarif bır şey idiğine kanaatım vardır. Siyah şayaktan gayet uzun bir cübbe, fakat kolları yok. Omuzları büzmeli, yakası âdi palto yakası gibi!.. Bir de zarif kukuletası var, ucunda da bir güzel uzunca püskül! İşte bu kıyafetle o zamanlar Feylesof Rıza'yı İstanbul sokaklarında, hele Bâbıâli Caddesi'nde görmemiş olanlar nadirdi!" *(Bağçe*, nr. 10, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908, s. 3).

5 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 1) *Bağçe*, nr 6, 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908), s. 3; İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. III, Bakü 1925, s. 808; Kandemir, *a.g.e.*, s. 104.

6 İsmail Kemal (Vlora) 1844'te doğdu,1919'da İtalya'da sürgündeyken öldü. Mutasarrıflık ve valilik gibi önemli görevlerde bulunduktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in kendisini cezalandıracağı korkusuyla 1900'lerde önce Yunanistan'a, oradan da Brüksel'e kaçtı ve Jön Türkler'e katılarak Osmanlı Devleti aleyhine yapılan neşriyat faaliyetine katıldı. 1908'de Berat mebusu seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi. Aynı zamanda Ahrar Fırkası kurucularındandır. İttihadçılar'la çatışınca Avrupa'ya kaçtı ve orada Arnavutluk bağımsızlık hareketini idare etti. 1912'de bağımsızlık ilân edilince o da "millî kahraman" oldu. Hâtıraları *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London 1920) adıyla yayımlandı. Hayatı hakkında Renzo Falaschi tarafından hazırlanan *İsmail Kemal Bey Vlora* (Roma 1985) adlı kitabın Orhan Koloğlu tarafından yapılan tanıtımı ve eleştirisi için bk. *Tarih ve Toplum*, sayı 79, Temmuz 1990, s. 62-63 (ayrıca bk. A. Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 162-163, 316-317; E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 78-80, 93-96; Tarık Zafer Tuna'ya *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I. İstanbul 1984. s. 151). Rıza Tevfik, bu hadiseden yıllar sonra biyografisiyle ilgili olarak İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a gönderdiği mektupta, İsmail Kemal Bey'le, onun Gelibolu'da kaymakamlık yaptığı sırada tanıştığını ve kendisine çok "tevecc0h" gösterdiğini belirtmektedir (bk. *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1489).

7 *Bağçe*, nr. 10,23 Eylül 1324 (6 Ekim 1908), s. 4.

8 Kandemir, *a.g.e.*, s. 105. Nâzım Paşa'nın biyografisi için bk. *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1142-1143.

9 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 14), *Bağçe*, nr. 22,16 Kânun-ı evvel 1324 (29 Aralık 1908), s. 10-11

10 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 15) *Bağçe*, nr. 23,21 Kânun-ı evvel 1324 (3 Ocak 1909), s. 11-12.

11 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 18-19), *Bağçe*, nr. 23, 21 Kânun-ı sâni 1324 (26 Ocak 1909), s. 14; nr. 27, 20 Kânun-ı sâni 1324 (2 Şubat 1908), s. 12-13.

12 "Hapishane Hatıraları" (tef. 21), *Bağçe*, nr. 30,10 Şubat 1324 (23 Şubat 1909), s. 61.

13 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 21-22), *Bağçe*, nr. 30,10 Şubat 1324, s. 62; nr. 32, 24 Şubat 1324 (9 Mart 1909), s. 92. Bu tür iddialara başka yerlerde de rastlamak mümkündür. Meselâ *Beyânü'l-Hak*'ta buradakine benzer şöyle bir itham yer alır: "Devr-i istibdatta kütüb-i İslâmiyyemîzin külhanlarda yakıldığını henüz unutmayan Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin...." (a.g.y., nr. 29,6 Nisan 1325/19 Nisan 1909).

14 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 25), *Bağçe*, nr. 35, 17 Mart 1325 (30 Mart 1909), s. 142.

15 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 25), *Bağçe*, nr. 44, 23 Haziran 1325 (6 Temmuz 1909), s. 285; Kandemir, a.g.e., s. 105.

16 *Bağçe*, nr. 44, 23 Haziran 1325, s. 284-285.

17 "Hapishane Hâtıraları" (tef. 30), *Bağçe* , nr. 42,9 Haziran 1325 (22 Haziran 1909), s. 252-253.

18 İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 808; *Son Asır Türk Şairleri* s. 1489; Kandemir, a.g.e., s. 106. "Hapishane Hâtıraları" burada kesildiği için yer almayan hadisenin bundan sonraki kısmı, Rıza Tevfik'in İbnülemin'e gönderdiği mektupta yine kendi kaleminden şöyle anlatılmaktadır "Bu sefer Zaptiye hapishanesine girdim. Bir hafta caniler ve hırsızlarla konuştum. Lâkin kış şedîd idi. Fena hasta oldum. Çıkarmak istediler, çıkmadım, inad ettim. Hile ile çıkarıp serbest bıraktılar. Tıbbiye idaresi beni tardetmiş idi. Zeki Paşa'yı gördüm, tekrar mektebe kabulümü emretti. Beni pederimin akrabası bu hayattan kurtarmak için evlendirdiler!" (bk. *Son Asır Türk şairleri*. s. 1489).

19 bk. Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*, İstanbul 1986, s. 38. Burada, mecmuanın ikinci cildinin de 52 sayı olduğu belirtildiği halde bu cildin bütün sayılarının tam olarak bulunduğu hiç bir kütüphane adı yer almamıştır. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde ise 21 Temmuz 1324-26 Ağustos 1325 tarihleri arasında birinci yıla ait 52 sayı; 1 Eylül 1325-26 Ağustos 1326 tarihleri arasında da ikinci yıla ait sadece 19 sayı gösterilmiştir *(a.g.y.* C.I, s. 283).

20 "Hüsn ve Mahiyeti" başlıklı yazılar *Bağçe*'nin birinci cildine ait 49-52. sayılarıyla ikinci cildine ait 1-5, 10, 11-13 ve 16. sayılarında on beş tefrika halinde yayımlanmıştır. (Bu yazıların değerlendirilmesi için şu makalemize bakılabilir: "Rıza Tevfik'in Estetikle İlgili Yazıları" I, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, İstanbul 1991, s. 317-330).

Jön Türklerin 1902 Kongre Öncesinde Ortak Kararları

FARUK ILIKAN

Osmanlı hürriyet-perverlerinin (= Jön Türklerin) II. Abdülhamid'in baskı yönetimine karşı eylemlerini daha yoğun ve etkili kılmak amacıyla birleşmeleri, oluşturdukları bu kuvveti belli bir fikrî doğrultuda ve sistemli bir şekilde yönetmek üzere yaptıkları toplantıların en önemlilerinden biri 4 Şubat 1902'de Paris'te gerçekleştirdikleridir.[1]

Kongre öncesinde, B. Musurus Gikis, Ahmed Rıza, İsmail Kemal, A. Haydar Mithad, İsmail Hakkı, M. Sabahaddin, Halil Ganem ve Hüseyin Tosun gibi sonradan bir kısmı Devlet yönetiminde önemli görevlere gelecek olanların imzaladıkları, fikrî esâsları kesin bir biçimde ortaya koyan sunduğumuz belge dört ana maddeden oluşmaktadır. Kongre bitiminde "Merkeziyetçiler" ile "Adem-i Merkeziyetçiler" olarak adlandırılacak fikrî kümelenmelerin kongre öncesinde üzerinde anlaştıkları ana esâslar şunlardır:

1) Tüm insanlığın nefretine neden olan ve onurunu zedeleyen II. Abdülhamid'in baskı yönetimini kesinlikle red etmektir.

2) İmparatorluğu oluşturan farklı ırk ve halkların padişah iradesi ve uluslararası sözleşmelerle tanınmış haklarından ayırımsız herkesin yararlanması söz konusudur. En küçük mahallî birimlerden Devlet yönetimine kadar vatandaş iradesinin sağlanması esâs olarak kabul edilmelidir. Bu durum tüm ırkların ve halkların, birliği sağlayacak tek organ olan Osmanlı hanedanına ve tahta bağlılık duygularını doğuracaktır.

3) Toplanacak kongrenin amacı tüm Osmanlı halklarının istekleriyle tüm yurtseverlerin çabalarını üç noktada yoğunlaştırmaktır:

a) İmparatorluğun bölünmezliğinin ve bütünlüğünün korunması.

b) Çağdaş uygarlığa ulaşmanın temel koşulu iç barış ve düzenin sağlanması.

c) İmparatorluk halklarının siyasal hak ve özgürlüklerinin sağlanması yönünden bir güvence oluşturan Kanun-ı Esâsî'ye saygı ve itaat gösterilmesi esâstır.

4) Uluslararası anlaşmalara ve iç düzenin kurulması yolundaki hükümlere uygulama alanı sağlayacak Berlin Anlaşmasına bağlı kalınacağıdır.

Kongre hazırlıkları kapsamında özellikle bu toplantıya kimlerin davet edileceği söz konusu olmuştur. Ahmed Rıza Bey'e[2] göre kongreye davet edilecek kişilere gönderilecek yazılar mutlaka bir heyet imzasını taşımalıdır. Çünki bir kişinin özel olarak seçeceği ve davet edeceği kişiler tarafından verilecek kararlar başkaları tarafından kabul edilmeyebilir. İkinci olarak kongreye davet edileceklerden çoğunluk Müslüman olduğu gibi buna yakın bir miktarda Hıristiyan olmalıdır. Toplantıya katılacak İslâm ve Hıristiyan siyasal kuruluşların fikir birliğine vardıkları husus maddî menfaatlerde ortak çıkarların gözetilmesidir.

Toplantının amacı, kaç gün süreceği, kararları ve ileride kurulması düşünülen birliğin amacı belirtileceği gibi toplantıya katılacak kişilerin özellikle Osmanlı uyruğunda olması ve Türkçe bilmeleri şart ise, bu şart davetnâmeye yazılmalıdır.

Yayımladığımız belgelerde de görülmektedir ki Osmanlı hürriyet-perverleri önce Kanun-ı Esâsî'nin (1876 Anayasası) eksiksiz uygulanmasını istemektedirler. Bunun yanında toplantının alacağı kararlar neticesinde ve bu kararları uygulamak üzere siyasallaşma eğilimi ağır basan bir kuruluşa yönelmektir.

Belgeyi Fransızca aslından çeviren Nilüfer Sarı ve Ersun Erdinç'e teşekkür ederim. ☆

Bu konuda geniş bilgi için bak.: Ahmed Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler (İstanbul 1945) s.150-154; Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele (İstanbul 1959) s. 344-350; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyâsî Partiler 1859-1952 (İstanbul 1952) s. 106-107

Kongre öncesi çalışmalara açıklık getirmesi yönünden özel arşivimizde mevcûd Ahmed Rıza Bey'in 11 Kanun-ı sânî 1902 tarihli müsvettesini esâs aldık.

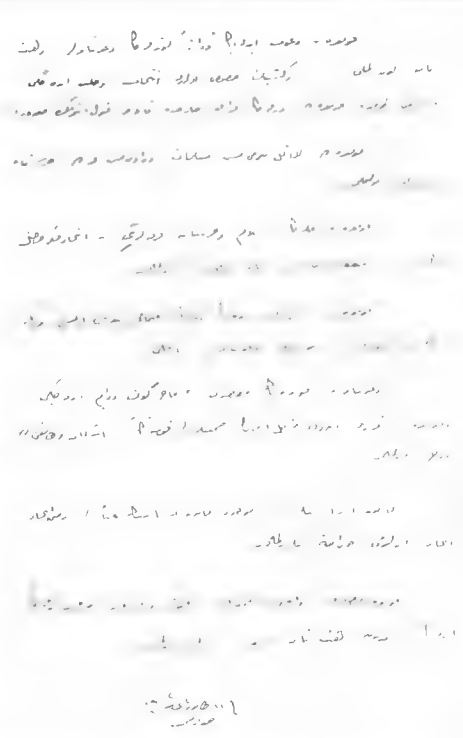

Kongreye da'vet edilecek zevâta gönderilecek da'vetnâmeler bir hey'et nâmına gönderilmeli. Bir kişinin husûsî olarak intihâb ve celb edeceği eşhâs tarafından kongrenin verilecek karârı haricinde kalanlar kabûl etmemekde ma'zûrdurlar.

Kongrenin la'akâl yirmi beş Müslüman ve bir on beş kadar da Hıristiyan mevcûdu bulunmalı.

Kongreye gelecek İslâm ve Hıristiyan fırkaları -İttihâd-ı fikr hasıl olursa- menfaat-i maddiyeden tamâmen hissedâr edilmeli.

Kongreye iştirak edecek zevâtın Osmanlı teb'ası olması ve Türkçe bilmesi şart ise bu şart da'vetnâmeye yazılmalı.

Da'vetnâmeye kongrenin maksadı, kaç gün devam edeceği ve kongrenin karârı ile ileride teşekkül edecek cem'iyyetin (Fırkanın) başlıca hedefi derc edilmeli.

Kanun-ı Esâsî'nin (mevcud Kanun-ı Esâsiyye'nin aynen) zemin-i ittihad ittihâz edildiği hassaten bildirilmeli.

Kongre mesârifine ve bunlardan cem'iyyetin ef'âl ve neşriyâtına sarf edilecek paranın şimdiden hey'et nâmına bankaya teslim edilmesi.

11 Kânun-ı sânî 1902, Cumartesi

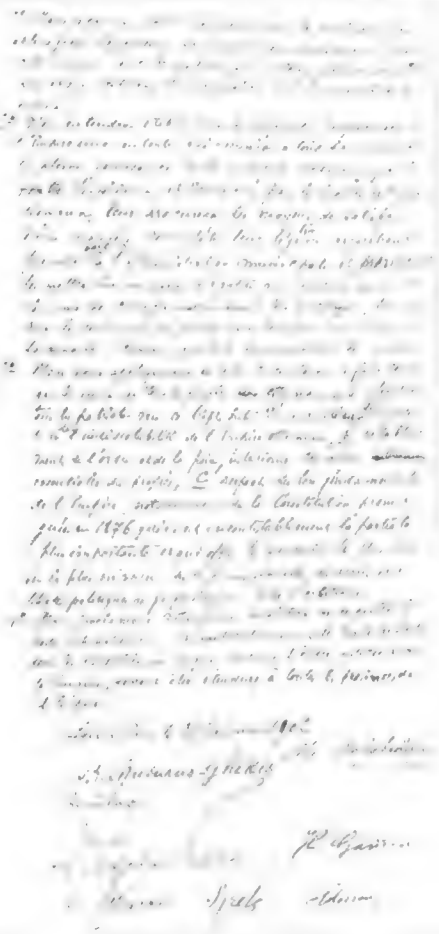

1) Tüm insanlığın nefretine neden olan ve İmparatorluk'ta işlenen kötülüğün tek kaynağı, yirmi beş yıldır yaşadığımız baskı yönetimi ile Osmanlı halkı arasındaki her türlü bağı red ediyoruz.
2) İmparatorluğun farklı ırkları ve halkları arasında, uluslararası anlaşmalarla verilmiş ve İmparatorluğun Hat'ları ile tanınmış haklardan ayırımsız herkesin tam yararlanmasını sağlayacak bir birliği yerleştirmeyi istiyoruz. Bu onlara belediye ve vilâyet yönetimlerinde yer almaları konusunda meşrû' isteklerini eksiksiz bir biçimde karşılayacak, hoşnut edecek gerekçeleri sağlayacaktır. Yine bu birlik tüm yurttaşları bağlayan yükümlülükler olarak, haklar bakımından, bu konuda eşitliği sağlayacaktır. Bu, onların birliğini koruyabilecek tek unsur olan Osman hanedanına ve tahta bağlılık ve sadakat duygularını uyandıracaktır.
3) Her durumda tüm Osmanlı halklarının isteklerini ve tüm yurtseverlerin çabalarını şu üç amaçta birleştirmeye çalışacağız:
   a) Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmezliğinin ve bütünlüğünün korunması;
   b) İlerlemenin temel koşulu olan iç barışın ve düzenin yeniden sağlanması;
   c) İmparatorluğun temel yasalarına, özellikle de Osmanlı halklarının siyasal hak ve özgürlüklerinin, genel reformların en değerli ve en sağlam güvencesini oluşturan ve bu yasalardan en önemlisi olan 1876 Anayasası'na itaat.
4) Uluslararası anlaşmalara ve özellikle de Türkiye'nin iç düzenine ilişkin hükümleri, İmparatorluğun tüm vilâyetlerine yayılması gerekecek olan Berlin Anlaşması'na bağlı kalacağımıza dair değişmez kararımızı ilân ediyoruz.

Paris, 31 Ocak 1902

B. Musurus Ghikis [1]	Ahmed Rıza	İsmail[2]
A. Haydar Mithad	I. Hakkı[3]	Siret [4]
M. Sabahaddin	H. Ganem	Hüseyin[5]

[1] Eski Posta Nâzırı
[2] Berat meb'usu İsmail Kemal Bey
[3] Sonradan Amasya meb'usu olan İsmail Hakkı Paşa
[4] Şair Hüseyin Siret Özsever
[5] Erzurum meb'usu Hüseyin Tosun Bey

Osmanlı İmparatorluğunda Şeneltme, Türkleştirme ve İslâmlaştırma[1]

NICOARÁ BELDICEANU

Osmanlı İmparatorluğunda, kökenleri ve dinleri pek değişik halklar oturuyor; sayımlardan anlayabiliyoruz bunu.

Balkan yarımadasında, kabaca bugünkü Türkiye Trakya'sından başlayıp, Makedonya'yı kat ederek Yanya kentinin kuzeyinden geçen bir çizginin yukarısında kalan yerlerde, büyük bir çoğunlukla Bulgar ya da Sırp kökenli halklar, Adriyatik kıyısında Arnavutlar, en önemli bölümü Timok-Morava yöresinde, bir bölümü de Bosna ile Hersek'te oturan Eflâk halkları yaşamaktadır. Bu çizginin güneyinde, Doğu Makedonya'da, Tesalya'da, Epeiros ile Mora'da Bulgarlar, Rumlar, Arnavutlar, Slavlar bulunmaktadır. Arnavut kökenli halk, bu bölgede yerleşenlerin üçte birini oluşturuyor. Balkanlardaki Slav ülkelerin hemen bütün kent merkezlerinde, Rum topluluklar da yaşamaktadır. Kuşkusuz, bugünkü Yunanistan'da, Yunan halkı, kırsalda olduğu gibi kentte de çoğunluktadır.

Doğu Trakya'da, XV. yüzyılın sayımlarına göre, kırsal kesim Türktür; ancak, Edirne ve İstanbul gibi büyük kentlerde de önemli bir Rum halk bulunmaktadır. 1453'ten sonra İstanbul'un Hıristiyan halkı, Osmanlı sürgün politikasının bir ürünüdür özünde. Yeni sakinler, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelmişlerdir. İstanbul'da 1478'de, 9517 Müslüman hane, 5162 Hıristiyan ve 1647 Yahudi hane olmak üzere, 16 326 hane vardı. 1488-1489 tarihli bir sayım, İstanbul'da ve Galata'da, 9776 hane -ki 40 000 dolayında kişi demektir- Hıristiyan ve Yahudi'nin yaşadığını gösteriyor. Müslüman halkın Hıristiyan ve Yahudi halka oranla artışı, 1478 ve 1488-89 yılları arasında birbirine benzer durumda ise, Türk hane sayısı 12.500 dolayında olmak gerekir. İstanbul'da 1488-1489'da, 22 000'den fazla hane olmalı. Bu toplam üzerinden, 670 hane, iki Rumen ticaret kenti halkından, 1484'te sürgüne tâbi tutulan Kilia ile Cetatea Alba'dan geliyordu. Sonraki yüzyılın başlarında, kentte 80 000 hane olmuş olmalı. Müslümanlar % 58,3'ü, Hıristiyanlar % 31,61'i ve Yahudiler %10,08'i temsil ederler. Edirne kentinde, 1488-1489'da, Müslüman olmayan bir bin ev ve XVI. yüzyılın başlarında, 522 Hıristiyan ve 201 Yahudi haneye karşılık, 3338 Müslüman hane bulunmaktadır.

Doğu Makedonya'nın özgün bir görünüşü vardır: Eyaletin güneyinde halk Rumsa, kuzey yörelerinde köylerde çoğu kez Slavlar oturur; ancak, -pek bilinmezlikten gelinir- kimi köylerde, Bizans İmparatorlarının XIII. yüzyıl boyunca yerleştirdikleri Türk, daha da doğrusu Kuman kökenli Hıristiyan bir halk da bulunmaktadır: Belgeler, orada oturanların Türk kökenli adlar taşıdığını gösteriyor, biz de buradan çıkarıyoruz. 1478-1479'da, Selanik halkının toplamı 2258 haneye yükseliyor; bunun 932'si Müslüman ve 1326'sı Hıristiyan'dır. Bir sonraki yüzyılın başlarında, kentte, 1229 Müslüman, 981 Hıristiyan ve 2645 Yahudi hane vardır. Serez kentinde, 1478-1479'da 3200, Dra-

ma'da 772 ve Zihna'da 2000 nüfus yaşamaktadır.

Kimi kentlerde, belli bir iktisadi rol oynayan, hayli önemli bir Ermeni nüfus olmalı. İstanbul Ermenilerinin bir bölümü, Cetatea Alba ile Kefe kökenli idi. Balkanlar'da, Hıristiyan olduğu kadar Müslüman da olan Bohemyalıları (Çingeneler) unutmamalı. 1498-1499 tarihli bir yönetmelik, İstanbul'da, Edirne, Vize, Gelibolu, Yanbolu'da, Niğbolu sancağında, Soyfa'da ve çeşitli Sırp ülkelerde Hıristiyan Çingenelerin varlığından söz ediyor. Bu halk, âdete uyarak başa geçmiş şeflerin yönettiği aşiretler halinde yaşıyordu. Son olarak, İstanbul'da bir İtalyan topluluğun bulunduğunu da söyleyelim.

Küçük Asya'da, Müslüman halkın yanısıra bir Hıristiyan halk da vardır. Batı Anadolu'da, Bursa bir yana, Müslüman olmayan öge Rum ya da Ermeni kökenlidir. Saruhan, Aydın, Menteşe, Germiyan ve Kengeri illerinde, Müslüman olmayan pek fazla değildir. Örneğin 1488-1489'da Aydın'da Hıristiyan halktan sadece 576 hane vardır; Menteşe'de 219, Germiyan'da 199 hane Hıristiyandır. Daha doğuda, Hamid ilinde, durum buna benzer. Akdeniz kıyısının geri kalanında, Hıristiyanlar azınlıktırlar. Bunun gibi, Ankara ilinde, 1488-1489'da, sayımı yapan, Hıristiyan halktan yalnız 824 hane kaydeder. Hıristiyanlar, Sinop'ta da az sayıdadırlar; Kastamonu'da, 1488-1489'da, 2322 hane biliniyor onlardan.

Eski Trabzon İmparatorluğunda, Hıristiyanlar çoğunluktadır buna karşılık. XV. yüzyılın sonlarında, Trabzon'la Rize'de, 27 131 hane vardır. Trabzon kentinde, 186 Ermeni, 957 Rum, 49 Venedikli ile Cenevizli ve 258 Müslüman hane bulunmaktadır. Bir olasılıkla, kırsal kesimde Lazlar (Gürcüler) da vardır. Kayseri yöresinde, Hıristiyan halk, Ermeni ve Rum kökenlidir. Tokat'la Sivas'ta, önemli bir Hıristiyan halk vardır; ne var ki, kimi toplulukların etkin kökenleri bazı sorunlar yaratmaktadır. II. Mehmet'in yaptırdığı sayım, kentlerde, "Rum" ya da "Ermeni" adlar taşıyan mahalleler kaydediyor. Sakinlerin adları, şaşırtıcıdır. Kimi insanların adları Türk kökenli. O zaman da şu soru ortaya çıkıyor: "Rum" teriminin Rum halkını ve "Ermeni" teriminin Ermeni halkını işaret etmemesi mümkün müdür? Birinci halde Rum, Ortodoks Hıristiyan olan bir Türk halkına ya da bir Ortodoks Türk-Rum karışımına ilişkin olmalı; ikinci halde ise, Gregoryen mezhepten bir Türk halkı ya da bir Gregoryen Ermeni-Türk karışımı söz konusu olmalı.

XV. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun uzak-doğusu, Osmanlı egemenliğine geçmiş değildir henüz. Böylece, XVI. yüzyılın başlarında, Mardin ilinde, 5782 hane Müslüman, 2427 hane Hıristiyan ve 92 hane Yahudi vardır ve Hıristiyan halkın bir bölümü Ermenidir. Aynı dönemde, Bayburt ilinde, 977 hane Müslüman, 3775 hane Hıristiyan bulunmaktadır ve bu Hıristiyanlardan 352 hanesi bağışıklıklardan yararlanmaktadır. Hıristiyan halkın bir bölümü, Mardin'de olduğu gibi Ermeni'dir.

XV. yüzyıldaki Osmanlı sayımlarının açıkladığına göre, Karaman ilinde, Rum ilindeki (Tokat, Sivas) gibi, göçebe olduğu kadar yerleşik bir miktar Hıristiyan Türk vardır. Hıristiyan Türk halk, sözkonusu yörelerin bir özelliği değildir yalnız. Küçük Asya illerinin önemli bir bölümünde, Hıristiyan Türkler yaşamaktadır; bunların taşıdıkları adlar, Arapça ya da Farsça değil, Türkçe kökenlidir çoğu kez. Şunu da ekleyelim: XIII. yüzyılla ilgili bir Bizans kaynağı, Alaşehir'de (Filadelfiya) Hıristiyan Türk halka ilişkin ilginç bilgiler vermektedir.

Rumlar, Ermeniler ve Hıristiyan Türkler, Küçük Asya'da Müslüman olmayan tek halk değildir. Trabzon ilinde, kişi adları, her zaman Rum kökler taşımıyor; kimi sakinler, öyle sadece sancak merkezinde de değil, Ermeni gibi görünüyor, ötekiler de Laz. Babıâli'nin yönetim politikası, Anadolu'daki Türk ögeye fazla güven beslemediğinden, bütün Küçük Asya'da, Balkanlar'dan gelmiş ögelere, Slav, Rum, Arnavut, Eflâklı ve hatta Sakson ya da Macar kökenli olup dininden henüz dönmüş insanlara tımar vermeye götürdü onu.

Osmanlı İmparatorluğunda, XV. yüzyılda, kökenlerine göre ikiye ayrılabilecek bir Yahudi halk görülüyor:

1) Osmanlılar, işgal ettikleri topraklarda, kendilerinden önce oralara yerleşmiş bir Yahudi halk buldular. Eski Bizans İmparatorluğunun Yahudileriydi bunlar. Böylece belgeler, XV. yüzyılda Saruhan'da, Kırım'da, Gelibolu'da Korinthos'da, Selânik'te ve kuşkusuz İstanbul'da Yahudi toplulukların yaşadığını gösteriyor. 1488-1489'da Osmanlı maliyesi, İstanbul'da 429 hane kaydediyor ki, 2000'i aşkın Yahudi demektir.

2) Babıâli'nin ülkesine çok sayıda gelen Yahudiler, Katolik kralların 31 Mart 1492'de yayımladıkları kovma kararından sonra, İspanya yarımadasından, güney İtalya'dan ve hatta Germen ülkelerden ve Provans'tan yola çıkıyorlardı. Osmanlı sayımları, azbuçuk ün kazanmış bütün kent merkezlerinde, önemli Yahudi toplulukların varlığından sözediyor. Halkın %60'ından fazlasını Yahudilerin oluşturduğu Selanik kenti, XVI. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunun büyük Yahudi başkenti olacaktır. İmparatorluk sayımcıları, çeşitli toplulukların kökenlerini kaydediyorlar. İspanya, Portekiz, Sicilya, Provans, Almanya, vb. Örneğin Edirne'de, İspanya, Portekiz, Sicilya ve Almanya'dan gelen göçmenler yerleştiriliyor. Valona da, hayli önemli bir Yahudi yerleşim merkezidir; XVI. yüzyılın başlarında halkın % 35,84'ü Yahudi'dir orada. Şu da önemli: Kovma kararından başlayarak, her Osmanlı kenti, Batı'dan gelen ve sözkonusu yerin iktisadî önemine göre belli sayıda Yahudi topluluklarına kapılarını açacaktır. Babıâli'nin Yahudi göçü karşısındaki olumlu politikası, bir olasılıkla şuradan

kaynaklanıyor: Sultan, Ermeni ögesinin, özellikle de Rumların iktisadî rolüyle mücadele etmek istiyordu; çünkü Rumlar, Osmanlı devletinin nüfuzunu hırpalayıp sarsmanın düşü içindeydiler.

Osmanlı İmparatorluğunda 1500 yılı dolayında oturanların sayısı hakkında genel bir fikirde bulunmak mümkün mü? Rumeli'nde, toplam olarak 1 111 799 hane vardır ki, bunun 862 707'si Müslüman olmayan (3 882 180 kişi dolayında) ve 244 958'i Müslüman hanedir (1 469 750 kişi dolayında). Küçük Asya'da o yüzyılda 420 000 hane vardır: Bunun 388 397'si Müslüman (2 330 382 kişi dolayında) ve 31 725'i Müslüman olmayan hanedir (142 765 kişi dolayında). Müslüman ailenin çok karılı olduğu gözönünde tutulursa, Osmanlı İmparatorluğunda halkın toplam sayısı, 7 825 000 kişi dolayında olmak gerekir.

Sultanların imparatorluğu, çok uluslu bir devlettir ve uyrukları da çeşitli dinlerden; ayrıca, başı, yöneticileri ve anayasası, zorunlu olarak Müslüman olan bir devlettir bu. Hıristiyan ya da Yahudi uyruklarını dinlerini değiştirmeye ve İslam'ı kabule zorlamayı denedi mi? Bu soruya yanıt verirken ayrıntılardaki inceliklere dikkat etmeli: Sultanların, Müslüman olmayanları İslamlaştırma gibi bir politikaları olmadı, görünüşe göre. Bosnalıların, dillerini koruyarak sonunda Müslüman oldukları gerçektir; aynı şey Arnavutlar için de doğrudur bir bölümüyle. Daha sonra, Doğu Makedonya Rumenlerinden bir küçük topluluk, Megleno-Rumen'ler, yine dillerini koruyarak, İslam'a geçecektir. Asya'da Laz'lar da, bir olasılıkla XVII. yüzyılda, İslam'ı kabul ettiler. Son olarak, XVII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, bir küçük Yahudi grubu, topluluğu sarsıp çalkalandıran dinsel karışıklıkların sonunda, İslamlaştı; öte yandan, kimi Hıristiyanların -daha çok kuşkulu- dinsel inancı, sapkın bir İslam'a geçişi destekledi.

Babıâli, kitle olarak Türkleştirme ya da zorla İslamlaştırma politikası gütmekle suçlanamaz kuşkusuz. Yeniçerileri Hıristiyan bir ortamdan alıp onları Osmanlılaştırıyordu elbette; ancak, yeniçeri birlikleri için topladığı oğlan çocukların oranı, imparatorluk halkı ile karşılaştırıldığında devede kulaktır. Dahası, bu seçkin topluluğa katılış, yetenekli olanlara, daha yüksek makamların kapısını açıyordu; o kadar ki, bu zorla toplama, ona konu olanlarca her zaman kötü karşılanmadı.

Gerçekten, sultanın Hıristiyan kitlelere İslamı kabul ettirmekte çıkarı yoktu; çünkü, İslam'a geçiş, her Hıristiyan çiftçinin ödediği -25 akçelik- bir vergi (ispençe) ile başvergisinin kesilmesi demekti. XV. yüzyılda, her iki verginin toplamı, iki altın paraya (7,14 g.) eşitti en azından. Kuşkusuz Hazine, Hıristiyan olmayan çiftçinin ödemek zorunda olduğu toprak vergisini yeni Müslümandan alarak, her iki verginin bir bölümünü toplardı; ancak, bir toprak parçasından yararlanma istisna idi ve bir toprak parçasına sahip olan köylülerden alınan vergilerin tutarı, en iyi hallerde, ispençe'nin -aşağı yukarı- %50'sini temsil ediyordu. Başvergisinin payı eklendiğinde, imparatorluk hazinesi İslam'a her dönen için bir altın paradan (3,57 g.) fazlasını kaybediyordu. 1488 yılında, Anadolu'nun Hıristiyan halkı Müslüman olsaydı, Babıâli, onlarca kilogram altın yitirirdi. 1500'de imparatorlukta 894 432 hane Hıristiyan vardı. Babıâli yıllık 2800 kg. altın dolayında bir parayı gözden çıkarmayı istemezdi ve Hıristiyanları İslamlaştırmada öylesine az çıkarı vardı ki, dönmüş Hıristiyanlar üzerinden İspençe'yi almayı sürdürdü çoğu kez. Kimi Osmanlı sayımcıların doğruladığı bir olaydır bu.

Balkanlarda, Osmanlı egemenliğinin bir başka yüzü görülüyor. Halkların değiş-tokuşu ya da göçü yüzünden, XX. yüzyılda Türklerin sayısının büyük ölçüde azaldığı bir gerçektir. Osmanlı egemenliğinin sona ermesine karşın, Avrupa'nın güney-doğu halkları, güçlü bir Türk damgasını bugün de taşırlar; kentler Osmanlı görünüşünü ağır ağır yitirirler, ancak âdetler ve belli bir Osmanlı sözlüğü, vaktiyle sultanların otoritesinde yaşamış halkların dilinde varlığını sürdürdü. Arnavutların, Bulgarların, Rumların, Makedonyalıların, Bosnalıların, Sırpların ve Rumenlerin mirasçı oldukları sözlüğe sıradan bir göz atmak, Osmanlı uygarlığının Balkanlardaki yaşama kendisini nasıl dayattığı ve onun kimi görünüşlerini ne tür biçimlendirdiğini gösterir. Bir evin düzenine, giyime, mobilyaya, yemeğe-içmeye ya da kent çevresine giren çeşitli ögelere ilişkin iki yüze yakın kelime, Osmanlı kökenlidir.

Birkaç örnek vermeli mi?

Bir *oda*da oturulur, bir *yatak*ta yatılır, *cam*ı ve kuşkusuz *çerçeve*si olan bir *pencere*den bakılır. Odanın bir *döşeme*si ve bir *tavan*ı vardır. Kap-kacak, bir *dolap*ta sıralanmıştır ve yemekler, içinde bir *sofra*nın bulunduğu *sofa*da yenir. Masada, kökü -bugün artık kullanılmayan-Osmanlı *fağfur*dan gelen, *farfuri*ler (tabaklar) vardır. Açıklama sürdürülebilir: Yatakta bir *çarşaf* vardır ve pencerelerde bir *perde*. Güney-doğu Avrupalı bir tüketici, alış-verişini bir *bakkal*dan ve *zerzavatçı*dan yapar. Bir lokantanın yemek listesine bakan bir turist, Türk adlar taşıyan hayli yemek ve tatlı görecektir orada.

Doğu Avrupa halklarının üzerindeki bu derin etki, Türklerin oynadıkları rolü iyi gösteriyor ve yeni bir kent uygarlığının temellerini ilk atanlar Türkler olmuştur orada. Denilebilir ki, Almanların Avrupa'da Slavlar ve Macarlar üzerinde oynadığı rolü, Babıâli, Balkan kent uygarlığının yapılanmasında oynadı. ☆

(Çeviren: Server TANİLLİ)

[1] Bu yazı, yazarın Robert Mantran yönetiminde yayımlanan "Histoire de l'Empire Ottoman" adlı kollektif esere (Paris, 1989) yazdığı bölümden bir parçanın (s.132-137) çevirisidir.

İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliselerinin Adları ve Anlamları

MEHMET ZAFER KARACA

İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri adlarına göre tasnif edildiğinde, bu adların zengin bir tablo oluşturduğu görülmektedir. Kentte, özellikle Meryem'e ithaf edilen kiliseler, sayıca çoğunluktadır. Bunun nedenini, Meryem'in İstanbul kentinin koruyucusu olarak bilinmesinin yanısıra, "Meryem Ana" adının Osmanlı toplumundaki saygınlığında da aramak gerekir. Benzer durum sayıca ikinci çokluğu oluşturan, Aziz Georgios'a ithaf edilen kiliseler için de söz konusudur. İslam inancındaki "Hızır" ile özdeş kabul edilen aziz, Osmanlı toplumunda "Aya Yorgi" adıyla bilinir ve sayılırdı.

İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri, Hıristiyanlık dininin kutsal kabul ettiği isim ya da konulara ithaf edilmiştir. Bazı kiliselerin çeşitli dönemlerde değişik adlarla anıldığı bilinmektedir. Burada kiliselerin günümüzdeki adları esas alınmış, adların sıralanışı alfabetik düzende yapılmıştır. Açıklamalar için başvurulan kaynakların yanısıra, Papaz Meletios Sakkulidis'in sözlü anlatımından yararlanılmıştır.

Hagii Anargiri

"Para almayanlar" anlamında, Romalı "Hekim Azizler" Kosmas ve Dominianos'a ithafen kullanılır. Roma Kralı Karinos (283-284) döneminde, haklarındaki büyücülük iddialarına rağmen Hıristiyanlığı yaymaktan vazgeçmezler. Kıskançlık nedeniyle, bizzat hekimliği öğretenler tarafından, tıbbi otlar toplarken, başları taşla ezilerek öldürülürler. Kilise'de günü 1 Temmuz'dur.*

Bu Azizlerin Asya'lı Kosmas ve Dominianos olduğu yolundaki bir inanış nedeniyle, 1 Kasım da bu azizlerin günü olarak bilinir.

Silivrikapı-Hagii Anargiri İhtiyarhane Kilisesi

Dodeka Apostoli

İsa'nın havarilerine verilen ad. İsa'ya yaşamında yardımcı olan ve Hıristiyanlığı yaymak üzere gönderdiği havarilerin herbirine "Apostolos" denilmektedir. İlk havariler onikidir; Petros (Simon), Andreas, Iakovos, Ioannes, Filippos, Bartholomeos, Mattheos, Thomas, Iakovos (Alpheos'un oğlu), Thaddeos, Simon (Kana'lı), Iudas (Iskariotis). Bu tanım, Oniki Havari dışında ve ikincil önemdeki yetmiş havariyi de kapsamaktadır. Kilise'deki günü 30 Haziran'dır.

İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri'nin naosunda nefleri sınırlayan taşıyıcı sistem, genellikle, iki sıra halindeki oniki elemandan oluşmaktadır. Her eleman, bir havariyi simgelemekte ve böylece kiliseyi, Havarilerin taşıdığına inanılmaktadır (Karaca 1992).

Feriköy Dodeka Apostoli Kilisesi

Hagios Athanasios

Kilisenin büyük, eğitici azizlerinden biri. 296-373 yıllarında yaşadı. İznik'teki I. Konsil'e (325), İskenderiye Patriği Aleksandros ile birlikte katıldı, 328'de İskenderiye Patriği oldu. IV. yy.'da Papaz Arius'un başlattığı ve İsa'nın Tanrısal niteliğini yadsıyan "Arian" görüşe karşı yürütülen mücadelenin başını çekti. Mısırlı keşişleri yönlendirdi. Bu yüzden hapis yattı, çöllerde yaşadı ve 75 yaşında öldü. Çok sayıda dini eserleri vardır. Kilise'de, ölüm günü olan 2 Ma-

yıs'ta anılmaktadır. Ayrıca 18 Ocak günü İskenderiye Patriği Kirillos (370-444) ile de anılır.

Kurtuluş Hagios Athanasios Kilisesi

Hagios Demetrios

Hıristiyanlıkta din uğruna mücadele ederken ölenler, "Martis" unvanını alır. (Yunanca olan bu sözcüğün Fransızca karşılığı, "Martyr" dir.) Hagios Demetrios, Ortodoks toplumunca "Megalomartis" olarak nitelenir ve "O Mirovlitis" sıfatıyla anılır. Selanik'li olup İmparator Diokletianus (284-304)-Maksimianus (286-305) zamanında yaşamıştır.

Günümüze kadar gelen söylenceye göre, Roma'lı bir subay olan Hagios Demetrios, inancı nedeniyle hapse atılır. Bu sırada İmparator Maksimianus'un güçlü muhafızı Lieos'un, Hıristiyanları küçük düşürücü söz ve davranışları karşısında onunla dövüşmeyi kabul eden Nestor adlı genç bir Hıristiyan, "Demetrios'un Tanrısı'na olan inancını haykırarak dövüşür ve Lieos'u yener. Bunun üzerine kralın askerleri Nestor ile birlikte Demetrios'u mızrakla öldürürler.

Hagios Demetrios, tasvirlerinde at üzerinde mızrağıyla yerdeki Lieos'u öldürürken gösterilmektedir. Kilise Takvimi'ne göre Demetrios 26 Ekim, Nestor 27 Ekim günü anılır.

Sarmaşık Hagios Demetrios Kilisesi

Ayvansaray, Ksiloporta Hagios Demetrios Kilisesi (Kanavis)

Kurtuluş Hagios Demetrios Kilisesi

Kuruçeşme Hagios Demetrios Kilisesi

Büyükada Hagios Demetrios Kilisesi

Hagios Georgios -Taş İkona-

Hagios Eleftherios

Ruhani nitelikte bir martis olduğu için "İeromartis" unvanıyla anılır. Roma'lıdır. Küçük yaşta yetim kalmış, eğitimini üstlenen ve Hıristiyan olan annesinin etkisiyle dini eğitim görmüştür. Yirmi yaşında İlliria (Bugünkü Arnavutluk ve Yugoslavya'nın batısı) Episkoposu olarak bu bölgede Hıristiyanlığın yayılması için çaba göstermiştir. Kral Adreanos (117-138) tarafından Roma'ya çağırılır ve onun önünde inancını yineler. Bunun üzerine, çeşitli işkencelerden sonra kafası kesilerek öldürülür. Kilise'de günü 15 Aralık'tır.

Kurtuluş Hagios Eleftherios Mezarlık Kilisesi

Hagia Euphemia

Ortodoks Kilisesinde "Megalomartis" unvanlı bir azizedir. "Khalkedon'lu Bakire Martir" olarak tanınır. İmparator Diokletianos zamanında (284-304) bugünkü Kadıköy'de yaşamış ve inancından ötürü sürekli izlenerek öldürülmek istenmiştir. Ateşin onu yakmadığına, aslanların yemek istemediğine inanılmış, sonunda kafası vurularak öldürülmüştür. Ölümünden sonra bugünkü Haydarpaşa'da gömülerek, üstünde bir kilise inşa edilmiştir.

451 yılında düzenlenen 4. Konsil, Khalkedon (Kadıköy)'da, bu kilisede toplanır. Konsil'de çıkan anlaşmazlık üzerine, iki tarafın yazılı görüşü, Azize'nin tabutuna bırakılarak onun hakemliğine başvurulur. İnanışa göre; üç gün sonra açılan tabutta, Ortodoksların metni Azize'nin elinde, diğeri ise ayak ucunda bulunur. Konsil bu tercihe uygun olarak sonuçlanır.

Hagia Euphemia'nın naş'ı halen, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ndeki Hagios Georgios Kilisesi'nde bulunmaktadır. Azize, tasvirlerinde arslan veya ayı, palmiye ve kılıç ile simgelenir. Kilise'deki günü 16 Eylül'dür.

Kadıköy Hagia Euphemia Kilisesi.

Hagios Georgios

"O Tropeoforos" (Mücadelede başarı getiren) sıfatıyla nitelenen, "Magalomartys" unvanlı bir azizdir. İmparator Diokletianos (284-304) zamanında yüksek rütbeli bir subay olarak Roma ordusunda bulunmuştur. Yüksek kademelerdeki Hıristiyanların görevinden uzaklaştırılması hakkındaki genelgeye rağmen, ısrar edenlerin öldürüldüğü bu dönemde Hagios Georgios, İmparator önünde inancını tekrarlar. Bunun üzerine yapılan işkenceler karşısındaki dayanıklılığına hayran kalan İmparator'un karısı Aleksandra ve üç nedimesi Hıristiyanlığı kabul eder. Ancak sonunda başı kesile-

rek öldürülür.

Megalomartys Hagios Georgios'un, Kappadokya bölgesinde halka eziyet eden bir canavarı mızrağıyla öldürerek, halkın Hıristiyan olmasını sağladığına inanılır. İngiltere'nin kutsal hamisi olarak da bilinmektedir. Tasvirlerinde, at üstünde mızrağıyla canavarı öldürürken gösterilmiştir. Kilise'de günü 23 Nisan'dır.

Fener Hagios Georgios Patrikhane Kilisesi

Samatya Hagios Georgios Kilisesi (O Kyparissas)

Edirnekapı Hagios Georgios Kilisesi

Fener Hagios Georgios Kilisesi (Potiras)

Bakırköy Hagios Georgios Kilisesi

Ortaköy Hagios Georgios Mezarlık Kilisesi

Yeldeğirmeni Hagios Georgios Kilisesi

Kuzguncuk Hagios Georgios Kilisesi

Çengelköy Hagios Georgios Kilisesi

Büyükada Hagios Georgios Manastır Kilisesi (O Kudunas)

Burgazada Hagios Georgios Manastır Kilisesi (O Karipis)

Fener Hagios Georgios Metohion Kilisesi (Kudüs Patrikhanesi Temsilciliği)

Yeniköy Hagios Georgios Metohion Kilisesi (Kudüs Patrikhanesi Temsilciliği)

Heybeliada Hagios Georgios Manastırı Metohion Kilisesi (Kudüs Patrikhanesi Temsilciliği)

Hagios Haralambos

"İeromartis" unvanına sahiptir. Ortodoks Kilisesi'nde en yaşlı azizlerden biridir. İmparator Septimus Severus zamanında (193-210) Manisa'da Hıristiyanların papazı idi. Vali Lukianos tarafından verdiği vaazlar nedeniyle tutuklanarak türlü işkenceler uygulanır. Derisi soyulur ve gem takılarak şehir içinde dolaştırılır, sonunda başı kesilerek öldürülür. Kilise'de günü 10 Şubat'tır.

Bebek Hagios Haralambos Kilisesi

Silivrikapı-Balıklı Hagios Haralambos Hastahane Kilisesi

İsa'nın yaşamından başkalaşım tasviri -Metamorphosis

Hristos

İsa Mesih olarak anılır. Hıristiyanlığın kurucusu ve yeryüzünde Tanrı'nın egemenliğini sağlayacak "Kurtarıcı" olduğuna inanılır. Ortodoks Kilisesi'ne göre İsa, Tanrı'nın Oğlu ve üç kişiliğinden biridir. İncil'de; Meryem'in Ruhülkudüs'ten gebe kaldığı belirtilerek, nişanlısı Davud soyundan Yusuf'a görünen meleğin, Meryem'in bir oğul doğuracağı, adını İsa koyacağı ve O'nun kavmini günahlardan kurtaracağı yolundaki açıklamasına yer verilir. (Matta 1; 18-25)

İsa, Beytüllahim (Kudüs)'de bir ahır'da doğar. Bu olaya şahit olan çobanlar, melekler eşliğinde tapınmaya gelirler. (Luka 2; 1-17) Doğum yıldızını görüp gelen doğulu üç müneccim kral da O'na taparlar ve hediyeler sunarlar. (Matta 2; 1-12)

Nasıra'lı Marangoz olarak bilinen İsa otuz yaşlarında iken, Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilir ve çevresinde gerçekleştirdiği mucizeler ile öğretisini yaygınlaştırır.

İnanışa göre; üç havarisi ile yüksek bir dağa çıkan İsa'nın burada "yüzü güneş gibi parlar", "giysileri ışık olur" ve İsa, yanında görünen "Musa ve İlya ile konuşur". Onları saran bir bulutun içinden "Sevgili Oğlum budur, ondan razıyım, onu dinleyin" diyen bir ses duyulur. Bu sırada İsa yalnızdır. (Matta 17; 1-8), (Markos 9; 2-9), (Luka 9;28-36)

Ünü geniş bir çevreye yayılan İsa, havarileriyle beraber olduğu "Son Akşam Yemeği"nde içlerinden birinin ihanetini belirtirek, yemekten sonra çıktığı Zeytindağı'nda Tanrı'ya yakarır. O gecenin sabahında havarilerden Yahuda'nın ele vermesi ile yakalanır ve çarmıha gerilir.

Öldükten sonra sevdiklerine görünen İsa, onları takdis ederek göğe yükselir. İsa, dirilişten 40 gün sonra göğe çıkar ve Allah'ın sağında oturur. (Markos 16; 19-20), (Luka 24; 50-53) İnanışa göre İsa, herkesi yargılamak üzere geri dönecektir.

İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri'nin tümünde, "Pantokrator İsa-Göklerin Hakimi" tasviri görülür. Bu tasvir genellikle naosta orta nefin örtüsü ortasında da yer almaktadır (Karaca 1992).

İsa'ya İthaf edilen kiliseler üç

grupta toplanır.

Doğum

Kilise günü 25 Aralık'tır.

Arnavutköy İsa'nın Doğumu Özel Kilisesi

Metamorphosis (Transfiguration-Başkalaşım)

Kilise'de günü 6 Ağustos'tur.

Kandilli Metamorfosis Kilisesi

Şişli Metamorfosis Mezarlık Kilisesi

Büyükada Hristos Manastır Kilisesi

Heybeliada Hristos Manastır Kilisesi (Keşiş Makarios)

Burgazada Hristos Manastır Kilisesi

Kınalıada Hristos Manastır Kilisesi

Analipsis (Göğe Çıkış)

Kilise'de Paskalya'dan kırk gün sonra anılır.

Samatya Analipsis Kilisesi

Bakırköy Analipsis Mezarlık Kilisesi

Hagios İgnatios (O Theoforos)

Antakya Başpiskoposu ve İncil'de Yahya'nın talebesi olan Aziz, Antakya'da Evodos'tan sonra ikinci Patrik olmuştur.

İmparator Traianus (98-117), Perslere karşı seferinde, Antakya'dan geçerken Ignatios'u dininden döndürmek için uğraşır, ancak başaramaz. Bunun üzerine, on asker eşliğinde Roma'ya gönderilir. Ancak yolculuk sırasında, Hıristiyanlığı yayma yolundaki çabaları nedeniyle arenaya atılır. Arenada hayvanlar tarafından parçalanarak ölümünden sonra, kemikleri toplanarak Antakya'ya getirilmiştir.

İncil'deki "Kim Daha Büyüktür" adlı öyküde anlatılan küçük çocuğun Hagios Ignatios olduğuna inanılır. (Matta 18; 1-5), (Markos 9; 33-37), (Luka 9; 46-48) Bu nedenle, "Tanrının Taşıdığı" anlamında, "O Theoforos" olarak nitelenir. Kilise günü, ölüm günü olan 20 Aralık'tır.

Kadıköy-Uzunçayır Hagios İgnatios Mezarlık Kilisesi

Hagios İoannes O Hrisostomos

Kilise'nin en çok eser bırakan azizlerinden biridir. 4. yüzyılın sonlarında Antakya'da doğmuş, İstanbul'da Patrik olmuştur. Adı "Altın Ağızlı" anlamındadır. Atina'da eğitim gördükten sonra geldiği Antakya'da inzivada iken, Antakya Patriği Meletios'un isteği üzerine ruhaniliğe alınır ve vaazları ile ünlenir. 15 Aralık 397'de İmparator Arkadius ve ruhaniler tarafından İstanbul Patriği seçilir.

İmparatoriçe Evdoksia'ya yönelik eleştiri ve uyarıları yüzünden, Bitinya'ya sürgün edilince, halkın tepkisi ve isteğiyle 402'de geri çağrılır. Daha sonra gönderildiği Ermenistan bölgesinde ölür. Halkın isteğiyle getirilmek istenen azizin naşı, inanışa göre yerinden oynatılamaz ve imparatorun yazdığı mektubun tabuta ulaştırılması üzerine kaldırılabilen naşı İstanbul'a getirilir. Azizin, dönüşünde tabutundan çıkarak halkı takdis ettiğine inanılmaktadır. Kilise'de günü 13 Kasım'dır.

Kalamış Hagios Ioannes Hrisostomos Kilisesi

İoannes O Prodromos (O Baptistis)

Vaftizci Yahya olarak bilinir. İsa ile aynı dönemde yaşamıştır. Çocukları olmayan ve çok yaşlanmış, Rahip Zekeriya ile Elizabeth'in oğludur. (Luka 1; 5-25, 1; 57-80)

Yahya, İsa'dan önce onu peygamber olarak bilmiş ve insanlara haber vermiştir. Kendisini Peygamber olarak tanımak isteyenlere, bunun doğru olmadığını, ancak O'nun habercisi olduğunu açıklar. İnsanları tövbe ederek vaftiz olmaya çağırır ve onlara şöyle söyler "Gerçi tövbe için ben sizi su ile vaftiz ediyorum; fakat benden sonra gelen, benden daha kudretlidir; ben onun çarıklarını bile bağlamaya layık değilim; o, sizi Ruhülkudüs ile ve ateş ile vaftiz edecektir." (Matta 3; 1-12), (Markus 1; 1-11), (Luka 3; 1-18, 21-22), (Ioanna 1; 19-34)

Yahya, kendisini vaftiz ettirmek için gelen İsa'ya, asıl O'nun kendisini vaftiz etmesi gerektiğini söyleyerek itiraz eder. İsa ise "Şimdilik bu böyle olmalı, çünkü Tanrı'nın buyruğunu yerine getirmeliyiz" der ve vaftiz olur. Vaftizden sonrası İncil'de şöyle anlatılır: "... işte gökler açıldı ve Allahın ruhunun güvercin gibi inip üzerine geldiğini gördü ve işte göklerden bir ses dedi: Sevgili Oğlum budur, ondan razıyım. (Matta 3; 13-17)

Vaftizci Yahya, Vali Herodes'in kardeşinin karısı olan Herodias ile evlenmesi aleyhindeki vaazları yüzünden tutuklanır ve "Salome'nin Dansı" sonrasında kafası kesilerek öldürülür. (Matta 14; 1-12), (Markos 6; 14-29), (Luka 3; 19-20, 9; 7-9)

Yahya tasvirlerinde, yaşadığı çilekeş hayatın simgesi olarak, koyun postu ile örtülü olarak gösterilir. Bazen elinde haçlı flama vardır. Vaftiz sahnelerinde; elindeki tasla İsa'nın başından su dökerken, Tanrı, Kutsal Ruh ve İsa'nın oluşturduğu "Kutsal Üçlü" birlikte tasvir edilir (Cömert 1980: 94). İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri'nin tümünde "Ioannes Prodromos" tasviri görülmektedir (Karaca 1992).

Vaftizci Yahya'ya ithaf edilen kiliseler üç grupta toplanır.

Doğumu. (To Genethlion tu Prodromu)

Kilise günü 24 Haziran'dır.

Yenimahalle Ioannes Prodromos Kilisesi

Vaftiz Öncesi - Vaftiz.

Kilise günü 7 Ocak'tır.

Kuruçeşme Ioannes Prodromos Kilisesi

Galata Ioannes Prodromos Kilisesi (Türk Ortodoks Başpiskoposluğu'na bağlı)

Balat Ioannes Prodromos Metohion Kilisesi (Tur-ı Sina Manastırı temsilciliği)

Ölümü.

Kilise günü 29 Ağustos'tur.

Burgazada Ioannes Prodromos Kilisesi

Hagia Kiriaki

İmparator Diokletianus zamanında (284-304), çocukları olma-

yan anne ve babası tarafından Tanrı'ya adanmış, pazar günü doğduğu için, bu günün anlamı olan "Kiriaki" adı verilmiştir. İnançları nedeniyle ailece tutuklanırlar, anne ve babası bugünkü Malatya'ya, kendisi ise İzmit'e gönderilir. Dininden dönmesi için yapılan tüm eziyet ve işkencelere katlanan Azize, başının kesilmesinde direnerek son duası sırasında ölür. Kilise'de günü 7 Temmuz'dur.

Kumkapı Hagia Kiriaki Kilisesi

Hagios Kiriakos (O Anahoritis)

"Terkeden" sıfatıyla anılan Korinthos'lu bir keşiştir. İmparator Theodosius zamanında (408-450) doğmuş, papaz olan babası ve ailesini onsekiz yaşında terkederek, Kudüs'te bir manastırda kalmıştır. Yaşamı çeşitli manastırlarda ve çölde geçer. 107 yaşında ölür. Kilise'de günü 29 Eylül'dür.

Eğrikapı Hagios Kiriakos Kilisesi

Hagios Konstantinos ve Hagia Eleni

Ortodoks Kilisesi'nde genellikle, Hagios Konstantinos ve annesi Hagia Eleni birlikte anılmaktadır. Hıristiyanlığı kabul eden ilk Roma İmparatoru olan Konstantinos, Hıristiyanlara sağladığı haklarla bu dinin etkinliğini ve güçlenmesini sağlamış, Kilise'nin birliğini savunmuştur.

Bitinya'da doğan Eleni, evlendiği Romalı kumandan Konstantios'un imparator olduktan sonra onu boşamasından sonra, oğlu Konstantinos'un imparatorluğu (306-337) ile yeniden itibar kazanır. Hıristiyanlığı kabul ederek, kiliselere ve yoksullara yardımlarda bulunur. Kutsal yerlere yaptığı gezisi ile ünlenir. Ölümünde Roma'da gömülür ve azize mertebesine yükseltilir.

İmparator Konstantinos'un, Roma'da imparatorluğunu ilan eden Maxentius'a karşı yaptığı savaşta (312), gökyüzünde beliren "bununla kazan" yazılı halenin çevrelediği haç simgesinin, kutsal yol göstericiliği ile başarı getirdiğine inanılmıştır. Bu olaydan sonra annesi, şükran borcu nedeniyle Kudüs'e gider ve orada İsa'nın haçını bularak İstanbul'a getirir. Bu yüzden Konstantin ve Eleni haç ile simgelenir ve tasvir edilir. Kilise'de günü 21 Mayıs'tır.

Samatya Hagios Konstantinos ve Hagia Eleni Kilisesi

Beyoğlu Hagios Konstantinos ve Hagia Eleni Kilisesi

Paşabahçe Hagios Konstantinos ve Hagia Eleni Kilisesi

Tarabya Hagios Konstantinos Mezarlık Kilisesi

Gemicilerin Aziz'i Hagios Nikolaus'u simgeleyen gemi maketi. Ayakapı Hag. Nikolaos Tem.'91 Batıda eksendeki giriş.

Hagios Menas

Kütahya'da yaşamış, Mısırlı bir Martis'dir. Phrygia'daki Roma ordusunda asker olduğu için, askerlerin azizi olarak kabul edilmiştir. Doğum yeri olan Mareotis Gölü'nün güneybatısındaki kaynak, hac yeri olmuş ve bu suyun kutsallığına inanılmıştır. Kilise günü 11 Kasım'dır.

Samatya Hagios Menas Kilisesi

Hagios Nikolaos

Gemicilerin ve çocukların azizi olarak bilinmektedir. 4. yüzyılda Lykia Bölgesinde Patara'da doğmuş, Myra'da Piskopos olmuştur. 6. yüzyılda İstanbul'da adına kilise yaptırılır. 9. yüzyılda doğuda, 11. yüzyılda da batıda Hıristiyanlar tarafından benimsendi. Hakkındaki bir öyküye göre, fakir babanın üç genç kızına çeyiz vererek fahişelikten kurtarır. Kilise günü 6 Aralık'tır.

Samatya Hagios Nikolaos Kilisesi

Topkapı Hagios Nikolaos Kilisesi

Ayakapı Hagios Nikolaos Kilisesi

Yeniköy Hagios Nikolaos Kilisesi

Heybeliada Hagios Nikolaos Kilisesi

Büyükada Hagios Nikolaos Manastır Kilisesi

Galata Hagios Nikolaos Kilisesi (Türk Ortodoks Başpiskoposluğu'na bağlı)

Panagia

İsa'nın annesi Meryem için, Doğu Kiliseleri'nde kullanılan ad. Meryem, Davud sülalesinden Yohakim ve Anna'nın çocuğudur. Uzun zaman çocuk sahibi olamayan anne ve babasının, Tanrı'ya şükran ifadesi olarak küçük yaşta tapınağa sunulur ve 14 yaşında Nasıralı Yusuf ile nişanlandırılır.

Meryem evlenmeden, Tanrı katında kutsandığı bildirilerek, bir çocuk doğuracağı ve adının İsa olacağı, İsa'nın sonsuza dek Tanrının Oğlu olarak bilineceği müjdelenir. (Luka 1; 26-38) Meryem bu konuya ait tasvirlerinde, elinde bir kitap ile odasındadır. Üstteki beyaz bir güvercin, "Kutsal Ruh"u simgeler (Cömert 1980:96).

Meryem, İsa'nın çarmıha gerilişinden sonra, oğlunun yanına

alınması için Tanrı'ya yakarır. Ölümünden sonra, oğlunun kolları arasında göğe yükselir ve Cennet'e kabul edildikten sonra, İsa tarafından "Göklerin Kraliçesi" (Kiria ton Uranon) olarak taçlandırılır.

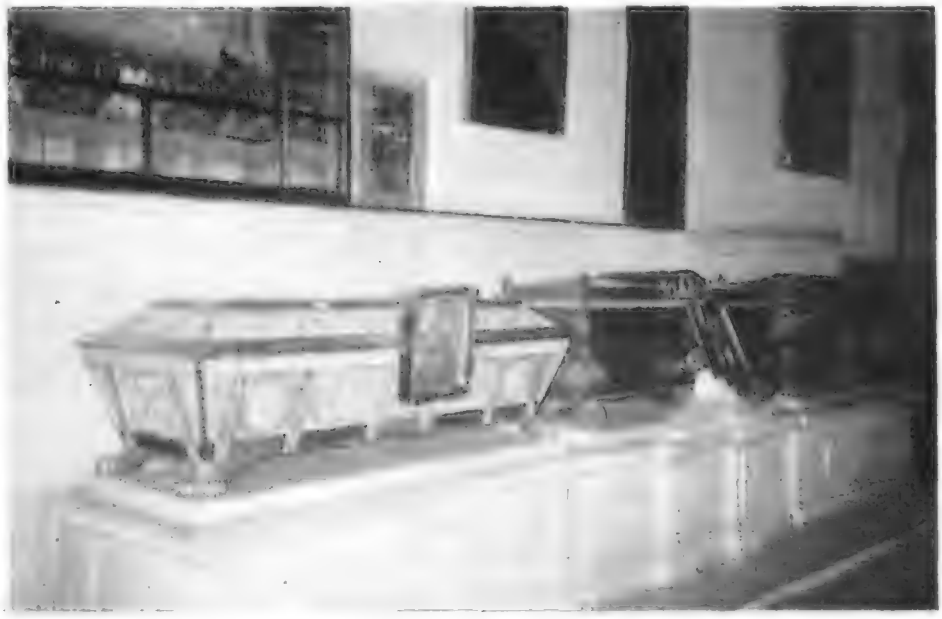

Hagia Euphemia'nın Patrikhane Kilisesi'ndeki naaşı. Fener Hag. Georgios Katedral (Haz. 1991) Güneydoğuda rölikler

Tasvirlerde, Meryem'in ölümünden önceki son sahne, havarilerle birlikte bulunduğu ve Kutsal Ruh'un da göründüğü "Pentikosti" sahnesidir. Meryemin Ölümü "Koimesis" sahnesi, "Göğe Çıkış"ı da içerir (Cömert 1980: 98). İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri'nin tümünde "Meryem ve Çocuk İsa" ile "Koimesis" sahnelerini gösteren tasvirler bulunmaktadır (Karaca 1992).

Meryem'e ithaf edilen kiliseler beş grupta toplanır.

Doğumu

Kilise'deki günü 8 Eylül'dür.

Belgradkapı Panagia Kilisesi

Beşiktaş (Yenimahalle) Panagia Kilisesi

Kınalıada Panagia Kilisesi

Tapınağa Sunuluşu

Kilise'deki günü 21 Kasım'dır.

Galatasaray Panagia (Ton Isodion) Kilisesi

Evangelistria (Müjde)

Kilise'deki günü 25 Mart'tır.

Dolapdere Evangelistria Kilisesi

Boyacıköy Evangelistria Kilisesi

Koimesis Tis Theotokou (Meryem'in Ölümü)

Kilise'de günü 15 Ağustos'tur.

Kumkapı Panagia Elpida Kilisesi

Altımermer Panagia Kilisesi

Salmatomruk Panagia Kria ton Uranon Kilisesi

Tekfursarayı Panagia Hançeriotissa Kilisesi

Eğrikapı Panagia Suda Kilisesi

Ayvansaray Panagia Balinu Kilisesi

Ayvansaray Panagia Blakherna Kilisesi

Fener Panagia Muhliotissa Kilisesi

Beşiktaş Panagia Kilisesi

Yeniköy Panagia Kilisesi

Büyükada Panagia Kilisesi

Galata Panagia Kafatiani Kilisesi (Türk Ortodoks Başpiskoposluğu'na bağlı)

Zoodohos Pege (Hayat Veren Kaynak)

Kilise'de günü, Paskalya'dan sonraki ilk Cuma'dır.

Silivrikapı-Balıklı Panagia Zoodohos Pege Manastır Kilisesi

Hagios Pandeleimon

Doktor Azizler'dendir. İzmitlidir ve babası putperest olmasına rağmen, annesinin Hıristiyanlığı nedeniyle vaftiz edilmiştir. Bir yılan tarafından ısırılıp, gözünü kaybeden birini tedavi ederek ünlenir. İmparator Maksimianus (286-305) tarafından çağrılan aziz ile iyileştirdiği hastası, inançlarından vazgeçmedikleri için, yapılan işkenceler sonucu öldürülür. Kilise'de günü 27 Temmuz'dur.

Kuzguncuk Hagios Pandeleimon Kilisesi

Hagia Paraskevi

Bakireliği nedeniyle "Parthenomartis" unvanıyla anılır. Çocuk sahibi olmak isteyen ailesi tarafından kiliseye adanmış, cuma günü doğduğu için, bu günün anlamı olan "Paraskevi" adı verilmiştir. İmparator Andoninos (138-160) zamanında yaşamıştır. Ailesi öldükten sonra servetini fakirlere dağıtarak, Roma çevresinde Hıristiyanlığı yaymaya çalışır. İmparatorun emriyle tutuklanır ve başı kesilerek öldürülür. Kilise'de günü 26 Temmuz'dur.

Hasköy Hagia Paraskevi Kilisesi

Tarabya Hagia Paraskevi Kilisesi

Büyükdere Hagia Paraskevi Kilisesi

Beykoz Hagia Paraskavi Kilisesi

Hagios Phokas

Sinop'ludur. Sinop'ta, Episkopos iken, İmparator Troyan zamanında (98-117) tutuklanarak bir hamama kapatılır ve orada ölür. Kilise'de günü 22 Eylül'dür.

Ortaköy Hagios Phokas Kilisesi

Profitis İlias

İsa'dan Önce IX. yüzyılda İsrail Krallığı'nda yaşamış olan ve "Mesih"in habercisi kabul edilen İlyas Peygamber'dir. Adı, Kuran ve Tevrat'ta geçer. "Ateşten bir küheylana binerek göğe çıktığı" anlatılır. Tasvirlerinde, keçi postundan giysisi ile uzun boylu, çok zayıf ve yaşlı bir ihtiyar olarak ta-

nımlanır. Kilise'de günü 20 Temmuz'dur.

Üsküdar Profitis İlias Kilisesi

Arnavutköy Profitis İlias Mezarlık Kilisesi

Heybeliada Profitis İlias Mezarlık Kilisesi

Büyükada Profitis İlias Mezarlık Kilisesi

Hagios Spiridon

Kıbrıs'lı bir çoban iken evlenir ve bir kızı olur. Ailesinin ölümünden sonra Kıbrıs'ta Episkopos olur. Herkes onun mucizelerine ve aziz hayatı sürdüğüne inanmıştır. İznik Konsili (325)'ne katılarak önemli bir rol oynar. Azizin naşı Korfu Adası'ndadır. Kilise'de günü 12 Aralık'tır.

Heybeliada Hagios Spiridon Manastır Kilisesi (Arsenios-Terk-i Dünya)

Hagios Stephanos

Ortodoks Kilisesi'nde ilk yedi "Diakos"tan biridir. Resullerin İşleri (6; 1-15)'nde bu seçiliş ve azize duyulan güven belirtilir. Onun gücüne karşı koyamayanların hazırladığı komplo ve sonunda taşlanarak öldürülüşü anlatılır. (Resullerin İşleri 7; 1-60)

Yeşilköy Hagios Stephanos Kilisesi

Taksiarkhes

Melekler arasındaki hiyerarşide tuğgeneral rütbesine karşılıktır. Başmelekler Mikhael ve Gabriel için kullanılır. Mikhael, Ioanna'nın Vahyi'nde (Vahiy 7 ve 12), Gabriel ise İncil'de "Meryem'e Müjde" sahnesinde anılmaktadır. (Luka 1; 26) Kilise'de günü 9 Kasım'dır.

Balat Taksiarkhes Kilisesi (Hagii Strati)

Arnavutköy Taksiarkhes Kilisesi

İstinye Taksiarkhes Kilisesi

Hagios Theodoros

Asker Azizlerdendir. Bu adla anılan iki aziz vardır.

Theodoros O Stratilatis (Başkomutan), Karadeniz Eğrelisi'nde ünlü ve yüksek rütbeli bir asker ve Hıristiyan'dır. Bunu öğrenen, İmparator Likinius (307-323)'un onu İzmit'e davetine karşılık, o da İmparator'u davet eder ve Likinius davete gelir. Theodoros, evde dua etmek için Likinius'tan aldığı putları, herkesin önünde kırarak, altın-gümüş parçaları fakirlere dağıtır. Bu durumun İmparator'a ihbarı üzerine yakalanarak, işkenceler sonucu öldürülür.

Theodoros O Tiron (Askeri ünvan), Amasyalı'dır. İmparatorlar Maksimianus (286-305) ile Galerius (305-311) ve Maksiminus (305-312) zamanında yaşamıştır. Çaylaklar taburunda asker iken, Hıristiyan olduğu yolundaki ihbar üzerine, komutan tarafından uyarılır. Ancak inancından vazgeçmeyerek, Baştanrıça Rea'nın mabedini tahrip eder, putunu yıkar. Bu yüzden ateşte yakılarak şehit edilir.

Aziz Theodoros ile ilgili bir inanışa göre, İmparator Iulianus döneminde (361-363), Hıristiyanların hayvani gıda yemediği perhiz sırasında, meyve ve sebzelere, putlara sunulan kurbanların kanı serpilerek, onlara manevi eziyet yapılır. Aziz, Patriğe rüyasında görünerek, yalnız buğday yenmesini söyler. Böylece Hıristiyanlar, istemeden düştükleri bu durumdan kurtulurlar. Bu Aziz'e ithaf edilen Kilise'de halen, Büyük Perhiz'in ilk haftasının ilk Cumartesi günü haşlanmış buğday verilir.

Yenikapı Hagios Theodoros Kilisesi

Hagia Triada

İnanışa göre, "Tanrı"yı tanımlayan ve 'Baba', 'Oğul', 'Kutsal Ruh'tan oluşan "Kutsal Üçlü"yü [Ekanim-i Selâse] anlatır. İsa, Havarileri'ne yeniden göründüğü zaman onlara, "Şimdi siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruhülkudüs ismile vaftiz eyleyin" der. (Matta 28; 19)

Ortodoks İnancında bu üçlü aynı tözdendir ve 'Kutsal Ruh' 'Baba'dan kaynaklanır. "Ruhülkudüs" olarak bilinen Kutsal Ruh, Baba ile Oğul arasındaki tamamlayıcı bağ olarak yorumlanmış ve aynı Tanrısal nitelikte olduğu kabul edilmiştir. Konstantinopolis Konsili'nde (381), Ruhülkudüs; "baba'dan çıkan ve Baba ve Oğul ile birlikte tapılan ve yüceltilen Tanrı" biçiminde tanımlanır. Latin Kilisesi ise 'Baba'dan ve 'Oğul'dan çıkan 'Ruhülkudüs'e inanmakta ve bu ayrım, Kilise'nin Birliği konusunda önemli bir engel oluşturmaktadır.

Kilise'de 'Vaftiz' ayini sırasında, Tanrı'yı tanımlayan bu üçleme anılır. Tasvirlerde de genellikle 'Vaftiz' sahnesinde gördüğümüz "Kutsal Üçlü" anlatımda, gökyüzündeki beyaz bir güvercin, 'Kutsal Ruh'un simgesidir. Kilise'de, Paskalya'dan 50 gün sonrasını izleyen Pazartesi günü kutlanır.

Taksim Hagia Triada Kilisesi

Kadıköy Hagia Triada Kilisesi

Heybeliada Hagia Triada Manastır Kilisesi (Ruhban Okulu) ☆

Kaynakça:

Attwater, Donald, *The Penguin Dictionary of Saints.* Harmondsworth, 1970.

Cömert, Bedrettin, *Mitoloji ve İkonografi.* Ankara, 1980

Cross, F. L. (Ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church.* London, 1958.

Efstratiadu, Sofroniu, *Agiologion tis Orthodoksu Ekklesias.* Atina (Yeni Baskı)

Farmer, David H., *The Oxford Dictionary of Saints.* Oxford, 1980.

Karaca, Zafer M. "İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1992.

İncil Müjde. [Öz Türkçe yeni çeviri] Ankara, 1985.

Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit. İstanbul, 1974.

- Ortodoks Kilisesi'nde senenin her günü bir Aziz'e adanmış, böylece "Azizler Takvimi" oluşturulmuştur.

Yahudilerin İspanya'dan Türkiye'ye Göçlerinin 500. yılı Dolayısı ile

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Saray Hekimi

Musa Bin Hamun

ve Onun Diş Tababetine Dair Türkçe Bir Kitabı

Prof. Dr. Dr. ARSLAN TERZİOĞLU

İçinde bulunduğumuz 1992 yılı dünyada iki büyük tarihi olayın 500. yılı kutlamaları ile geçmekte ve bu vesile ile Sultan II. Bayezid'in ismi anılmaktadır. Bu önemli tarihi hadiselerden biri Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin 500. yıldönümü olup, yerli kaynaklarımıza göre Kristof Kolomb'un önce Osmanlı Sultan'ı II. Bayezid'e gelerek bu keşif seferi için yardım etmesini istediği ve II. Bayezid'in bu isteği geri çevirerek, Amerika kıtasını Latin yerine Türk izleri taşıması fırsatını kaçırdığı çeşitli yayınlarda belirtilmektedir. Diğer taraftan II. Bayezid'in Endülüs'ün Katolik İspanyollar tarafından fethinden sonra oradaki Sephardin yani Sefarad yahudilerinin katolik engizisyonundan kaçmalarına 1492'de yardım ederek, Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmelerine yol açması nedeniyle Osmanlı-Türk hoşgörüsünün, insanseverliğinin bir örneğini verdiği için övüldüğü görülmektedir.

Bununla ilgili yayınlarda çoğu kez bu çeşit göçlerin sosyo-kültürel boyutları düşünülmeden dar bir çerçeve içinde incelenerek, bu göçte, İspanya'daki yahudilerin ekonomik gücü ve sermayelerinin Osmanlı-Türkiye'sine transferinin bunda rol oynadığı, göçten önce İspanyolların yahudilerin bütün servetlerini ellerinden aldıkları için bu amacın fiyasko ile neticelendiği gibi düzeysel neticelere varıldığı görülmektedir.

Arthur Koestler'in "13. Kabile başlıklı eserinde ileri sürdüğü, Hazar Türklerinin M.S. 740 yılından itibaren yahudi dinini kabul ederek yahudi asıllı olmayan ilk musevi devleti olarak Endülüs'le diplomatik münasebete geçtiği ve kavimlerin göçleri ile Hazarların Doğudan Orta Avrupa'ya itildiği ve sonraları Avrupa'daki Aşkanazi yahudilerinin aslının yahudi dinine girip yahudileşen Hazar Türkleri olduğu tezini bir tarafa bırakırsak (Bkz Koestler, Arthur: Önüçüncü Kabile

16. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden Nicolas de Nicolay seyahatnamesinde Musa bin Hamun'dan bahseder. İstanbullu bir Musevî hekimin resmi de bu seyahatnamede yer alır ki, bu resmin Musa bin Hamun'a ait olması muhtemeldir.

Istanbul 1977, s.11) Avrupa'da daha 1492'de büyük bir güç olan Osmanlı Türkiye'sinin daima ezilenlerin yanında yer alarak katolik engizisyonundan kaçan bu yahudilere insani nedenlerle kucak açtığı, bu arada daima dünyada kültürler arasında tercümeler yaparak tarih boyunca rol oynayan yahudilerin bu yeteneklerinin Osmanlı imparatorluğunda kültürel gelişmelere yol açtığı da bir hakikattir. Nitekim II. Bayezid'den önce babası Fatih Sultan Mehmed zamanında aynı nedenle İtalya'dan kaçan yahudi asıllı hekim Gaeta'lı Maestro Jacopo (ki İstanbul'da Fatih'in saray hekimi olarak çalışmış ve müslümanlığı kabul ederek Hekim Yakup Paşa adını almıştır), Kastilya kralı V. Alfons'un hekimi Ephraim bin Sandschi'yi İspanya'dan getirten II. Bayezid'in babası Fatih Sultan Mehmed'di. Hiçbir din ve ırk farkı gözetmeden Fatih Sultan Mehmed, bu iki yahudi hekimden başka, İran'dan Şirvanlı Şükrullah'ı ve hekim Lari'yi, Semerkand'dan Türk astronom ve matematikçisi Ali Kuşçu'yu, İtalya'dan Gentilli Bellini, Constanzo de Ferrara gibi ressamları, mimar Antonio Filarate'yi ve Trabzon'un zaptından sonra Yunanlı ilim adamı Georgios Amirutzes'i sarayında toplayarak İtalya'daki gibi ilim ve sanat alanında bir Türk rönesansı başlatmıştı.

Gerçi II. Bayezid döneminde babası Fatih Sultan Mehmed'in başlattığı rönesans çeşitli nedenlerle aynı parlaklıkta devam etmemiş ise de, 1492'de İspanya'dan ayrılmak mecburiyetinde kalan yahudileri Osmanlı Türkiye'sine kabul etmekle, hem geleneksel Türk insanseverliği ve hoşgörüsüne, hem de bilimsel ve kültürel gelişmelere büyük bir katkıda bulunmuştur.

1492'de İspanya'dan gelen yahudiler, Avrupa'da Gutenberg'ten beri kullanılan matbaayı ilk defa İstanbul'a getirmekle kalmayıp, aralarındaki çeşitli hekim ve diğer bilim adamları vasıtasıyla Osmanlı Türkiye'sinde tıbbın ve diğer bilimlerin gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuşlardır. 1492 yılından itibaren İspanya ve Portekiz'den göçmen yahudilerin gelmesiyle, yahudi hekimlerinin sayısının arttığı görülür. Topkapı Sarayı Arşivindeki resmi kayıtlarda Abraham ve Joseph adlı iki yahudi hekiminin, bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Binasının bulunduğu yerdeki Darü's-Saade-i Atik denilen Eski Sarayda çalıştıkları görülmektedir. (Bkz. Sicill-i Osmani, I, s. 58; Alderson, A. D.: The Structure of the Ottoman Dynasty, Oxford 1956, tablo XXVIII)

1492'de İspanya'dan Osmanlı Türkiye'sine göç eden yahudiler arasındaki hekimlerden en ünlüsü Joseph Hamon'du. Gırnata'dan göç etmişti. Gırnata'daki son Endülüs hükümdarının saray hekimi İsaac Hamon ile akraba olduğu bazı kaynaklarda ileri sürülmektedir. İstanbul'a göç eder etmez Sultan II. Bayezid'in saray hekimi olan Joseph Hamon, Sagredo ve diğer İtalyan kaynaklara göre bu sultanın taht-tan indirilmesinden sonra onu zehirlediği iddiası ile, yerine geçen oğlu Yavuz Sultan Selim tarafından sürülmüştü. Bu iddialar sadece Sultanın müslüman hekimlerinin iddiaları olup diğer kaynaklarda bu hususta bilgilere rastlanılmadığı ve Joseph Hamon'un İtalyan kaynaklarındaki bilgilerin aksine, bilakis yeni Sultan Yavuz Selim'in saray hekimi olarak görevine devam etmesi ve 1516-1517 yıllarında bu Sultanın Memluk seferinde ona refakat ederek, Mısır'ın fethinden sonra dönerken yolda Şam'da 1517 kışında vefat etmesinden bu iddiaların doğru olmadığı anlaşılıyor (Bkz. Sasson, B. : Zion, 26,1961, s.27, n.21).

1492'de İspanya'dan İstanbul'a göç eden Joseph Hamon'un oğlu Moses Hamon (Musa bin Hamun)'da Osmanlı Sarayında Kanûni Sultan Süleyman'ın saray hekimi olmuştu. Nicolas de Nicolay'ın eserinde verdiği bilgilere göre Musa bin Hamun 1490 yılında doğmuştu. Yani babası ile İstanbul'a göç ettiğinde daha iki yaşında idi. İstanbul'da büyümüş ve hatta Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 Tebriz ve Mısır seferlerine babası ile birlikte iştirak etmişti. (Bkz. Sebhet Yehuddas, Ed. Wiener, Hannover 1856, s. 33) Kanûni Sultan Süleyman'ın İran'a yaptığı seferlerde Musa bin Hamun ile birlikte Abraham, Halevi İbn Megas, saray hekimi Tam İbn Yahya gibi diğer yahudi hekimlerin de birlikte iştirak ettikleri biliniyor (Bkz. Rosanes, Dibhrey, II, Husiatayn, 5671, 1910-1911, s. 12, 47-48).

Kanûni dönemindeki Etibba-i Hassa denilen saray hekimleri hakkındaki bilgileri içeren "Defteri-i mevâcib-i cemaat-ı müşahere baran-ı dergah-ı âli-lâ zâle aliyan" isimli kaynaklar Topkapı Sarayı Arşivi ile Başbakanlık Arşivinde bulunmakta olup, bunlarda, İslam saray hekimleri yanısıra Musa bin Hamun ile diğer yahudi hekimlerin isimleri, görevleri ve aldıkları maaşları 29,5-30 gün hesabı ile ve siyakat yazısıyla akça olarak gösterilmiştir. Musa bin Hamun'a ait en eski kayıt Topkapı Sarayı Arşivi No: 7843 teki tarihsiz, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemine ait bir belgedir. Musa bin Hamun ve Hamun ailesi hakkında H. Gross tarafından yapılan inceleme (Bkz. Gross, H. : La Famille Juive des Hamon. Revue des Études Juives 56, 1908, s. 1-26 ve 57, 1909, s. 55-78) sadece yahudi kaynaklara dayanarak yapıldığı için yeterli olmaktan çok uzaktır. Ayrıca Musa bin Hamun'un Türkçe olarak yazdığı dişhekimliğine dair bir eserin keşfedilerek ilk defa tarafımızdan Avrupa'da bilimsel olarak tanıtılması ile onun tıp tarihi açısından önemi daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Hunain bin İshak'ın (ölümü 873 veya 877) diş ve dişetleri sağlığı ile ilgili Kavl fî Hıfz al-asnân va'stislâhiha isimli ve 1975'te Giuseppe Celentano tarafından İtalyancaya çevrilen (Giuseppe Celentano: Il trattatello di Hunain İbn İshak sulla profilassi e terapia dei denti, Annali dell' İstituto Orientali di Napoli, 35, 1975, s. 45-80) makalesi bir tarafa bırakılırsa, İslam tababetinde sadece diş hekimliğine dair Arapça, Farsça ve Türkçe hiçbir esere şimdiye kadar rastlanmaması Musa bin Hamun'un sadece diş hekimliğine dair bu kitabının değerini bir kat daha artırmaktadır. Ama diğer tıbbi konuların yanı sıra diş tababetine dair enteresan bilgileri hâvi eski Türkçe elyazması eserlerin oldukça çok olmasına mukabil, bunların son zamanlara kadar Avrupa'da diş tababet tarihine dair yapılan yayınlarda hiç zikre-

dilmedikleri görülmektedir. Şimdiye kadar yalnız büyük Türk hekimi Amasyalı Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun "Cerrahiyat ül-Haniye" isimli 1465 te yazdığı cerrahiye ait Türkçe eseri Prof. Pierre Huard ile Mirko Drazen Grmek[1] ve Prof. Süheyl Ünver'in[2] Fransızca ve Türkçe neşriyatları ile oldukça etraflı bir şekilde araştırılarak dünya ilim tarihine kazandırıldı. Bu çalışmaların bir neticesi olarak, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun bu eserindeki diş hekimliğine dair diş etlerinin dağlanmasını gösteren bir resimi müellifi zikredilmeksizin, Prof. Hoffmann-Axthelm'in 1973'te Berlin'de neşrettiği Diş Tababeti Tarihi (Die Geschichte der Zahnheilkunde) isimli çok mükemmel eserinde yer aldığı görülür[3].

1973'te Berlin'deki bir Tıp Tarihi Kongresinde bana yeni eserini gösteren Prof. Hoffmann-Axthelm, diş tababetine dair Türkçe yazılmış başka eserlerin olup olmadığını sormuştu. Bir süre önce Prof. Süheyl Ünver, elinde bulunan 16. yüzyılda Türkçe olarak yazılmış diş tababetine dair Musa bin Hamun'un bir elyazma eserini bana göstererek, bunun hakkında bir araştırma yapmamı rica etmiş ve bu elyazma eserin eksiksiz mikrofilmlerini bana vermişti. Prof. Hoffmann-Axthelm'e, Musa bin Hamun'un 16. yüzyılda yazılmış bu Türkçe elyazma eserinden bahsederek, o sıralarda 10 Eylül 1973'te İngolstadt'ta yapılacak Alman, Tıp, Fen ve Teknik Tarihi Kurumu'nun kongresinde, bunun hakkında bir bildiri vereceğimi söyledim. Kendileri bu kongredeki bildirimde hazır bulundular[4]. 1530 ve 1532 yıllarında Leipzig ve Mainz'de neşredilen Almanca Artzney Büchlein ve Zene Artzney isimli ve aynı senelerde neşredilen İspanyolca diğer bir eserle Bartolomeo Eustachio'nun Venedik'te 1563'te neşredilen Libellus de Dentibus eseriyle birlikte dünyanın en eski, yalnız diş tababetine dair monografilerinden biri olan, bu, Kanunî'ye ithafen onun Saray Hekimi Musa bin Hamun'un yazdığı Türkçe diş tababeti kitabını ilim âlemine ilk defa bulup tanıttığım için, Prof. Hoffmann-Axthelm bana, tıp tarihine büyük bir hizmette bulunduğumu ifade ettiler. Bu durumda akla şu soru gelebilir: Musa bin Hamun'un Sultan Süleyman'a 1526 sanesindeki Mohaç Meydan Muharebesi'nden hemen sonra ithaf ettiği bu Türkçe diş tababeti kitabı birden nasıl yazılıverdi? Bundan önceki diş tababetine dair Türkçe eserler varmı idi? Bu eserde eski Türkçe eserlerinden ve Türk halk tababetinden etkilendi mi? Araştırmamız şunu gösterdi ki Türklerin, bilhassa Uygur Türklerinin İslâmiyet öncesi devirde bile diş tababeti ile ilgili zengin bir literatürü var[5]. Gerek bunlar, gerekse İbn Sina ve Şerefeddin Sabuncuoğlu gibi meşhur Türk-İslâm hekimlerinin eserlerinde zikredilen bazı diş tababeti ile ilgili ilâçla tedâvi metodları ve ameliyatların bu, Musa bin Hamun'un, Kanunî devrinde yazdığı eserde tesirlerini görmek mümkün.

Bu kısa girişten sonra, bu, yalnız diş tababetine hasredilmiş en eski Türkçe eseri yazan Musa bin Hamun ve eserinin özelliklerine dönelim. Musa bin Hamun'un yetiştiği 16. yüzyıl, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman sayesinde Türk tarihinin en parlak devri olduğu kadar Türk kültürünün üç kıtaya yayıldığı bir muhteşem devirdir. Musa bin Hamun'un çağdaşı olan Sarayın Başmimarı ve Türklerin Michelangelo'su Koca Sinan, bu devirde diğer eserlerinin yanısıra yeni bir Türk Tıp Fakültesini ve Hastanesini de içine alan Süleymaniye Külliyesini o sıralarda yapmıştı. 1557 tarihli Süleymaniye Hastanesinin vakfiyesinde bu hastaneye alınacak iki cerrahın aynı zamanda diş tababetinde de ehil olmasını şart koşması bilhassa üzerinde durulmağa değer[6]. Zira bu Süleymaniye Hastanesi'nde ve Tıp Medresesi'nde çalışan hekimlerin sonradan Saray Hekimliği'ne yükseltildiği bilindiğine göre, o devir saray hekimlerinin diş tababetinde de ehil olmaları gerekli görülmektedir.

Sultan Bayezid'in Saray Hekimi olan Jozef Hamun'un oğlu olarak 1490'da Gırnata'da doğan Musa bin Hamun, oradaki yahudilerin İspanya'dan kovulmaları nedeni ile daha çocuk yaşta babası ile İstanbul'a 1493'te göç etmiştir[7]. Akrabası olan İsak Hamun'un Gırnata'da en son Müslüman hükümdar Abdullah'ın saray hekimi olduğu bilindiğine göre[8] Musa bin Hamun'un İspanya'daki eski meşhur bir hekim ailesinden geldiği bir gerçektir. Musa bin Hamun'un, İstanbul'daki sarayda Saray Hekimi olan babasının yanında ve hatta o zaman Yahudi iki hekimin çalıştığı İstanbul'daki Fatih Darüşşifası'nda hekimlik tahsili yaptığı düşünülebilir.

Yavuz Sultan Selim zamanında ikinci defa sarayda Hekimbaşı olan meşhur Türk Hekimi Ahi Çelebi'nin Musa bin Hamun'un hocalarından biri olması imkân dahilindedir[9]. Zira Musa Calinus al-İsraili ismi altında Musa bin Hamun'un Hekimbaşı Ahi Çelebi'nin emri ile yazdığı bir tıbbî risâle İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Yıldız Tıp, Nr. 352) kayıtlı bulunmaktadır. Bu eserde Musa bin Hamun'un Arnoldo di Villanova'dan ve İspanyalı hekim İbn Rüşd'ün Külliyat isimli ese-

Musa bin Hamûn'un diş tababetine ait eserini ithaf ettiği ve Zigetvar kuşatması esnasında hastalanan Kanûnî Sultan Süleymanı tedâviye gelen Polonyalı ünlü hekim Josef Struthius'u gösteren bu Eylographie'nin aslı Varşova Belediye Sarayındadır. Kanuni Sultan Süleyman Zigetvar'da ölünce onun cesedini Musa bin Hamun'la ilmî münazara yapan saray hekimi Kaysûnîzâde tahnit etmiştir.

Özgürlük

Ressam Mevlüt Akyıldız'ın tablosu

rinden bahsetmesi nazarı dikkati çekmektedir.

Macar arşiv belgelerine göre, 1526 da Kanunî Sultan Süleyman Mohaç zaferi ile Macaristan'ı fethettiğinde, Saray Hekimi Musa bin Hamun'u Macaristan'ın sağlık teşkilatını düzenlemekle vazifelendirmişti[10]. Bu durumda Musa bin Hamun'un daha 36 yaşında Saray Hekimi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eski kaynaklara göre 1554 senesinde öldüğü bilinen Musa bin Hamun'un 1551 de Kanunî devrinde mesleğinin zirvesinde olduğu Fransız seyyahı Nicolas de Nicolay tarafından belirtildiğine göre, diş tababetine ait bu eserini 1526 ile 1551 seneleri arasında yazdığı anlaşılıyor[11]. Eserin Arapça olan giriş kısmında Musa bin Hamun diş hastalıklarının ehemmiyeti göz önünde tutularak Türkçe olarak yazdığı bu eserini Kanunî Sultan Süleyman'a ithaf etmektedir[12]. 15x21 cm. ebadında 101 varak yani 200 sahife tutan, Osmanlı Nakşî yazısı ile yazılmış bu eser beş büyük bölümden ibarettir.

Diş tababetine dair bu Türkçe eserin enteresan taraflarından biri diş hastalıklarının nezle gibi burun ve ağız boşluğu hastalıkları ile kabız ve ishâl gibi sindirim sistemindeki hastalıklarla olan münasebetini incelemesidir. Nezlenin ve soğuk algınlığı'nın diş hastalıklarına tesirini anlatırken Musa bin Hamun'un akciğer vereminden, akciğerdeki üşütme nedeni ile meydana gelen hastalıkların bir neticesi gibi göstermesi de çok enteresandır[13].

Diş anatomisine dair olan kısım çok ilginç ve orijinaldir. Burada, yetişmiş kimselerin diş sayısını doğru olarak, 32 olarak, vermekte. Yazık ki bu bölümde 4 sahife kaybolmuştur.

Musa bin Hamun bu eserinde bazı diş ameliyatlarından bahsederek, diş ve diş etlerinin tedâvisini tercih ettiği görülmektedir. Diş hastalıklarının tedâvisinde cerrahî ameliyeler yerine ilâçlarla bu hastaların tedâvisini tercih ettiği görülmektedir. Diş hastalıklarının tedâvisi ile ilgili bazı metodları, Türkçe, İbranice, İspanyolaca'dan başka Arapça ve Farsça bilen Musa bin Hamun'un Türk-İslâm Hekimleri İbn Sina ve Şerefeddin Sabuncuoğlu'ndan aldığı görülmektedir. Endülüslü cerrah Abul Kasım Zehravî'den de bazı metodları aldığı aşikârdır.

Diş etleri hastalıklarının, bir kamış veya bakır borudan kızgın mil geçirerek dağlanması ile tedavisine ait bölümü, bunu resimlerle açıklayan Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet ül-Haniye'sinden aldığı görülmektedir.

Buna mukabil Musa bin Hamun diş hastalıklarının ilaçla tedâvisi hakkında verdiği metodlar ve ilâç terkipleri ve metodları oldukça orijinal ve ilginçtir.

Musa bin Hamun'un bu diş tababetine ait Türkçe eserinin en enteresan olan taraflarından biri, ilk defa diş hastalıklarının müzikle tedavisindeki tesirini bilen eski hekimlerin, bunun için hükümdar çocuklarının beşikte müzikle uyutulmasını tavsiye ettiklerini yazmaktadır[14].

Musa bin Hamun'un yazdığı Türkçe diş tababetine dair eserde diş hastalıklarını dağlama yoluyla tedavisini Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet'ül-Haniye'sinden aldığı görülmektedir. Bu şekilde diş tedavisini gösteren bu resim Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyetü'l Haniye'sinin Millet Kütüphanesi Ali Emîri Kitapları Nr. 79'dan alınmıştır.

Diş ağrılarına karşı tavsiye ettiği ilâçların bazıları şöyledir:

Hastaya, it üzümü, bezirbenç, sirke ile kaynatılarak gargara ettirilir, ya da dağ üzümü ve yenmiş geyik boynuzu sirke ile dövülüp asma ve kamış ile karıştırılarak yakıldıktan sonra sirke ile sindirilerek kullanılır.

Ağrının çok fazla olduğu zamanlarda; afyon, benç tohumu, mandragora ve kafûr gibi uyuşturucu ilâçların kullanılmasını tavsiye etmekte; meşhur hekim Galen'in, ağrıları dindirdiğinden, afyonun adını kurtarıcı koyduğunu zikretmektedir[15]. "Haşhaş kemâle erince başı bıçakla yarılır, o çizgiden çıkan süt gibi zamk parmakla alınır, ya da rendelenir. Bu zamk mermer üzerinde hazırlanır ve böylece saklanır. Kullanılacağı zaman yaban marulunun sıkılan kısmından alınan bir parçasına katılır, sıkılarak kullanılır." şeklinde kullanılış tarifesi vermekte.

Musa bin Hamun'a göre eğer diş ağrısına kötü kan sebep olmuşsa, diş eti üzerine sülük vurulur, ya da dilin altından kan alınır, yahut çenesinin altından veya enseden hacamat yapılarak şişe çekilir[16].

Delinmiş dişlerin doldurulması için Musa bin Hamun şöyle ilginç tavsiyelerde bulunmakta:

"Ham amber zaç ile (vitriol ile) karıştırılarak dişlerin deliklerine doldurulur. Delinmiş yerlere kâfur ile doldurmanın faydası çoktur. Afyon ve âkır karha ve kınanın her birinden 2 şer dirhem+biber ve kakûle ile beraber dövüldükten sonra bal ile karıştırılarak dişlerin içleri doldurulur."[17].

"Çürümüş dişin paralanması ve böyle bir dişi kurtarmak için sütleğen sütü ile un yoğurup dişin üzerine konularak, 2-3 saat bırakılır. Ya da çayırlarda sıçrayıp gezen yeşil kurbağanın yağı leylak yaprağının irisi ile dövülerek dişin üzerine yakı yapılır," gibi orijinal tedavi metodları tavsiye etmekte[18].

Oynayan dişlerin pekiştirilmesi için de şunları tavsiye etmekte:

"Eğer bu diş oynamasına sebeb açlıktan gelen zayıflık ise ona uygun gıdalar vermeli. Eğer bu oynamalar dişlerin köklerinde ıslatıcı ve gevşetici balgam birikmesi nedeniyle oluyorsa, pekiştirici ve sıkıştırıcı ilâçlarla gargara yapmak veya şu yakı vurulur 2 dirhem şap ile 1 dirhem toz bakırın üzerindeki kabuk, zanbak kökü ve selvi ağacının kabuğunun herbirinden de 4 dirhem dövülüp alındıktan sonra gülyağı ile yoğrulur ve dişlerin üzerine yakı yapılır"[19].

Diş etleri hastalığına karşı; gül suyu, mersin suyu, gülnar suyu, semizotu ve meşe ağacının meyvasının kaynamış suyu gibi ilâçların kaynatıp su ile gargara edilmeli.

Diş etlerinin kanamasına karşı da birer dirhem şap, tuz ve yetmiş turunç kökü ve 2 dirhem kuru gül, sirke ile karıştırılarak gargara edilmeli veya bu ilâçlar dövülüp elendikten sonra diş etleri üzerine konulmalıdır, diye tavsiyede bulunmaktadır[20].

Musa bin Hamun, eğer ilâçla tedâvi mümkün değilse, en son çare olarak dişlerin çekilmesini tavsiye etmektedir[21].

Diş hijyeni içinde çok enteresan tavsiyede bulunarak; dişlerin sık sık nar, zeytin ve çam ağaçlarının dallarından yapılan misvak ile temizlenmesini ve gül suyu ile sık sık gargara yapılmasını lüzumlu görmektedir[22].

Musa bin Hamun, bu eserinde Türk anatomi tarihi bakımından önemli bir husus, cesetlerin teşrihine dair bilgi vermesidir.

"Cesetlerin mumyalanmasında, cesete otopsi ile barsakların ve diğer organların çıkarılmasından sonra, ceset kokmasın diye, içinde Alman memleketinde yetişen bir ağacın sıvısına benzer holunder sıvısı-diğer maddelerle birlikte doldurulur"[23], demekte ki, bu da İslâm dininin insan cesetlerinde teşrihi yasakladığı ve bunun için Türk İslâm tababetinde teşrih yapılmadığı şeklindeki iddiaları çürüten bir delildir.

Talihin bir cilvesi olarak, diğer saray hekimleri tarafından kıskanılan ve Kânûnî'nin bacaklarındaki nikriz hastalığını afyonla masaj yaparak iyi etmesini çekemeyenler Musa bin Hamun'a o zamanın Hekimbaşısı Mehmet Çelebi'nin önünde diğer Saray Hekimi Mahmud bin Muhammed al-Kaysunî ile ilmi münazaraya zorladılar[24]. Bu münazarayı kaybeden Musa bin Hamun, kederinden 1554 senelerinde onu himaye eden Sinan Paşa'nın 21

Aralık 1554 de ölümünden biraz önce vefat etti[25]. Bu münazarayı kazanan Saray Hekimi Kaysunîzade, Kanunî Sultan Süleyman Zigetvar Seferinde 1566'da ölünce, onun cesedini tahnit etti[26].

Musa bin Hamun, bu diş tababetine dair Türkçe eserinde Almanya'daki Romanya'daki, Polonya'daki ve hatta Dioscorides'in Materia-Medica'sındaki şifâlı nebat ve ilâçlardan bahsetmesine ve bir defa da meşhur Yunan Hekimi Galen'i zikretmesine rağmen bu eserin esas kaynakları ar-Razi, Ali bin Abbas, İbn Sina, Abu'l Kasım ve Şerefeddin Sabuncuoğlu gibi müslüman hekimlerin eserleridir[27]. Ama evvelce de işaret ettiğimiz gibi Musa bin Hamun'un diş hastalıklarını müzik, özel klistir âleti ile ve orijinal ilâçlarla tedâvisini tavsiye eden bu eseri böylece Avrupa'da sadece diş tababetine tahsis edilen en eski bir eser olmakla kalmayıp, oldukça orijinal tedâvi metodlarını havi bir diş hekimliği kitabı vasfına haizdir. Bu bakımdan orijinal nüshası iki yazısı ile birlikte faksimile olarak neşrettik. Bu yayınımızın tıp tarihi bakımından önemine değinen Hoffmann-Axthelm, Manfred Ullmann ve J.O. Leibowitz'in kritikleri Almanca ve İngilizce olarak neşredildi[28]. Ayrıca Musa bin Hamun'un bu Türkçe eseri hakkındaki çalışmalarımız Michel Dechame ve Pierre Huard'ın 1977'de Paris'te neşredilen dişhekimliği tarihi eserinde zikredilmektedir[29]. Musa bin Hamun'un bu eserinin, Türk Tarihinin en parlak devirlerinden biri olan Kânûnî devrinin, Türk diş tababeti içinde parlak bir devir olduğunu göstermesi bakımından da çok önemli olduğu muhakkaktır.

Musa bin Hamun'un ölümünden sonra Türk tababet tarihinde unutulmaz bir iz bıraktığının bir kanıtı da, Topkapı Sarayında 1608 ve 1767 yılları arasında 14 Osmanlı padişahı için Helvahanade yapılan 186 ilacın reçetesini hâvi "Helvahane defteri"nin tarafımızdan bugünlerde yayınlanan elyazma nüshasında varak 17[b] de "Hekim Hamunoğlu virdüğidür" başlığı altında bir ilaç reçetesinin yer almasıdır[30].

Alman seyyahı Hans Dernschwam'ın 1553-1555 yıllarına ait seyahatnamesinde belirttiğine göre 8 Aralık 1554'te ölen Musa bin Hamun'un, Cristobal ve Villalon isimli ünlü İspanyol yazarı tarafından yazıldığı öne sürülen "Viaje de Turquia" isimli esere göre 5000 Duka altını kıymetinde değerli yazma eserlerden oluşan bir kütüphanesi vardı[31].

1555 yılı Ocak ayında İstanbul'a gelen Avusturya Büyükelçisi O. Ghiselin von Busbeck'in mektuplarında belirttiğine göre, kendisinin gelişinden biraz önce ölen Kanuni'nin ünlü hekimi Musa bin Hamun'un kütüphanesindeki Dioskorides'in ünlü Materia Medica eserinin değerli el yazma nüshasını kendi gibi hekim olan oğlundan 100 Duka altını gibi yüksek bir fiyata satın almak istediğinden bahsedilmektedir[32]. Dioskorides'in Materia Medica'sının M.S. 512 yıllarında parşömen üzerine istinsah edilmiş bu elyazma nüshası von Busbeck'in gayreti ile satın alınıp Viyana'ya gönderilmiş olup bugün Viyana'da National Bibliothek'te bulunmaktadır. Bu yazma eserin üzerinde Osmanlıca olarak Musa bin Hamun'un kendi el yazısı ile yazılmış kayıtlar yer almaktadır.

Dioskorides'in Materia Medica'sının bugün en eski ve en değerli elyazma nüshasının günümüze kadar gelmesine de vesile olan bu değerli Osmanlı hekimi Musa bin Hamun misali bile 1492 de İspanya'dan göçe zorlanan yahudileri Osmanlı Türkiyesine kabul etmekle Sultan II. Bayezid'in Türk, hatta Avrupa tıp ve kültür tarihinde ne kadar önemli gelişmelere sebep olacak bir davranışta bulunduğunu göstermeğe yeterlidir kanısındayız.

Huard Pierre et Mirko Drazen, Grmek: Le premier manuscrit chirurgical Turc, rédigé par Charaf ed-Din (1465). Paris (1960).

2 - Ünver Süheyl: Şerefeddin Sabuncuoğlu, Kitab ül-Cerrahiye-i İlhaniye (Les illustrations du traité de chirurgie de Cheref ed-Din Sabounddjou-oğlou). İstanbul 1939.

Bk. Hoffmann-Axthelm, Walter: Die Geschichte der Zahnheilkunde. Berlin 1973. s.102.

Bk. Terzioğlu, Arslan: Eine bisher unbekannte türkische Abhandlung über die Zahnheilkunde des Moses Hamon aus dem Anfang des 16. Jhs. Nachrichtenbl. Dt. Ges. Gesch. Med., Naturwiss. Techik, NF 1973, H.2, s.73; aynı bildiri kısaltılmış haliyle Sudhoffs Archiv, Bd. 58 (1974) s. 276-282, de neşredildi

Bk. Terzioğlu, Arslan: Eie alt-türkische Zahnheilkunde unter besonderer Berücksichtigung der türkischen Handschrift des Moses Hamon über die Zahnheilkunde. Zahnärztliche Mitteilungen, 4(1975), s. 179-189.

Krş. Süleymaniye Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nr. 52, s. 142, 143, 144; bk. Kürkçüoğlu, Kemâl Edîp; Süleymaniye Vakfiyesi, Ankara 1962, s. 40, 41; Gürkân, Kâzım İsmail, Süleymaniye Darüşşifası. İstanbul 1966, s.13.

Galanté, Abraham: Médicins Juifs au Service de la Turquie. İstanbul 1938, s. 9; Franco Moise: Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman. Paris 1897, s. 39; Encyclopadia Judaica, Vol.7, Sp. 1248.

Friedenwald, Harry: The Jews and Medicine, Essays. Baltimore 1944, s. 221 ff; Heyd, Uriel: Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent. Oriens, Vol. 16 (1963), s. 153.

Terzioğlu, Arslan: Die Hofspitäler und andere Gesandhcitseinrichtungen der osmanischen Palastbauten.... München 1979, s.78.

10 Bugyi, Balázs: Zur Medizingeschichte Ungarns in der Zeit der türkischen Besetzung (1526-1686). Verhandlungen des XX. Internationalen Kongresses für Gesch. d. Medizin. Hrsg. von H. Goerke, Berlin 1966, s. 162.

11 Nicolas de Nicolay: The navigations, peregrination and voyages made into Turkei. London 1585, s. 93.

12 Bk. Terzioğlu, Arslan: Un traité Turc encore inconnu de Moses Hamon sur l'art dentaire du debut du XVI[e] siecle. Revue d'Histoire de la Medecine Hebraque 112 (1975) s. 42-45.

13 Bk. Terzioğlu, Arslan: Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. München 1977, s. XXI, Folio 57a, 10., 11. ve 12. satırlar

14 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., XXVII, Folio 10[b] ve 11[a].

15 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., XXVII, Folio 85 [a]

16 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., XXIX, Folio 80[b], 6. ve 7. satır.

17 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., XXIX, Folio 93 [a]

18 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., Folio 98 [a]

19 Terzioğlu, Arslan: a.e. Folio 91 [b]

20 Terzioğlu, Arslan a.e. Folio. 99 [b]

21 Terzioğlu, Arslan: a.e.s. XXX. Folio 97 [a].

22 Terzioğlu, Arslan: a.e.s., XXVIII, Folio 52 [a]

23 Terzioğlu, Arslan: a.e.s. XXX, Folio 89 [a]

24 Bk. Nev'i-zâde Ataullah bin Yahya (Atâ'i): Hadaik al-Hakaik fi Takmilat aş-Şakaik, İstanbul 1268 H., s. 196-197.

25 Terzioğlu, Arslan: a.e.s. XIV; krş. Babinger, Franz: Demschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/1555). München/Leipzig 1923, s.113, 115, 116.

26 Bk. Nev'i-zâde Ataullah bin Yahya (Atâ'i): a.e.s., 162-164. krş. Ünver, Süheyl: Kanuni Sultan Süleyman'ın son Avusturya seferinde hastalığı ve ölümü, cenazesi ve defni. Kânûnî'ye Armağan, Ankara 1970, s. 301,303.

27 Terzioğlu, Arslan: a.e.s. XXXI.

28 Bk. Sudhoffs Archiv. Bd. 3,1 (1979), s. 104; Koroth, A Bulletin devoted to the History of Medicine and Science, Vol. 7,9 (1979). s. 248-250; İslâm, Bd. 56 1 (1979), s. 159.

29 Bk.Dechame, Michel et Pierre Huard: Histoire Illustrée de L'Art Dentaire. Paris 1977. s. 24

30 Bkz. Terzioğlu, Arslan: Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık. İstanbul 1992, s. 37.

31 Bkz. Babinger, Franz: Demschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/1555), München-Leipzig 1923, s. 113, 290, n. 331; Manuel Serrano y Sanz: Autobiografias y Memorias. Madrid 1905, varak 53b-54a. Türkçe tercümesi, Kurultuoğlu, A.: Türkiyenin Dört Yılı, İstanbul 1973, s. 48.

32 Busbeck. Ghiselin von: Vier Briefe aus der Türkei. Aus dem Lateinischen übertragen von W. von den Steinen. Erlangen 1926, s. 224.

1976 yılında MC Hükümetleri döneminde yazdırılan lise tarih kitapları

Bir İdeolojik Mücadele Alanı Olarak Lise Tarih Kitapları-I

YÜCEL KABAPINAR

I- Demokrasi-Eğitim İlişkisi ve Türkiye Gerçeği

Demokrasi... Türkiye için bir ideal, kurum ve kuralları ile ulaşılması istenen bir hedef. Ancak Türkiye'deki demokrasi, İngiltere gibi tarihsel sürecin evrimleştirerek oluşturduğu ya da Fransa'da olduğu gibi, toplumsal uyanışın bir sonucu olarak gerçekleşmediği; bir bakıma "montaj" bir demokrasi olduğu için tüm kurum ve kuralları ile içimize sindiremediğimiz bir yaşam biçimi. Bunun doğal sonucu olarak Türkiye, insanları nitelemede kullanılan olumsuz kalıpların çok olduğu bir ülkedir. Sağcı - solcu, ilerici-gerici, Sünni-Alevi, imanlı-imansız, Faşist-Komünist-Şeriatçı.... Bu nitelemeler, ülkemizde kendisi gibi düşünmeyenlere/inanmayanlara insanlarımızın yakıştırdığı nitelemeler. Kendisini ve kendi düşünsel sistemini tek doğru olarak niteleyen, hoşgörüsüz, düşüncelerin ürünleri. Oysa demokrasinin temelini, tek doğru düşüncesinin karşıtı olan çok seslilik oluşturmakta; demokrasi süreci ise bir uzlaşma anlayışını da beraberinde getirmektedir.

Birey için, demokratik davranış ve düşüncenin yaşamın bir parçası niteliğine dönüştürülmesinde eğitimin işlevi tartışılmaz bir gerçekliktir. Demokrasinin yaşama geçirilmesinde karşımıza çıkan engeller aile içi eğitimden, eğitim kurumlarına dek uzanan aşamalardaki eksiklerin doğal bir sonucudur.

Demokrasi eğitimi ailede başlar ve okulda işlevi ve kapsamı genişleyerek devam eder. Bu ilk toplumsallaşma sırasında öğrenilenlerin daha sonraki öğrenmeleri biçimlendirdiği ve ilk öğrenilenlerin değişime en dirençli öğrenmeler olduğu yönündeki eğitsel ve psikolojik saptamalar aile içi eğitimin önemini göstermektedir[1].

Oysa ülkemizdeki aile içi eğitim anlayışı genel olarak, çocuğu edilgenleştirici bir nitelik taşımaktadır. Çocuğun kişiliğinin şekillenmesi aşamasındaki bir birey olduğu unutularak, geleneksel terbiye anlayışı

çerçevesinde konuşmasına, düşünce üretmesine olanak tanınmamakta üstelik suskun ve itiraz etmeyen çocuk terbiyeli olarak nitelenmektedir. Böylece eleştiri değil, itaat toplumun oluşumu aile içinde atılmış olmaktadır. Öte yandan zora başvurma (dayak) gibi cezalandırma yöntemler, eğitme yollarından biri olarak görülmektedir. Oysa bu durum, bir birey olarak çocuğun ya pasif ya da saldırgan bir kişiliğe sahip olmasına neden olmaktadır. Zora başvurma ile sağlıklı bir kişiliğin gelişmesi olanaklı değildir.

Ana çizgileri açıklanan bu aile içi eğitim anlayışı çerçevesinde çocuk, demokrasi kültürü ve toplumsallaşma basamağının ilk aşamasını pek de sağlıklı biçimde tamamlayamamaktadır. Tersine aileden kazanılacak birtakım otoriter eğilimlerin, demokratik anlayış açısından; negatif değerler taşıdığı da söylenebilir.

Bu tip bir oluşum sonucunda eğitim kurumlarına gelen öğrenciler okulda öğretmenin sultası altına girmekte; öğretmen tek doğru düşüncesinin merkezi olmaktadır. *"Öğretmenin tartışmasız olarak sunduğu" doğrularla ve niceliklerin önem taşıdığı "müfredat programlarıyla" yoruma, tartışmaya, diyaloğa açık olmayan bir eğitimle öğrenciler hür ve bilimsel düşünme yetisini kazanamayacakları gibi, düşün alanında "reşit" olamayacaklardır"*[2]. Öğretmen, ders kitabı ve aile arasındaki mutlakçılık üçgeninde gidip-gelen öğrenci, bu arada bireyselleşme, özgür düşünme, yaratıcılık, girişimcilik, eleştirellik gibi yetilerine yeterince geliştirememekte; buna karşılık pasif, bağımlı ve itaatkar bir kişilik ve bağnaz/doğmatik düşünceli bir nitelik kazanmaktadır.

Türkiye'de eğitimin ve bireylerin demokratikleşmesi sorunu öğretmen ve ailenin demokrasiyi benimseyip bir yaşam biçimi olarak görmesi ile doğrudan orantılıdır. Anayasa'daki demokrasi tanımları ne denli güzel yapılırsa yapılsın, insanlar arasındaki ilişkiler, aile bireyleri, sınıftaki öğretmen-öğrenci ilişkileri demokratik olmadıktan sonra, yani gündelik yaşama geçirilmedikten sonra geçerli olamaz. *"Eğer evde çocuk büyüklerinin görüşlerine inanmasa da kabul etmek zorundaysa; eğer okulda öğrenciye sadece öğretmenin söylediklerinin doğru olduğu öğretiliyorsa; eğer camide belirli bir inancı aynı biçimde yorumlayıp aynı biçimde uygulamayanların düşman oldukları aşılanıyorsa; eğer üniversitede gence sorunlarını dile getirmek ve düşüncelerini savunmak hakkı tanınmıyorsa"*[3] demokratik kültürün bir yaşam biçimine dönüşmesinin önünde önemli engeller var demektir.

Sözü edilen eksikliklerin giderilmesinde ve özgür düşünceli, geniş bir dünya görüşüne sahip, birey ve vatandaş olma bilincine ulaşmış kişiliklerin yetiştirilmesinde Sosyal Bilimlerin adeta "İnsan Mühendisi" işlevini görecek çok önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Sosyal Bilimler Eğitimi bir ülkedeki özgürlüklerin yapısı ve niteliği ile yakından ilgilidir ve demokrat olmayanlardan gelecek saldırılara karşı çok savunmasızdır. Müfredat programı ile çizdiğiniz dünya görüşlerini Sosyal Bilimler kitaplarına yansıtma başarınız egemen ideolojinizi ve o ideolojinin insan tipini yetiştirme başarınızında ölçüsüdür. Türkiye, bu ideolojiler arası mücadele anlayışının eğitime yansımasının yoğun olduğu bir ülkedir. Bu yüzden, birçok ülkede Sosyal Bilimlere ait ders kitapları, o ülkenin yönetimlerinin de aynası olmaktadır[4].

Bu aynayı Sosyal Bilimlerin bir kolu olan tarihin, lise ders kitaplarına tuttuğumuzda ortaya pek iç açıcı sonuçlar çıkmamaktadır. Tarihini eleştirmekten kaçınıp bir mükemmellik bütünü olarak görmek, belirli bir siyasal/ideolojik düşünce sisteminin yankılarını bulmak ve belirli tarihsel kişilikleri göklere çıkarmak ilk bakışta fark edilebilecek niteliklerdir.

Türkiye'de tüm ideolojilerin bir tarihsel şablonu vardır. Herhangi bir ideoloji kendi düşünsel sisteminin doğruluğunu ve mükemmelliğini tarihten örneklerle ortaya koymaya çalışırken, rakip ideolojilerin tutarsızlığını, yanlışlığını sergileme çabasında yine tarihi kullanarak yapmaktadır. Bu ideolojiler arası tarih mücadelesi, iktidara gelen siyasal düşüncenin kendi tarihsel şablonunu müfredat programı ve lise tarih kitaplarına dayatmasıyla sürekli devam etmektedir. "Tek parti döneminde de, çok partili döneme geçildikten sonra da Milli Eğitim Bakanlığı "eğitim" ve bu eğitimin temel aracı olan "ders kitaplarına" ideolojik bir "yönlendirme" ve "güdümleme" aracı olarak baktı. Böyle bir bakış sonunda da ilk ve ortaöğretim ders kitapları sorunu her "siyasal-ideolojik" değişme dönemin de gündeme geldi"[5]. Cumhuriyetin kurulmasından, günümüze kadar lise tarih kitapları iktidardakilerin düşünsel sistemlerinin sözcüsü ve yayıncısı görevini üstlenmek durumunda bırakılmış, yani tarih bilimi, ideolojileri yörüngesinde dönen bir uydu işlevine sokularak kullanılmıştır. Şimdi Cumhuriyet'in başlangıcından günümüze kadar ulaşan süreçte lise tarih kitapları ile ilgili ideolojik savaşımı inceleyelim.

II- Türk Tarih Tezi ve Devrim Sürecindeki Etkisi

Cumhuriyet'in yeni ideolojisi ve yeni bir toplum yaratma mücadelesi kendini Türk Tarih Tezi'nde gösterirken; tarihi ve devrimin topluma indirgenmesi sürecinde kendine bir araç olarak görmüştür. Bu tez ile özet olarak, Türklerin Orta Asya'da yüksek bir uygarlık oluşturdukları, ancak iklimdeki değişmeler sonucunda dünyanın dört bir yanına göç ettikleri; Türk kavimlerinin göç ettikleri yerlere beraberlerinde kendilerinin yarattığı uygarlığı da getirerek, dünyaya uygarlık yayan bir ulus oldukları anlatılıyordu. Öte yandan, Türklerin Anadolu'ya binlerce yıl önce göç ettikleri, bundan dolayı Anadolu'nun da Türklerin anayurdu olduğu vurgulanıyordu.

Türk Tarih Tezi'nde aşırılıklara kaçılmış mıdır? Böyle bir soruya "Evet, aşırılık vardır." demek doğaldır. Çünkü bu tezde, tarihsel kanıtlarla bir amaca ulaşmak yerine, önceden belirlenmiş bir amacı ortaya koyma çabası vardır. Türk Tarih Tezi, evrensel boyutuyla Türk ulusuna dünya uygarlığı içinde bir yer bulma; ulusal boyutuyla da Türklere ulusal bir bilinç verme çabasının bir ürünüdür. Toplumun devrimleri benimsemesini ümmet psikolojisinden ulus bilincine ulaşmasını, Türk'ün Türklüğe ve Anadolu'ya sahip çıkmasını amaçlayan; o günün şartların da ulus olmanın verdiği bir heyecanla aşırıya kaçması doğal karşılanabilecek bir teoriler bütünü olarak değerlendirmek doğru olur.

Nitekim 1930'lu yılların başında ilan edilen tezin etkileri, bilimsel alanda Atatürk'ün ölümünden önce yavaş yavaş azalıp yerini "gerçek" kaygısına bırakmasına karşın, ortaöğretim kitaplarının günümüze kadar sürmüştür. Bu etki, ilkokuldan liseye dek olan ders kitaplarınında hemen hepsinde kendini göstermektedir. Türk Tarih Tezi'nin etkisinin en yoğun hissedildiği lise tarih kitabı ise Nurer Uğurlu ile Esergül Balcı'nın yazdıkları Tarih Lise I kitabıdır. Yazarlar *"Orta Asya'da yaşayan Türk topluluklarının ortak yanları çoktur. Bu topraklarda birbirinden çok az farklı kültürler birbirini izlemiştir. Biri biterken hemen ardından bir yenisinin başladığı görülmüştür. Buralarda gelişen Türk kültür ve medeniyetleri daha sonra batıya yönelerek Avrupa'ya güneye doğru inerek İran ve Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır"*[6] derlerken bir başka sayfada *"Bu büyük göçle Türkler, Hazar Denizinin güneyinden geçerek İran Yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmişler, buradan Suriye, Mısır, Anadolu ve Ege Adalarına yayılmışlardır. Buralarda tarihin çeşitli devirlerinde birçok bağımsız Türk devletleri kurmuşlardır"*[7] demektedirler. Yazarlar, Çin, Hint ve Mısır medeniyetlerinin oluşmasındaki Türk etkilerinden söz ettikten sonra, Sümerlerle ilgili olarak da, *"İlk Türk kavimleri göçünün büyük bir dalga olarak İran Yaylası üzerinden Mezopotamya'ya gelmiş olduğu bilinmektedir. Bunlar tarihin ilk medeni kavmi sayılan Sümerlerdir. Araştırmalar Sümerlerin dillerinin Sami ve Hint -Avrupa olmayıp Türkçenin de içinde bulunduğu "bitişkin"diller topluluğundan olduğunu göstermiştir.... Bu da Sümerlerin Mezopotamya'ya doğudan Orta Asya topraklarından gelmiş olduklarını kanıtlamaktadır"*[8] şeklinde bir bakış açısı getirmiştir. Türk Tarih Tezi'nin etkisine Ahmet Mumcu'nun yazmış olduğu Liseler için Tarih I adlı kitabında da rastlamaktayız.

Görüldüğü gibi, tezin etkisi bilimsel alanda bütünüyle ortadan kalkarken, devlet güdümündeki lise tarih kitaplarında bir ders kitabından diğerine geçerek kutsal bir miras gibi günümüze kadar süregelmiştir. Türk Tarih Tezi'nin etkisinin ders kitapları aracılığıyla, günümüze kadar gelmesinin nedeni, bunun Atatürkçülük adına bir devlet politikası olarak görülmesinden kaynaklansa gerektir.

III- 1950-1980 Döneminde Lise Tarih Kitaplarında İdeolojinin Etkisi

Çok partili dönemde ideolojik yönlendirmenin ders kitaplarına etkisi başlıca üç zaman sürecinde gerçekleşmiştir. İlk değişme tek partili dönemden çok partili döneme geçişte görüldü. İkinci değişme tarihe "Milliyetçi Cephe" hükümetleri olarak geçen sağ hükümetler zamanında çok sert tartışmalara konu oldu. Üçüncü değişme dönemini de bugünlerde yaşıyoruz. Bu değişme grafiğinin kırılma noktalarına bakıldığında kapsamlı ve radikal olayların hep "sağ görüşün" egemen olduğu dönemlere rastladığını gözlemleriz[9].

Çok partili döneme geçiş ile birlikte, yeni iktidar Devrimleri tutan ve tutmayan devrimler olarak yargılamış, özellikle Atatürk Milliyetçiliği ve Laiklik ilkelerinden verilen ödünler genişleyerek günümüze kadar gelmiştir. Bu durum, doğal olarak, ders kitaplarına da yansımış ve başlangıçta ırksal ve dinsel olarak ayrı ayrı görüntüler sergileyen ideolojik etkiler 1980'den sonra Türk-İslam Sentezi adı altında uzlaşmış görünmektedir.

Kuşkusuz, Cumhuriyet tarihi boyunca, tarihin ideolojiye en üst düzeyde alet edildiği dönem, Milliyetçi Cephe Hükümetleri olarak adlandırılan koalisyon hükümetinin işbaşında olduğu 1976 ve 1977 yıllarıdır. Bu dönemde, işinin uzmanı olduğu varsayılan, (ama çoğu ideolog olma çabasından öteye geçemeyen) kimselere yazdırılan kitaplar, açık olarak ideoloji kokmaktadır. Telkin yoluyla koşullandırma yöntemi ile yazılan bu kitaplar, dar düşünce sistemlerini öğrencinin önüne sunmakta ve insanları ırksal, dinsel, mezhepsel ve ideolojik olarak kamplara ayırır niteliktedir. Şimdi bu kitapların, genel anlamda kısa bir incelemesini yapalım.

İbrahim Kafesoğlu ile Altan Deliorman'ın birlikte yazdıkları *Tarih Lise I* kitabına giriş yapan, o dönemin Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı Rıza Kardaş, öğrencilere "milli tarih şuuru vermeyi ve *"milli tarihimize dönük bir tarih öğretimine"* yönelmiş bulunduklarını belirtmektedir[10]. Ancak, Milli Tarih ve Milli tarih şuuru ile anlaşılan tarafgir, ideolojik, hep başarılarla ve üstünlüklerle dolu bir tarih olmamalıdır. Çünkü bu konuda, *"Tarihçilik yapmaya çalışılırken, kendi kültürel dini, milli, siyasi, ideolojik kimlik meselelerini dünyaya şekil verme, insanlığı yönlendirme tutkularını mümkün olduğu kadar bir parantez içine alıp bir rafa kaldıramayan kişi, başka bir çok şey olabilir, ama "tarihçi" ya da "beşeri" ve "sosyal bilimci" olamaz"*[11] denilmektedir.

Kafesoğlu ve Deliorman'ın ders kitabında *"bütün toplulukları ve toprakları içine alan dünyayı idare yetkisinin Türk hükümdarına verildiği"*[12] düşüncesi sık sık yer almaktadır. Türkün savaşçılığı ve cengaverliği sürekli ön planda tutulurken bu düşünce *"Hükmetme Duygusu + İnsan Sevgisi + Gerçekçilik"*[13] şeklinde garip bir biçimde formülize edilmiştir. *"Dünyayı dar gören"*[14] bir insan şeklinde idealize edilen Türk, kişiliği, sosyal, ekonomik, siyasal her türlü yaptığı şeyle mükemmeldir, mükemmel olan herşey Türk ile eş addedilmiştir.

Nitekim bu durum *"Böylece yerleşik ve asalak kültürdekilerden tamamen farklı bir davranış kazanan bozkır insanı, hayvan ve sürülerini sevk ve idare maharetini insan kütleleri üzerine kaydırarak ekonomik ve hukuki yönler ile sosyal organizasyonu gerçekleştiriyordu. Bu durum tarihte medeniyetin kuruluşuna temel olmuştur"*[15] denilirken ilginç bir yargı daha üretilerek Türklerin insanları yönetme yeteneğini hayvan ve sürülerini sevk ve idare ile kazandığı(!) iddia ediliyordu ve *"Şu halde Türkler yeryüzündeki ilk siyasi kadroları kuran, ilk "kanun koyucu" topluluk idi. İlk Türkler, kültürleri yolu ile eski çağlarda temasa geldikleri Avrupalıların ataları ve Çinliler dahil, diğer kültürlerdeki bütün kütleleri hukuka, teşkilatçılığa ve devlet kuruculuğuna alıştırmışlardır"*[16] şeklinde bir ifade de sözkonusudur.

Kitabın genelinde ordu-millet düşüncesi ile üstünlük ruhu ve fetihler öne çıkartılıp *"bu durum zamanla Türklerde bir fetih felsefesi ve hakimiyet ülküsü doğurmuştur. Türk fetih felsefesi dünyayı Türk töresinin himayesinde huzur ve sükuna kavuşturmayı*

gaye edinmiştir"[17] şeklinde dile getirilmiştir. Bu düşünce biçimi ile Hitleri de makul görmek gerekir. Çünkü Hitler de Alman fetih felsefesi ile, dünyayı Alman töresinin himayesinde huzur ve sükuna kavuşturmayı gaye edinmiştir.

Bu düşünce biçimi, aynı yazarların *Tarih Lise II* kitabında da aynı hızla devam etmiş ve bozkır Türk devlet başkanlarının en önemli vazifelerinden biri *"Cihanı idare etmek" idi... Eski Türk Cihan hakimiyeti düşüncesi "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyanın, töreye göre, Türk hükümdarı tarafından yönetilmesi gerektiği esasına dayanıyordu... Tarihteki geniş Türk fetih hareketlerinin başlıca kaynağıda bu ülkü idi"*[18] şeklinde öne sürülüyordu.

Anılan bu kitapların Türk ağırlıklı yönü yanısıra İslami öğelerde taşıdığını görmekteyiz. Nitekim, Hz. Muhammed'in yaşamı anlatılırken, "El Alak Suresi"[19], "Bakara Suresi" ile "Hacc Suresi"[20] ve "Maide Suresi"[21] ne yer verildiğini görmekteyiz. Bu senteze, olaylar anlatılırken de ulaşılmaktadır. Örneğin, Malazgirt savaşının anlatımında, Selçuklu Ordusu, *"meşakkate tahammüllü çoğu bozkır muharebe usulüne göre yetişmiş"* olarak nitelenirken, Alpaslan bir İslam mücahidi olarak betimlenmiş ve *"muharebeyi mübarek Cuma gününe rast getirmiş"* şeklinde belirtilmiştir. Ayrıca zaferde Bozkır savaş usulünün önemi belirtildikten sonra, Türk ordusundaki maneviyat yüksekliğinin de payı olduğu ifade edilmiştir[22].

Kitapta en çok dikkati çeken noktalardan biri de mezhepçiliğin yapılmasıdır. Hanefilik ile ilgili olarak, *"Türkler Sünniliğin dört mezhebinden biri olan "Hanefilik"i daha çok benimsemişler idi. Çünkü hanefilik insanda iradeyi tanıyor ve ilahi emrin akıl ve delillere vurulmasını red etmiyordu"* şeklinde açık bir taraf tutma söz konusu olduğu gibi, *Şiilik için ise "böylece Şiilik ve kolları ile mücadele siyaseti ortaya çıkmış oluyordu. Şiiliğe cephe almanın Türk devletlerindeki dini hoşgörü prensibi ile çelişkili bir yanı yoktu"*[23] denilerek açıkça mezhepçilik ve Şii aleyhtarlığı yapılıyordu. Böylece milyonlarca Şii'nin yaşadığı Türkiye'de, bu lise tarih kitapları, birleştirici olmaktan çok ayrıcı ve insanları kamplara bölücü, kendi değer sistemine göre, iyi ve kötü diye insanları yargılayan bir ideoloji kitabı niteliğine bürünmüştür.

Bu kitaplar yayımlandığı dönemde birçok eleştiri almıştır. Bunlardan birisi 1976 yılı kitaplarının niteliğini şöyle ifade etmiştir. *"Programlar ve -içerdikleri metinlerle, bilgilerle- kitaplar "inanç" üzerine oturtulmuş bulunmaktalar. Bu "inanç"la, -kimi ders kitabı yazarlarının açıkça belirttikleri gibi- ya "derviş" tipi yetişir ya da "gazi". Derviş de gazi de, verileni olduğu gibi alan ya da uygulayan kimse demektir... Bugünkü hükümet, işte böyle "verilenle yetinen" ya da "verilen buyruğu canı pahasına körü körüne uygulayan vurucu kırıcı" tipler yaratmayı amaçlayan bir eğitim düzeni kurmak istemiştir"*[24].

Bu döneme ait diğer bir kitap da, Yılmaz Öztuna'nın *Tarih Lise III* kitabıdır. Dogmatiklik ve İdeolojik yönleriyle, Kafesoğlu ve Deliorman'ın kitaplarından pek aşağı kalmayan bu kitap, sanırım Cumhuriyet dönemindeki Türk Milli Eğitimi'nin en büyük ayıbıdır. Bilimsel düşünce ile uzaktan yakından bir ilgisi olmayan, aşırı Türkçü ve ırkçı düşünce heyecanının zirvede olduğu; bir ders kitabından çok, bir ideolojinin kutsal kitabı niteliğindedir. Bu yönüyle de, Lise tarih kitaplarındaki siyasal-ideolojik etkinin ne dereceye kadar varabileceğini gösteren çok çarpıcı bir örnektir. Kitap, tamamen Türk'ün üstünlük ruhu üzerine kurulmuştur. (Tıpkı aynı dönemin diğer iki kitabı gibi) Şimdi doğrudan beyin yıkama amacına yönelik bu kitabı incelemeye geçelim.

"Türk üstünlük ruhu" adını taşıyan konu başlığında, "Türk karakterinin diğer mühim bir unsuru üstünlük şuuru' (complexe de superiorite) dur[25] denildikten sonra, bu bağlamdaki Osmanlı dünya görüşü de, *"Doğrudan doğruya cihan hakimiyetini hedef almıştır. Kendi düzeni dışında kalan devletler, onun için barbar yani yabancıdır, ve gene Osmanlı görüşüne göre, medeni seviye bakımından aşağıdır. Osmanlı rejimine, birliğine girmeyen ülkeler, bu düzenden nasibini alamamış, üstelik almamakta direnen zavallı varlıklardır. İşte bu cihanşümul zihniyet XV.-XVII asırları içine yer alır. Osmanlı her sahanın en üstünüdür ve kesin şekilde yenilmezdir, namağluptur. Devletin sıfatı "devlet-i Ebed-Müddet"tir. Yani sonsuza kadar yaşayacak devlet... yabancı siyasi teşekkülleri devletten bile saymayan bir cihan imparatorluğu zihniyetidir... bu düzen üstelik ilahidir. Tanrı tarafından ihsan edilmiş, te'yid edilmiş, onun rızasıyla oluşmuştur. Bu düzene çarpmak, Tanrıya çarpmak demektir"*[26]. Aynı şekilde Fatih'in yaptığı savaşlar anlatılırken *"Fatih,... düşmanlarını teker teker, ikişer, üçer, beşer, onar yenerek Büyük savaştan mutlak bir galip olarak çıktı"*[27] diyerek yeni bir duygusallık seline kendini kaptırmıştır.

Yazarın bu düşüncelerine göre, bir ulusun tarihini tarih yapan, yaptığı savaşlardaki başarıları, kazandığı toprakların genişliğidir. Geçmişin büyülü ve toz pembe dönemleri ile günümüz gerçekleri karıştırılmıştır. Adeta bugünden kaçış, geçmişe sığınma vardır. Tarihçinin geçmişe karşı bazı önyargıları vardır. Bu kitap da göstermiştir ki *"hangi davranış içine girilirse girilsin, modern zamanların tarihçiliğinde ön yargının en yaygın ve en sinsi olan biçimi milliyetçilik ve vatanseverlik tutkusundan kaynaklanan biçimidir"*[28].

Kitapta oldukça sık geçen bu tutkuya bir örnek de "Akıncılar" adlı konunun anlatımında görülmektedir. Yazar konuyu anlatırken adeta kendinden geçmekte, hatta kendini Akıncıların yerine koymaktadır. Şöyle ki; *"Akıncı, akın yapan askerdir. Akın düşman iline akmaktır. Atla yapılır, atsız akın yoktur. Bozkurt, Türk'ün manevi gücünü gösteren sembolse, at da maddi gücünü gösteren semboldür. Bu semboller binlerce yıllıktır. Asya tarihinin fecrinde sisli çağlar içinden çıkmıştır. Hiçbir ırk Türkler gibi akmasını bilmemiştir. Türk akın için doğdu sanılır. Şairin "biz kasırga oğulları, biz kanatlı süvariler" dediği Türk atlısı, miskin kavimlerin dağ ve akarsu atlayamadıkları çağlarda Pasifik kıyılarından Atlantik kıyılarına erişmiştir. Onu kuzeyde buzullar durdurmuş, fakat güneyde Himalayalar bile durduramamıştır. Hint Okyanusuna da kolayca erişmiştir.... Akıncı öncüdür. Piyoniyedir, gönüllüdür, fedaidir, dal kılıç ve kelle koltuktadır. Yolu o açar ve gösterir. Ardından ordu gelir, sonra millet. Ve yurt kurulur. .... Akıncılık bir ruh meselesidir. Akıncı dervиştir, derviş gazidir, erendir. Akıncı gibi düşünüp hissetmeyen insan, ne akıncı ne de öncü olabilir"*[29]. İnsanı galeyana getire-

cek bu duygu seli, kitabın genelinde egemendir. *"Türklerin yalnız fetihler peşinde koşan asker bir ulus oldukları yolundaki yanlış ve eksik kanılara hak verdirircesine kitap boyunca "cihan hakimiyetinden" ve "fütuhat felsefesinden" söz edilmiştir"*[30].

Öte yandan açık tarafgirlik de, bu ders kitabının genel özelliklerinden biridir. Örneğin *"bazı hataları olmakla beraber çok milliyetçi, oldukça muhafazakar bir hükümdar olan Abdülaziz Han modern bir ordu ve üstün bir donanma için büyük para harcar"*[31] denilirken yazara göre, bu padişahı iyi kılan nitelikler -bazı hataları olsa dahi- "çok milliyetçi ve oldukça muhafazakar" oluşudur. Bu şekilde yazarın değer sistemi kitaba sinerken, yazarın ve o dönemin hükümetinin insan kalıbı *"milliyetçilik ve muhafazakarlık"* şeklinde kitaba dökülmüştür. Öte yandan Abdülaziz'in hangi eylemlerden dolayı *"çok milliyetçi"* olduğu da tarihsel süreç gözönüne alındığında pek anlaşılamayan bir düşüncedir.

Bu tarafgirlik Abdülhamid'e gelince en üst noktaya ulaşır. Abdülhamit ve I. Meşrutiyet ile ilgili olarak, *"II. Abdülhamit hiç inanmadığı halde, Mithat Paşa'nın zoruyla I. Meşrutiyet'i ilan etti. Ancak, gemi azıya almış hale gelen ve bir çeşit meşrutiyet diktatörlüğüne kalkışan Mithat Paşa'ya tahammül etmeyerek onu Türkiye'den çıkardı"*[32]. Yine, Abdülhamit, dış politikada *"müstesna bir deha"*[33] olarak adlandırılırken, 31 Mart Olayı için ise, *"Padişahın en küçük bir ilgisi olmayan bu olayın pek çok tertipçisi vardır"*[34] denilerek, bu kişiye toz kondurulmuyordu.

Halifelik ile ilgili *"Halife sıfatıyla İslam'ın başı titrini ise 407 yıl, 6 ay, 5 gün yalnız 30 kişi taşımıştır. 632 yılında başlayan Halifelik müessesesi 1924'te son bulmuş, Osmanoğullarından sonra müessese devam edememiş, böyle bir sıfatı taşıyacak manevi ve maddi gücü haiz hiç bir şahıs ve hanedan bulunamamıştır"*[35] demektedir. Yazar, halifeliğin kaldırılmasına adeta sitem etmektedir. Öte yandan Yavuz'un Halifelik sanını Osmanlı soyuna alması ile birlikte sanki bu kurum sürekli kullanılmış gibi bir izlenim yaratılmıştır. Oysa Halifelik, Küçük Kaynarca Antlaşması ile siyasi amaçlı olarak gündeme gelmiş ve sözü edilen Halifelik otoritesi ve gücü I. Dünya Savaşı'nda iflas ettiğini göstermiştir. İdeoloji uğruna tarih çarpıtılmıştır.

Ayrıca, bu kitapta insanları ideolojik sınıflara ayırıp, siyasal çatışmalara yol açabilecek güdüleyici ifadeler vardır. Özellikle kendilerinin karşıtı olarak gördükleri sol düşünceye tüm kötülükleri yüklemiş ve onları hedef niteliğine sokmuştur. Kitaptaki ifadeler aynen şöyledir. *"Bu şekilde milletlerarası Sol, bütün dünyada, klasik değerleri gözden düşürmek için büyük çaba harcamış, bu uğurda milyarlarca dolarlık dış yatırımlar yapmış, işine yarar her mihraka para dağıtmıştır. Klasik resim yerine dejenere resim, klasik musiki yerine dejenere musiki, klasik şiir yerine vezinsiz, kafiyesiz laf yığınları ortaya çıkarmıştır. Kan, şiddet ve şehvet edebiyatını işlemiş ve teşvik etmiştir. Dini ve ahlaki değerleri küçük düşürmeye çalışmıştır. Milli kahramanları aşağılamak, milli tarihi küçümsemek ve tahrif ederek yeni nesillere öğretmek için bütün kalemşorlarını seferber etmiştir"*[36].

Burada -sol düşüncenin çok iyi bir düşünce olup olmadığı bizi ilgilendirmemekle birlikte- bu düşünce sistemine açıkça cephe alınmış, geniş öğrenci yığınlarına demokrasi eğitimi ve karşılıklı hoşgörü önerileceği yerde, lise öğrencilerine düşman ve hedef gösterici nitelikte ifadeler kullanılmıştır. Şiire, resime ve musikiye standart konularak tek bir yaşam biçimi öngörülmekte ve bunun dışındakilere de tahammül edilmemektedir.

İdeoloji tarih karşısında galiptir. O dönemde hızla gelişen terör olayları düşünülecek olursa, bu ders kitabı, insanları kamplara bölen, anlaşmazlıkları kabagüçle çözmeye yönlendiren ve insanları belli bir kalıpta görmek isteyen, bir eğitim kitabından çok, doğmatik bir öğreti kitabıdır.

Bu kitaptaki olayların anlatımında kullanılan sıfatlardan birkaç tanesi, bu kitap ile ilgili bir düşünce verecektir. Bunlardan bazıları: *"uğursuz"*[37], *"çok aşağılık"*[38], *"çiğnendi"*[39], *"perişan etti"*[40], *"boğazladı"*[41], *"azmışlardır"*[42], *"ezmiştir"*, *"ezdiler"*[43], *"köpekten aşağı bir mahluk"*[44], *"aşağılık bir davranış"*[45], *"çok aşağı insaniyetsiz, medeniyetsiz"*[46], *"gemi azıya almış"* [47] şeklindedir. Eğitim ve öğretimde kullanılmış bir kitapta, ahlaka aykırı sözcüklerin olması düşündürücüdür.

Buraya kadar anlatılanlar da göstermiştir ki, 1976 yılındaki ders kitaplarında *"eğitimde millilik sözünden ulusal ve çağdaş değerlerimizden ayrılma, yaşarlığını yitirmiş Osmanlı-İslam ekininin değerler dizgesini, Atatürk Cumhuriyetinin yarattığı değerler dizgesinin yerine geçirme"*[48] anlaşılmıştır. *"Tüm kurumlarıyla Osmanlı düzeni yüceltilmekte, öğrencilerde geçmişe aşırı bir bağlılık ve hayranlık duygusu uyandırılmak çabası güdülmektedir. Geçmişe hayranlığın ve tutsaklığın yanısıra Atatürk devrimi üzerinde kuşku uyandırabilecek, ona öğrencilerin güvenini ve inancını sarsacak görüşlere yer verilmiştir"*[49].

"Mızraklı ilmihal, bir başka deyişle, telkin yoluyla koşullandırma yöntemi ile hazırlanan bu kitaplarda, eğitim ve öğretimimizin konusu bilimselliğe ve özgür düşünceye kapatılmıştır. Ülkesinin ve toplumun sorunları üzerinde düşünen, bunlara çözüm yolları araştıran kafalar yerine, bu sorunlardan soyutlanmış, bireysel ve toplumsal mutluluğu geçmişe dönmede bulan, koşullandırılmış bireyler yetiştirme yolu seçilmiştir. Kafaları "fetih gururu ve özlemi" ile doldurma, bu ısmarlama ders kitaplarını yönlendiren ana düşünce olmuştur"[50]. 1976 yılı Lise Tarih kitaplarında yazarlar, tarihi doktrin uğruna bir takım dar kalıplar içine sokmuşlar ve sonuçta da tarih, ideolojiye feda edilmiştir. Thomson'un ifadeleri ile *"tarih, propaganda aracı"* yapılmış ve *"gerçeğin mihenk taşı değil, baltaları keskinleştiren bileği taşı"*[51] olarak kullanılmıştır.

(Devam edecek)

* Yardım ve katkılarından dolayı Hocam, Prof. Dr. Salih Özbaran'a teşekkür ederim.

1 "Demokrasi Eğitiminde Boyutlar ve Sorunlar" adlı panelde yer alan Mine Tan'ın tebliği, *Demokrasi İçin Eğitim*, Türk Eğitim Derneği Yay., 1989, s. 68

2 Şara Sayın, "Çağdaş Eğitimde Amaç ve Yöntem", *Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim*, Ç.Y.D.D. Yayınları 1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 33

3 "Demokrasi Eğitiminde Öneriler" adlı panelde yer alan A. Taner Kışlalı'nın Tebliği, *Demokrasi için Eğitim* s.140

4 Ertuğrul Özkök, "Spielberg Hayalciliği ve Sosyal Bilim", *Hürriyet Gösteri*, Sayı 59, Ekim 1985, s. 70

5 Emre Kongar, "Kitaplar ve İktidarlar", *Hürriyet Gösteri*, s. 61

6 Nurer Uğurlu-Esergül Balcı, *Tarih Lise 1*, İstanbul, 1989, s.29
7 a.g.e., s 32
8 a.g.e., s. 54
9 Emre Kongar, a.g.m., s.61
10 İbrahim Kafesoğlu-Altan Deliorman, *Tarih Lise I*, İstanbul, 1976, s. 9
11 Y. Sezai Tezel, "Osmanlı Tarihinin Bilgisi İle Bugünkü Kimlik Sorunlarımız ve Dünya'daki İtibarımız Meseleleri Arasındaki ilişki Ya da İlişkisizlik Üzerine" *Türkiye Günlüğü*, Yaz 1990, Sayı 11, s. 14
12 Kafesoğlu-Deliorman, *Tarih Lise I*, İstanbul 1977, s. 209
13 Kafesoğlu-Deliorman, s. 238
14 Kafesoğlu-Deliorman, s. 195
15 Kafesoğlu-Deliorman, s. 195
16 Kafesoğlu-Deliorman, s. 196
17 Kafesoğlu-Deliorman, s. 83
18 İbrahim Kafesoğlu-Altan Deliorman, *Tarih Lise II*, İstanbul 1976, s. 160
19 Kafesoğlu-Deliorman, s. 16
20 Kafesoğlu-Deliorman, s. 18
21 Kafesoğlu-Deliorman, s.23
22 Kafesoğlu-Deliorman, s. 70-71
23 Kafesoğlu-Deliorman, s. 173
24 Satı Erişen, "M.C.'nin Öğretim Programlarında Anayasa'ya Aykırılıklar", *Yeni Toplum*, Mart-Nisan 1977, Sayı 16-17, s. 33-34
25 Yılmaz Öztuna, *Tarih Lise III*, İstanbul 1976, s. 407
26 Öztuna, s. 424
27 Öztuna, s. 64
28 David Thomson, *Tarihin Amacı* (Çev. Salih Özbaran), İzmir 1983, s. 16
29 Öztuna, s. 335-337
30 *Ismarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor*, Ankara, 1976, s. 27
31 Öztuna, s. 176
32 Öztuna, s. 180
33 Öztuna, s. 192
34 Öztuna, s. 199
35 Öztuna, s. 210
36 Öztuna, s. 271
37 Öztuna, s. 140
38 Öztuna, s.145 ve s. 157
39 Öztuna, s. 89
40 Öztuna, s. 106
41 Öztuna, s. 155
42 Öztuna, s. 157
43 Öztuna, s. 190 ve s. 191
44 Öztuna, s. 409
45 Öztuna, s. 409
46 Öztuna, s. 409
47 Öztuna, s. 180
48 *Ismarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor*, s. 9
49 a.g.e., s.10
50 a.g.e., s. 12
51 Thomson, *Tarihin Amacı*, s. 3

Cem Dilçin'in Yeni Bir Araştırmasının Düşündürdükleri[1]

GÖNÜL ALPAY TEKİN

Cem Dilçin'in, Fuzulî'nin Dost bî-pervâ felek bîrahm devrân bî-sükûn mısraı ile başlayan gazelinin şerhini ve bu gazelin yapısal yönden yapılmış tenkidini içeren makalesini okuduktan sonra, bende divan edebiyatında bir şiir incelemesi üzerine mükemmel bir tenkit okuduğum intibaı uyandı. Gerçekten de dikkatle incelenecek olursa, kendisi hiç bir şey eklenemeyen ve kendisinden hiç bir şey çıkarılamayan bir çalışma ile karşı karşıya kaldığımızı görürüz. Eskilerin tanımıyla "dört başı mamur" bir çalışma!

Her şeyden önce bu çalışma, divan edebiyatı şiirlerinin anlamına, estetik değerine yeni bir bakış getirmekte, ayrıca divan şiirlerine yeni bir yaklaşım metodu (yapısal) önermektedir. Bunu söylemekle, C.D.'in eski edebiyatın geleneksel şiir açıklama yolundan uzaklaşmış olduğunu kastetmiyorum. Yalnızca C.D. eski edebiyatın şiir tenkidi geleneğine yeni bir yol açmaktadır ve bu yeni yaklaşımda ulaştığı başarı ile, şiirsel ifade biçimleri ve tarzları açısından belli bir geleneği olan divan edebiyatının yapısal tenkide uygunluğuna delil olmaktadır. Bu yolu batının, kendi edebiyatlarına tatbik ettiğini biliyoruz. Ancak bizde, benim bildiğim kadariyle divan şiirine bu yolu ilk defa tatbik eden Cem Dilçin olmuş; böylece bugüne kadar ihmâl edilmiş olan divam edebiyatı[2] kendisini yeniden değerlendirecek araştırıcıyı C.D.'in şahsında bulmuştur.

Burada Fuzulî'nin bu şiirini tenkid ederken C.D.'in takındığı tavır övgüye lâyık. Zira araştırıcı bu yazısında okuyucusuna karşı mütevazi, saygılı ve konusuna karşı objektiftir. Yani bu makalede ne okuyucuya yüksekten bakan ve ne çok bildiğini göstermek için yazan bir araştırıcı, ne de ciddî bir yazıyı hiç bir titizlik göstermeden, sanki günlük gazetelerde alelâde bir dedikodu yazısı yazıyormuş tavrı ile yazan lâubali bir yorumcu ile karşılaşıyoruz. Bu yüzden de o, makaleyi okuyan herkesin problemleri anlamasını sağlamak üzere yola çıkıyor ve şiirde kullandığı teknik terimlerin, özel ifadelerin tanımlarını en açık ve seçik bir şekilde, kısa ve veciz bir biçimde dile getiriyor. Ayrıca her kavram, her öne sürülen önerinin diğer öneriler ve düşüncelerle bağlantısını açık ve seçik bir şekilde kurduğu için makalede en ufak bir anlam karışıklığı bulunmamaktadır. Kısacası makale, ne demek istediğini bilen ve bil-

diğini de kesin ifadelerle dile getiren insanın ortaya koyduğu bir incelemedir.

Bu yüzden bu makale divan edebiyatı ile yakından ilgilenen ve bu edebiyatı bilenlerin yanı sıra, bu edebiyata uzaktan âşina olanlar, hatta bilmeyenler için de anlaşılabilir ve zevkle okunabilir bir makaledir. Ayrıca divan edebiyatının yapısal ve sanatsal yönlerine âit geleneksel bilgiler, yeri geldiğinde, meseleleri daha iyi anlatmak için kısaca fakat özlü bir şekilde makalenin içinde anlatıldıklarından, divan edebiyatına âit özel bilgilerin ana çizgileriyle ortaya konulması yönünden de çok ciddî bir araştırma...

Fakat bütün bu özelliklerin yanı sıra, makale gerçekten yeni bir atılım, divan şiirini, özel anlamda gazeli, edebî değeri bakımından değerlendirme konusunda yeni bir yolu başlatmaktadır: Makalenin birinci kısmı daha çok geleneksel metotla yapılmış bir inceleme olup, şiirin her ögesi, kelimelerin konumu, seçimi, şiirin vezni, kafiyesi, beyitlerin anlamı, beyitlerdeki kavramlar arasında bulunan anlam ilişkileri, titiz bir divan edebiyatı tenkitçisinin tutumuyla ele alınmıştır. Böylece C.D. makalenin yenilik getiren ikinci kısmına okuyucuyu objektif bilgilerle hazırlamıştır. Yani okuyucularla şiir arasında (özne-nesne) kapalı hiç bir şey bırakmadan, şiirin içinde ne varsa hepsini açıklayarak şiiri biçim-anlam (şekil-muhteva) bütünlüğüyle ortaya koymuştur. Şimdi ben bu ilk bölümden sonra, ikinci bölümde takip edilen metodu burada teferruatına girmeden göstermeye çalışacağım:

a. Beyitlerdeki sesler ve dolayısıyle vezin üzerinde şâirin bilinçli olarak hecelerde yarattığı uzun ve kısa okumalar (med, imâle ve zihaf) ile doğan ses dalgalanmalarının ve kafiye seçimlerinin, beytin anlamına paralelliğini, uygunluğunu yakalamak bu çalışmanın yeni yönlerinden birini teşkil etmektedir. Daha önce divan edebiyatında kafiye, vezin, redif, aliterasyon gibi şiirin müzikal yapısının özellikleri, şiirin anlamından ayrı, sadece onun dış yapısına âit bir olgu olarak incelenirken, bu makalede ilk defa bir gazelde, gazelin müzikal yapısı üzerinde, yani seslerin uzatılması, kısaltılması ses tekrarları üzerinde, şâirin şiirde söylemek istedikleriyle uygun olarak, bilinçli bir tasarruf yaptığı ortaya konmuştur. Şiirin müzikal yapısı ile anlamın arasındaki bu sıkı bağ ortaya konmakla şiirin biçimi ve muhtevasını bir bütün olarak incelemenin önemi belirtilmiş; anlamla dış yapının aslında bir bütün olarak aynı anda şiiri okuyanı etkilediği gösterilmiştir. Kanımca bu yol sadece divan edebiyatına âit şiirler için değil, modern şiir ve her dönem şiiri için doğru bir uygulamadır.

b. Beyitlerdeki anlam ile müzikal yapı arasındaki sıkı bağı, araştırıcı şimdiye kadar divan şiirine uygulamadığımız yeni bir şiirsel söyleyiş biçimine, bu gazelde işaret ederek belirtmiş; ve bu yolla belli bir edebiyat geleneğine bağlı kalmakla birlikte tenkitçinin, şiirsel anlatım imkânları tüketilmeyen edebî eserleri değerlendirirken, onların bu özelliğinin bir neticesi olan, gelenek dışındaki şiirsel söyleyiş biçimlerine âit buluşlarını ve gözlemlerini edebiyat eserlerini değerlendirmede bir imkân olarak kullanabileceğini ortaya koymuştur. C.D. Fuzulî'nin adı geçen gazelinde yakaladığı bu şiirsel imkâna "ses göndermesi" adını vermektedir. Makalede "ses göndermesi"nin tanımı şöyle yapılmıştır: "Bir önceki beyitteki bir sözcüğün ya da önceki beytin son dizesinin kulakta uyandırdığı yankı kaybolmadan, sonraki beyitte aynı seslerin ortaya çıkmasıdır" (s.80). Ancak bu tanımı yapılan ses göndermeleri yoluyla bir gazelin bütün beyitlerinde hiç kopmadan devam eden bir ses bütünlüğünün sağlandığı ve bu ses bütünlüğüne paralel olarak bir anlam bütünlüğünün de gazel boyunca devam ettiği tesbit edilmektedir. Böylece divan edebiyatı geleneğinde "her beyit kendi içinde bir anlam bütünlüğüne sahiptir; gazelin her beyti bir önceki veya sonrakiyle ilgisi olmadan kendi anlamını içinde taşır; ancak bir konunun, veya temanın bir gazelin başından sonuna kadar devam ettiği yek-âhenk gazeller varsa da çoğunluğu teşkil etmezler", şeklindeki görüşüne karşı, beyit beyit anlam bütünlüklerinin dışında, ses göndermesi yoluyla, yani seslerin şiirde sistemli bir şekilde dağılımı yoluyla Fuzulî'nin bu gazelinde şiirin iç bünyesine âit, kolayca yakalanamayan bir anlam birliği olduğu da meydana çıkmıştır. Bu gözlem ve tutum, tenkitçinin bir edebî eseri incelerken o şiirin içinde bulunduğu edebiyat sisteminin kurallarına olduğu kadar o edebî eseri yaratanın orijinal ifade biçimlerine de aynı derecede dikkat etmesi gerektiği önerisini getirmektedir. Bu da kanımca gazellerin ve diğer edebî türlerin üslûp incelemesinde kullanılabilecek yeni bir yaklaşım imkânı doğurmaktadır.

c. C.D., Fuzulî'nin gazelini üslûp ve yapı bakımından incelerken ikinci aşamada şiirdeki ses yapısı-anlam ilişkisine söz dizimini de eklemektedir. Böylece gazelin söz dizimi (cümle yapısı) ve ses yapısı ile bunların işaret ettiği veya açıkladığı anlam arasındaki ilişkiler tesbit edilmektedir. Bu tesbitler Fuzulî'nin bu gazelinin yapısal özelliklerinin tümünü, bir başka deyişle bu gazelin ne olup olmadığını, değerinin ne olduğunu kavramamıza yardım ediyor. Varılan sonuçlara göre ses-söz dizimi-anlam arasındaki bu içsel ve biçimsel bütünlük Fuzulî'nin şiirinde iki türlü belirlenmektedir:

1. Şiirin başından itibaren büyük bir kısmında kullanılan isim cümlelerinin zamansızlığından fayda-

lanılan, özne yani şâir tarafından algılanan dış dünyanın nasıllığının başı sonu olmayan devamlılığı tesbit ediliyor; seslerin med ve imale yoluyla uzatılmaları ve kafiyedeki seslerin uzun heceleri de bu devamlılığı şiirin dış yapısında ve söylenişinde (seslenişinde) devam ettiriyorlar.

2. Şiirin sonuna doğru kullanılan geçmiş zamandan geniş zamana doğru açılan fiil cümleleri yoluyla yaratılan zamanın yaygın yelpazesi içinde öznenin yani şâirin dış dünya karşısındaki ruhsal durumunun, mutsuzluğunun, kesintisiz devamlılığı anlatılıyor, Yine şiirdeki med ve imaleden doğan ses uzatmaları, mutsuzluğun devamlılığına yani uzunluğuna paralel olarak şiirin sonunda yüksek seviyede ve aynı uzunlukta kalıyorlar (s. 73, tablo 1).

Böylece hem ses uzatmaları (medler, imaleler) ve uzun sesli, dolgun kafiyeler hem de belli yapıdaki söz dizimleri şiirdeki anlama uygun bir zenginliği beraberce yaratmış oluyorlar.

d. Üçüncü aşamada ses yapısı-söz dizimi-anlam arasındaki uygunluk paralel olarak şiirin şiirsel değerini belirleyecek olan organik, kendisine mahsus yapısal bütünlüğünün nasıl ortaya konduğu araştırılmaktadır[3].

Başka bir deyişle, araştırıcı, düz yazının kapsamadığı şiire âit şiirsel ifade biçimlerinden ve tarzlarından hangilerinin Fuzulî'nin bu gazelinde bulunduğunu ve bunların şiirdeki anlam bütünlüğünü sağlamaktaki fonksiyonlarının ne olduğunu tesbit ediyor. Bu tesbite göre, şiirsel ifade tarzlarından, Fuzulî'nin bu gazelinde hâkim olanlar, beytin iki dizesinde (mısra) de dikey olarak karşı karşıya getirilmiş simetrik ifadelerdir. Gerçi bu gazel, biçimsel ölçütler içinde ifade edilen simetrik söyleyişler (tarsî sanatı) ile kurulmuş murassa gazellerin mükemmel bir örneği değilse de (s. 86-87) gazelin bütününde bu simetrik ifadeler yine de çok önemli bir yere sahiptirler. Fakat şiirsel ifade tarzlarını şekilden çok anlamdaki fonksiyonları açısından göz önüne alan (s. 87-88-90) C.D., 1-4. beyitlerde simetrik ifade biçimlerinin kuruluş eşitliğine paralel olarak anlam (semantik) paralelliklerinin yerine anlam ve kavram zıdlıkları bulunduğunu görmüştür. 5.-8. beyitlerde ise "dizelerin simetrik yapısına uygun olarak" birinci mısraın anlamıyla ikinci mısraın anlamı arasında nicelik ya da nitelik açısından benzerlikler olduğunu tesbit etmiştir. Ancak kanımca 5.-8. beyitlerde de simetrik ifadelere ve dizelerdeki ibarelerde (ifade kümelerinde) görülen anlam eşitliklerine rağmen beyitlerin genel anlamında ve kavramlarda beklenenle ters orantılı olarak zıdlık devam etmektedir. Şöyle ki "Her sehı-kad cilvesi", beklentinin tersine "belâ tufanının seylidir"; "Her hilal-ebru kaş" yine beklentinin tersine "bir ser-hat-ı meşk-i cünun"dur, her bilim ciddîliği bakımından ağır değil, tersine bir lâle yaprağı gibi rüzgârda savrulmaktadır. Hayatta yüksek makama erişmek mutluluk yerine onun aksini getirmektedir. 7. beyitte ise her dileğin son ucu mutluluk yerine belâ ve sıkıntılarla dolu bir imtihan yoludur; her istek menziline ulaşmak da kolay değildir. 8. beyitte istek güzeli görülmesi gerekirken, (şâhid) çengin nağmesi gibi perde arkasındadır (gizlidir); her kadeh ise dolu ve elde düz tutulması gerekirken, içindeki şarap dökülmüş ve kendisi de ters dönmüştür (s. 57-65).

Nitekim C. Dilçin de s. 88-90 arasında gazelin bütününde bulunan anlam ve kavram zıdlığı üzerinde durmuştur. Sayfa 90'da verdiği tablo bu bakımdan çok ilginçtir. Bu tesbitlerle C.D. bu şiirde, özne ile dış dünya arasındaki karşıtlığı çarpıcı bir biçimde ifade eden şiirsel ifade tarzını yani biçim ile anlam arasında bulunan tezadı yakalamayı başarmıştır. Yani onun şiirinde beytin iki mısraındaki ifade gurupları arasında tam bir simetri bulunmasına rağmen, bu ifadelerin anlamlarında bir tezad vardır.

Böylece biz, Fuzulî'nin alışılmış gibi görünen ve bunun için de fark edilmeyen dış dünyayı yeniden nasıl çarpıcı bir biçimde yansıttığını da görmüş oluyoruz.[4]

Böylece bu makalede, bir şiirde hâkim şiirsel ifade biçimleri ve tarzlarının o şiirdeki anlam bütünlüğü bakımından fonksiyonlarını tesbit etmekle C.D. yeni bir üslûp tedkiki yaklaşımına yol açmaktadır. C. Dilçin'in de gösterdiği gibi anlam ve şiirsel ifade farklarından biri olan simetrik söyleyişler arasındaki ilişki bu gazelde ters orantılıdır.

e. Yukarıdaki bu üç prensibe ilâve olarak, dördüncü aşamada, şiirin içindeki gizli mesajı, şiirin altında saklanmış olan asıl anlamı yakalayabilmek için C.D. şiirdeki bütün kavramları tek tek incelemiş (s. 91-92, tablo 9) ve şiirdeki kavramlar ve anlam ile şiirdeki ifade biçimleri (edebî sanatlar) ve şiirin bütününe hâkim şiirde bulunmayan karşıtlarının şâirin asıl özlemlerini ve beklentilerini dile getirdiğini görmüştür. Böylece keskin bir gözlemci olarak şiirdeki önemli ve çarpıcı bir şiirsel özelliği yakalamakla bu şiirin büyülü güzelliğini tesbit etmiştir. Yani bu gazelde mesaj, şiirin söylenmemiş olan uzantısında bulunmaktadır. Böylece bütün olarak Fuzulî'nin şiirinin estetiğine tezad ve susma tarzları hâkimdir. Bu estetik özellikleri yakalayabilmesi bence C. Dilçin'in yapısal metodunun en güçlü yönüdür. Zira böyle bir yaklaşımla o, aynı zamanda belli bir şiir tanımı da yapmaktadır: Şiir duyguları, düşünceleri, hayal ve imajları açıkca ifade etmeden, onları yeni baştan yaratarak belli bir sistem içe-

risinde ve çarpıcı şiirsel ifade biçimleriyle, şiirsel ifade tarzlariyle okuyucuya duyurmaktadır. Böyle bir şiir tanımı, merkezinde belli bir mazmun sistemi olan divan şiiri için geçerli olduğu gibi her dönem şiir için de geçerlidir. Bir bakıma bütün edebî eserler için böyle genel bir tanım yapılabilir. Zira her edebî eser, kendisinde doğrudan doğruya dile getirmediği, fakat dolaylı olarak, kendi edebiyat sistemindeki çeşitli sanatsal anlatım yollarından bir veya birkaçiyle ilettiği bir mesaj taşır. Şiirin bu tanımı, aynı zamanda şiirin değerini ve onun nasıl ortaya koyulduğunu içermektedir. Bu şiirin değerini ve bu değeri anlatım yollarını ortaya koymaksa, şiirin estetik değerini belirlemek demektir. Böylece C.D. bu makalede Fuzulî'deki yapı ve anlam ilişkilerini ve bunların nasıl ortaya konduğunu anlatmakla divan edebiyatında şiirin değeri, onun şiirselliğini, nasıl belirleyeceğimiz sorusuna yeni bir cevap vermekte ve yeni bir yaklaşım getirmektedir.

C.Dilçin'in ilk örneğini ortaya koyduğu bu yaklaşımın şöyle bir şeması çizilebilir: 1. Şiirin ses yapısı, söz dizimi-anlam uygunluğunu belirlemek; 2. şiirin anlam bütünlüğünü sağlayan benzer, eş değerli ifadelerin tekrarları, simetrik durumları, veya zıt kavramların karşı karşıya getirilmesiyle birbirine karşıt durumların diyalektik bir çözümüne doğru gitme, şiirdeki temaları veya olguları müşterek bir taşıyıcı etrafında toplama gibi şiirsel ifade tarzlarını ve bunların belli bir şiirdeki fonksiyonlarını bulmak, 3. Şiirin malı olan her konu ve temanın şiir dünyasında realitede taşıdığından başka bir önem kazanması gerektiği kabulünden hareket ederek bunu göstermek için söz konusu şiirde anlamı en çarpıcı şekilde veren şiirsel ifade tarzının ve şiirsel ifade biçiminin hangisi olduğunu tesbit etmek. 4. Şiirsel tereddüdü, şiirsel anlaşmazlığı yaratmak için kullanılan şiirsel ifade biçimlerinin (edebî sanatları) şiirindeki fonksiyonlarını tesbit ederek işaret edilen, ama şiirde bulunmayan mesajı yakalamakla kademe kademe şiiri çözmeye yönelmek[5].

Nihayet makalenin sonunda C.D. bir şiirin ses yapısı-söz dizimi (cümle)-anlam arasındaki ilişkileri tesbit ve anlam ile belli bir şiirde hâkim olan şiirsel ifade biçimleri (edebî sanatlar) ve şiirsel ifade tarzları (üslûp) arasında ilişkiler kurmak ve bütün bu verilerle bir şiirin estetik değerini (şiirselliğini) ortaya koyma yollarıyle bir şâirin diğer eserlerini de değerlendirmenin, eserleri arasındaki anlam bütünlüğünü ve estetik değerleri tesbit etmenin de mümkün olabileceğini gösteren bir deneme yapmıştır.

Son olarak böyle bir değerlendirme yapmak için, sadece belli edebî bilgilerle, C. Dilçin'in durumunda divan edebiyatına âit özel bilgilerle mücehhez olmanın yeterli olmadığını belirtmeliyiz. Zira şiirden gelen bütün verilerle ve şiire âit bütün kazanılmış bilgilerle o şiirin ne olduğu ve ne olmadığı ortaya konduktan sonra şiirin dışına taşan, veya kendisinde gizli olan, ancak şiirin bütününde bulunan anlamdan çıkarılabilen, şiirden okuyucuya uzatılan gizli bir anlamı, bir imajı yani bir mazmunu da yakalamak gerekmektedir.

İşte bunu yapabilmek için Cem Dilçin gibi hem gereken bütün edebî bilgilerle mücehhez olmak, hem de tahlilci bir yapıya sahip olmak, şiiri, en azından yaratıcısı kadar duyabilmek gerekiyor.

[Bazı teknik terimlerin kısaca açıklanması]

biçim-anlam: şekil ve muhteva

şiirsel ifade biçimleri: edebî sanatlar

şiirsel ifade tarzları: şâirin ifadesine hâkim olan üslûp özellikleri, müstehzi tavır, mübâlağa etme, tezadlı anlamları ön planda tutma, simetrik ifadeler kullanma vb.

tezad ve susma tarzları: üslûba âit tarzlar ☆

1 Cem Dilçin, "Fuzulî'nin bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi," *Türkoloji Dergisi* (Ankara Ü. Basımevi, Ankara 1991), C.IX, sayı 1, s. 43-98.

2 Divan şiiri, devrimizin aydın ve sanatçı çevrelerinde halkımızın gerçek malı olmayıp, bir avuç Osmanlı entellektüelinin anladığı bir şiir olarak kabul edilmiştir. Ancak hangi klasik şiir tamamen halkın malıdır? Acaba bugün genç sanatçılarımızın yazdığı şiirler halkın kesin kes anlayacağı, apaçık şiirler midir? Her yüksek ve klasik edebiyat zamanla popüler şiirlere sızar ve o zaman halkın malı olur. Nitekim halk şiirimizde de, süzülerek girmiş divan edebiyatının esasları yatmaktadır. Bu şiirlerin mirascısı olan bizlere düşen vazife onları bir tarafa atmak değil, en azından dilimizin ifade zenginliğini koruyabilmek için onları öğrenmek ve öğretmektir. Onlar gibi şiir yazalım, geriye dönüp aynı şiir anlayışını benimseyelim demiyorum. Kendi kültür mirasımızı küçük görmeyelim; kendimizi geçmişimiz ve geleceğimiz içinde aynı anda algılayalım; dil, tarih ve kültürel ruh bakımından zenginleşelim.

3 Yapısal kuramda ikinci önemli aşamayı teşkil eden edebî eserin organik bütünlüğünün yani fonksiyonu şiirin anlam ve şiirsel bütünlüğünü meydana getiren yapısal özelliklerin neler olduğu ve bunların hangi esaslara göre belirtileceği ve her konunun şiirde hârikuladelik kazandığını ve bunun önemini çeşitli edebiyat okullarına göre hangi "kabuller"in belirlediği hakkında bk. Jonathan Culler, *Structuralist Poetics*, Cornnel University Press, 3. baskı 1978, s. 170-178 vd.

4 Bu tesbitler,sanat eserinin alışılmışı dolayısiyle silikleşmiş ve belirsizleşmiş olanı tersine çevirme olgusu olduğunu ve her sanat eserinde bu fonksiyonu yerine getiren şiirsel ifede biçimlerinin ve tarzlarının belli bir hiyerarşisi bulunduğunu ve bunların anlam bütünlüğünde fonksiyonel bir yeri olduğunu söyleyen yapısal eleştiri kuramlarıyla uyuşmaktadır. Bk. Robert Scholes, *Structuralism in Literature*, Yale University Press, 6. baskı, 1976, s. 83-84, 88–90; J. Culler, a.e., a.y.

5 Bu yolun benzerinin yapısal eleştiri kuramının tatbikatında da yer aldığını görmek için bk. Jonathan Culler, *Structuralist Poetics*, Chapter 8: Poetics of Lyrics. s. 161-188.

T. C.
Haricîye Vekâleti
Matbuat Umumî Müdürlüğü
Sayı .....

II

BAŞKANLIĞI ARŞİ
:
No. :
A | VII - 1
D | 86
F | 1 - 91

Bunların ananatlarına ve dinî mukaddesatlarına tecavüz etmenin bizim memleketimizin izmihlâline bâis olacağı müteaddit vasıtalarla makam-ı riyasetinize izah etmiştim. Bununla beraber sizin kendi arkadaşlarının Türk milliyetciliğini to harabiyetine inatlarında musır

Ey Gazi,

(Cumhurbaşkanlığı Arşivi: A VII/1, D 86, F I-90/91)

O zamanlar, Dışişleri Bakanlığına bağlı olan Basın-Yayın'ın Reşit Bey için "Kürt" dediğine bakmayın; Çerkes Ethem'in büyük ağabeyidir. 150'lik olduktan sonra, uzun yıllar Amman'da bir sürgün yaşamı geçirirken, keskin bir muhalif olarak Türkiye siyasetiyle ilgilenmeye devam etmiştir.

Ben, Tek-Parti yönetimine karşı yurtdışından yürütülen muhalefeti araştırırken, elime 1937 Haziranında Arap harfleriyle basılmış 40 sayfalık küçük boy bir kitap geçti:
Türkiye Kurtuluş Fırkası Neşriyatından
Haklı ve haksızlara has tecelliyat etrafında
Sabık arkadaşım Türkiye Reisicumhuru Mustafa Kemal Paşa'dan
ben muhakeme ve muvacehe istedikçe,
o beni nasıl ve kimlere şikâyet ediyor?
Muharriri: Kurtuluş Fırkası namına,
Sabık Osmanlı Ordusu ümerâsından ve
ilk Ankara BMM âzâsından Saruhan Meb'usu
Çerkes Reşid
Vatanî menâşir-i matbua ve gayr-i matbuanın sıra numarası 10.

(Demek ki, bu "yurtseverlik yayınları"nın, bundan önce çıkmış, basılı olan ve olmayan 9 tanesi daha varmış. Bunları arıyorum.)

Reşit Beyin imzasında, kendisinin "ümerâ"dan olduğunu söylemesi dikkatimi çekti. Kaynaklar, onu kardeşi Tevfik Bey gibi yüzbaşılıktan ayrılmış gösteriyor. Oysa yüzbaşı "zabitân"dandır; "ümerâ" binbaşıdan albaya kadar olan rütbeleri kapsar; üst tarafı "erkân" olur. Herhalde, Reşit Bey binbaşıydı.

Mete Tunçay

Sabık bir Kürt mebusu tarafından
Gazi Mustafa Kemale açık mektup.

Şam'da çıkan 28/8/30 tarihli "El'Kabes" gazetesinden:
"Gazi hazretlerine hitaben Amman'dan sahibi tarafından gönderilen âtideki mektubu dercediyoruz:

Gazi Mustafa Kemal'e

Reis Hazretleri,

Dinî ve vatanî hissiyatım, lüzumlu görülen ve zihnimden geçen şeyleri riyasetinize arzetmeğe beni sevkediyor.

Matbuatı serbest olan memleketlerde mezkûr matbuat vasıtasile ve matbuatı serbest olmıyan yerlerde makam-ı riyasetinize mektup yazmak suretile maruzatımı beyan ederdim. Halbuki o mektupların size vasıl olup olmadığını bilmiyorum. Kürtlerin selâbet--i diniye ve vicdaniyelerine mugayir olan ahval, bu necip milleti mücadele ve tehlikelere sevketmekte olduğunu işitiyorum ve müşahede ediyorum.

İşte kanlar dökülmekte, canlar yanmakta, intikam sevdası büyümekte, memleketimin inhitata doğru gittiği meydandadır. Bundan maada Türklerin cahil ve gafil gazeteleri, bu ihtilâli yalnız muhalif bir kaç kişiye isnat ediyorlar.

Reis hazretleri,

Kürtlerin zulme gelemiyecekleri malûm iken, şiddet ve imhanın envaile Kürt ümerasının ve ezcümle Seyit Abdülkadir'in salp ve idamlarile nihayetlenen Kürdistan'ın 925 senesi ihtilâlinin ikinci bir ihtilâl tevlit edeceğini zannetmiyor mu idiniz.?

Tarihten bir delil göstermeğe hacet hissetmeksizin, yalnız bu vakayi katl, itisaf, şiddet ve tenkilin muayyen hudutları olduğunu gösteriyor. Tarihin en eski zamanlarındanberi kendi mamur memleketlerinde sâkin iken, bu gün hâzır siyasetin parçaladığı mezkûr memleketin ahalisinin nüfusu 15.000.000 teşkil eden memleketimizin yarısı kadar vardır.

Bunların ananatlarına ve dinî mukaddesatlarına tecavüz etmenin bizim memleketimizin izmihlâline bâis olacağı müteaddit vasıtalarla makam-ı riyasetinize izah etmiştim. Bununla beraber sizin hükûmetinizin reisile kendi arkadaşlarının Türk milliyetçiliğini tazelemesine ve memleketin harabiyetine inatlarında musır oldukları görünüyor.

Ey Gazi,

Bu fırsattan size pek büyük vazife terettüp eder:

1- Mert Kürt milletini zâyi etmeyiniz, ana karşı husumetin devamına meydan vermeyiniz.

2- Tarih bizim sabık iştirakimizi kaydetmiş bulunmasından ve sizin seyyielerinizle memleketin bir kısmı daha ayırmasından hazer ediyorum. Nam ve şöhretin en büyüğü tarihin kaydedeceği şeydir.

Paşa hazretleri. Şimdiye kadar yaptığınız ve söylediğiniz şeyler tarihî nam ve şöhretten sizi mahrum ediyor. Bununla beraber yine elinizde bu gün büyük bir fırsat vardır. Kendiniz öldüğünüzü farzedip bu suretle kendinizi yükseltmeğe çalışmalısınız. Kürtlerin dinî selâbetleri ve millî asaletleri Türklerden ayrılmaktan kendilerini menediyor. Şu şartla ki, zimam-ı idareyi serbest ve mutedil bir cemaata tevdi etmekliğiniz lazımdır.

Böyle yaparsanız bu milletlerin hürriyetini ve memleketimizin selâmetini muhafaza ile büyük bir âlicenaplık göstermiş olacağınız gibi tarihte büyük bir nam ihraz etmiş olursunuz.

150'liklerden, sabık Büyük Millet Meclisi âzâsından
Saruhan mebusu Reşit

Yıldız'ın Hatası Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesi

DR. İLHAN YERLİKAYA

Sunuş

Tarihimize 93 Savaşı diye geçen Osmanlı-Rusya Savaşını anlatan "Yıldız'ın Hatası" isimli bu eserin yazarı Basiretci Ali Efendi'dir.

Ali Efendi (1838 - 1912) basın tarihimizin ünlü simalarından biridir. Şöhretini 1870 - 1878 yılları arasında yayınladığı *Basiret* gazetesinden almıştır. Ali Efendi'nin özel yaşamı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Babası ulemâdan bir zât idi ve 1872 yılında Vidin'de Kadı Nâibliği'nde bulunuyordu. Ali Efendi Enderun'da eğitim görmüş, Sarayda çeşitli hizmetlerde bulunmuş, 1860 yılında 22 yaşında iken bir miktar aylıkla Çırağ edilmiş ve 1863'te Maliye Nezareti Memurluğuna atanmıştır. Ali Efendi'nin yüksek öğrenimi yoktur. Fakat zeki bir kimse idi. 1870 yılında *Basiret* gazetesini tamamen şahsi gayret ve teşebbüsleriyle kurmuştur.

Ali Efendi Abdülaziz'e muhalif bir gazeteci idi. Gazetesinde doğrudan Abdülaziz'e sataşmamakta ise de hükümete ve onun faaliyetlerine zaman zaman karşı çıkıyordu. Ali Efendi V. Murat'a sempati ile bakarken. II. Abdülhamit'le arası hiç iyi değildi. Gerçi Abdülhamit zamanında bu tepkisini göstermemişti ama o tahttan indirildikten sonra yazdığı hatırâtlarında Abdülhamit'i şiddetle eleştirmiştir.

Ali Efendi'nin iki eserinden ilkinin ismi "İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme"dir. Sander Yayınları tarafından 1976 yılında sadeleştirilerek çevrilmiştir. Ali Efendi bu hatırâtında : *Basiret* gazetesinin yayın hayatına nasıl başladığını, hangi yazarların gazetede yazı yazdığını, gazete-hükümet ilişkilerini ve *Basiret*'e yöneltilen baskıları, Almanya gezisini, Bismarck'la görüşmesini, Mısır gezisini, gazetesinin kapatılması ve tutuklanmasını uzun uzun anlatmaktadır.

Ali Efendi'nin bugünkü harflere çevrilmiş şeklini sunacağımız ikinci eserinin ismi "Yıldız'ın Hatası, Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesi"dir. Dersaadet'te 1324 yılında İkbal-i Millet Matbaasında basılmıştır.

Ali Efendi Osmanlı-Rus Savaşında cepheye giderek üç ay kadar savaş bölgelerini gezmiş; edindiği izlenimleri, yapılması gereken ıslahatları, cephedeki komutanların yaptıkları hataları, savaş bölgesindeki vatandaşlara Bulgar ve Ruslaın yaptığı zulümleri bir layiha halinde yazmıştır. İstanbul'a dönünce bunu II. Abdülhamit'e sunmuştur. Layiha'yı Padişah bizzat okumuş ve ödül olarak; Ali Efendi'ye üçüncü mertebeden bir kıt'a Mecidi Nişanı verileceğini Başkâtip Said Bey aracılığı ile bildirmişti. Fakat bir süre sonra Ali Süavi'nin Çırağan Sarayı Baskını olması ve Ali Efendi'nin de bu olayda parmağı olduğu gerekçesi ile tutuklanmasından dolayı bu nişan Ali Efendi'ye verilememiştir.

Ali Efendi II. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra, zamanında Padişah'a sunmuş olduğu "Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesi" adlı bu layihayı "Yıldız'ın Hatası" başlığı ile bir kitapçık halinde yayınlamıştır. Muhtemelen devrik sultanı eleştiren bazı kısımlar da bu baskıda layiha'ya eklenmiştir.

Bu eser bir gazeteci gözüyle yazılmış ilk savaş gözlemlerinden birisi olması münasebetiyle basın tarihimiz açısından oldukça ilginçtir. Ayrıca tarihimizde yaşadığımız ender mağlubiyetlerimizden biri olan 93 Savaşını anlatması bakımından da enteresan bir eserdir. Bu eserde Rus ve Bulgarların sivil Osmanlı tebe'asına yaptığı işkence ve zulümler uzun uzun anlatılmıştır.

Şimdi bu eserin tamamını bugünkü harflere çevirerek sizlere aktarıyoruz.

Bin İki Yüz Doksan Üç Senesinde Vukû'bulan Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesindeki Hatalar

Haziran'ın on altıncı gününden Eylül'ün yirmi birinci gününe kadar Rumeli cihetinde vâki' bazı mevâkı-ı harbiyeyi dolaşıp İstanbul'a avdetimde vukûbulan meşhûdât ve hâsıl olan ma'lumât-ı acizânemin bi't-tahrîr arz-ı atabe-i seniyye kılınması muktezâ–i emr u fermân-ı hümâyûndan bulunduğu Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Said Beyefendi (Sadr-ı sâbık Said Paşa'dır) tarafından tebliğ olunmakla ol vechile ber-vech-i zîr arz ve beyânına ibtidâr olundu.

Şöyle ki; Dersaâdet'den hareketle ibtidâ muvâsalat ettiğim Varna'nın ekser mahalleriyle istihkâmâtını ve Ordu-yı Hûmayun'u gezdim. Orada mevcut bulunan İkinci Ordu-yı Hümâyûn'a mensub taburlar ile süvari ve piyade ve topçu ve Asâkir-i Mısrıyye-i Şâhâne ve hele Varna Hastahânesi sair müteferrik hastahânelerden muntazam idi. Fakat Heyet-i Vükelâ ve sair Dersaâdet Memûrîn ve ahalisi tarafından ianen verilen araba ve binek atlarından Varna için ifraz olunan hayvanlara Mısırlılar layıkıyla bakamadıklarından olmalıdır ki, hepsi zaiflenmişler idi. Varna ve Dobruca cihetleri kumandanı bulunan Hidiv-i Mısır İsmail Paşa Hazretlerinin mahdûmu Müşir (s. 4) Hasan Paşa hazretleri genç olup efkâr u harekâtında askerlikten başka bir şey olmadığını bazı âsâr ıyla anladım.

Varna'nın eskiden ve sonradan yapılan istihkâmât-ı cesîmesinden pek de istifade olunamayacağından müşârunileyh Hasan Paşa bunlardan fazla on kadar istihkâmât-ı muttasıla inşâ ve bunlara İstanbul'dan celb ettirdiği topları vaz'-ı ta'biye (?) ettirmiş ve kendisi hergün bu istihkâmları dolaşmakta bulunmuş idi.

Mısır feriklerinden Râşid Paşa dahi hakikaten gayûr ve çalışkan idi. Varna'nın Erkân-ı Harb Reisi Miralay Ziya Bey müşârunileyh Hasan Paşa'nın yaptırdığı istihkâmât-ı muttasıla aleyhinde idiyse de esbâbını anlayamadım.

Tolcı Sancağına mülhak Maçin Kaymakamı düşmandan henüz bir eser olmadığı halde mücerret havfından nâşi savuşmak için Ruscuk'daki Müşir Eşref Paşa'ya bir telgraf çekip (Moskoflar geliyor imiş. Berren mi firar edelim, bahren mi?) diye sormuş ve bir yandan da telaş ederek ahaliyi dehşete düşürmüş olduğundan başka, kendisi evvelce kavuşması cihetle ahal-i İslâmiye dahi emvâl ü emlâki ve kâffe-i hayvanâtını terk ederek fevc fevc Köstence ve Mecidiye ve Mankalya'ya doğru hareket ve hicret etmişlerdir. Bu herc ü merc arasında Çerkeslerin oralarda bazı uygunsuzlukları vukû' bulduğu Dobruca ahalisi tarafından Varna Mutasarrıflığına beyân (s.5) ve şikayet olunmasıyla Varna Mutasarrıfı Ali Bey oralara gideriken Varna'da bulunduğum cihetle refâkat ettim. Maiyyetlerine birkaç zaptiye süvarisi olarak Balçık, Mankalya, Mecidiye üzerinden Dobruca Ovasının ortasından geçip bir hafta dolaşarak bu sırada Çerkeslerin Bulgar köylerinden sirkat etmiş oldukları hayvanları ellerinden alınıp ashâbına iade edilerek Hacıoğlu Pazarcığına avdet eyledik.

O sırada Balçık Kaymakamı asâkir-i mu'âvene tahririyle meşgul olup Mankalya Kaymakamı Bahri Efendi dahi Moskofların korkusundan istifasını verdi ise de Mutasarrıf Ali Bey şu sırada istifasını kabul etmedi. Fakat sonra yine duramayıp firar etmiş ve muahharan Dahiliye Nezaretine dehâletle diğer mahal kaymakamlılığına ta'yin kılınmıştır.

Mecidiye'de bulunan Mirliva Ali Rıza Paşa kumandasında on iki tabur piyade ve bir buçuk alay süvari olduğu halde Tolcı Mutasarrıfı Fahri Beyle beraber Moskofların Sünne Boğazından geçeceklerini haber almaları üzerine Mecidiye taraflarına kaçıp memleketi ve biçare ahaliyi yüzüstüne bırakmışlardır.

Tolcı, Maçin, Hırsova, Babadağı, Mecidiye sırf İslâm ahalisi Dobruca ovasını susuz yerlerinde ciğersiz bir suret-i sefilânede kalmışlardır ki bunların şu hâl-i felâket-i isti'mallerini tamamıyla ta'rif etmek insanın sabr u semanını yakar (s.6). Bunlar oralarda iken Bulgar ahalisi dahi silahlarıyla beraber Köstence'ye gelip çocuklarını mağaralara yerleştirerek kendileri şimendöfer mevkifi araflarında ictimâ' ettikleri ve bunların silahları alınması mümkün iken mûmâileyh Ali Rıza Paşa'ya bir kaç defa söylenmiş ise de dinlettirilememiştir. Bu sırada mumaileyh Fahri Bey Tolcı zaptiyelerini bir takım aceze-i muhacirinin hizmetlerine tahsis etmek lazım geliriken cümlesini kendi hizmetinde ve Tolcı Bulgarlarının terketmiş oldukları hayvanlarını ve faytonlarını alıp satarak akçesini zimmetinde alıkoymuştur.

Tebea-i Devlet-i Aliyye'den Tolcı Sancağında mukim Kazakların ve Nemçelilerin ve Müslümanların yedi bin sekiz yüz koyun ile üçyüz kadar ester ve kısrak, öküz, manda ve ineklerini Fahri Bey Mecidiye Kaymakamı Halil Efendi marifetiyle sürdürüp götürmekte iken Hacıoğlu Pazarcığında bulunan Varna Mutasarrıfı Ali Bey yakalayıp merkum Halil Efendi İdare-i Örfiye Nizamnamesi mûcebince ta'yîn-i mücâzât zımnında Varna Divan-ı Harbine i'zam ve mezkûr hayvanları dahi cinsi ile sebt-i defter ederek ba'dehû icabına bakılmak üzere Mîrî namına zabt eyledi.

Bundan birkaç sene evvel Dersaâdet Rusya Sefir-i kebiri İgnatief Sünne tarikiyle Petersburg'a gittiği vakit Fahri Bey Tolcı Mutasarrıfı bulunduğundan İgnatief'i fevkalâde istikbal (s.7) ederek çok iltifatına ve hediyyesine nail olmuşdur. İşte bunun şu harekât ve ahvâli devletce ma'lum iken Ali Bey gibi muktedir bir zat Varna Mutasarrıflığından azl iderek ehemmiyeti derkâr olan Varna gibi bir mahalle Fahri Bey'in mutasarrıf ta'yin edilmesi hakikaten taaccüb olunur.

Hacıoğlu Pazarcığına geldiğimizde Mirliva Hidayet Paşa, asâkir-i muâvene tahririne memur olup, Hidiv-i Mısır İsmail Paşa Hazretleri tarafından gönderilen beş bin remitikton tüfenklerini ve Tophaneden mersul beş bin kılıcı ahaliye

dağıtıp süvari yazmış ise de bîçare ora ahalisi kendi dertleriyle meşgul bulunduklarından matlub derece asker toplayamamıştır. Hasılı bir hafta kadar Dobruca ovasında dolaştığım esnada hanesini ve hayvanını ve sair eşya ve emvalini terk ile yalnız çoluğunu, çocuğunu alarak yürekler dayanmaz bir halde binlerce ahalinin hicret etmekte olduğunu gördüm ise de bunlara muavenetde bulunmak bir tarafdan Çerkeslerin köyleri basıp hayvan hırsızlıklarını men' etmek üzere ne asakir-i nizamiye ve ne de zabtiyeden hiçbir nefere tesadüf etmedim. Zabtiyelerin ekserisi hayvan hırsızlığında ve asakir-i nizamiye dahi hergün gözü kaçmakta olan Mirliva Ali Paşa ile Fahri Bey'in yanında idiler. Hacıoğlu Pazarcığından Prevadi'ye geldik. Buraları muhâcirin (s.8) ile mâlâmâl idi. Kaymakam gayretli bir adam olup fakat hâkimi henüz ortada bir şey yok iken haremini İstanbul'a kaçırmış olduğundan ahaliyi dehşete düşürmüş idi. Oradan Şumnu'ya geldim. Şehrin bir saat ötesinde ovada kurulmuş olan Orduyu Hümayun'a dahil olduğum çadırda Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa ile Serasker Redif Paşa ve Muhacirîn-i İslâmiye'ye Hindistan ahali-i İslâmiyesi tarafından irsal olunan külliyetli iâne-i nakdiyenin muhacirîne tevzii için memur olan Müşir Namık Paşa'nın karşı karşıya oturmakta olduklarını gördüm. Serdar-ı ekremin ma'lum olan sükûnet hâli gittikçe artmış ise de yine bir yandan kumandanlar ile bâ-telgraf muhabere etmekte idi.

Moskoflar (Ziştovi'ye) henüz geçmiş olduğundan (Bele) nâm mahaldeki kuvvetimizin tezyidi ile düşmanı bari oradan geçirmemek iktizâ eder iken (Bele) Kumandanı Miralay Ahmed Bey'den gelen telgrafda Moskoflar üzerimize geliyorlar ne hareketde bulunalım?) diye gelen telgrafa askeri oradan kaldırıp (Bele) köprüsünün öte tarafına geçiniz deyu Serdar tarafından emr verildi.

Düşman Bele'ye de girdi. Ondan sonra Tırnovi'deki kuvvetimizi ziyadeleştirerek düşmanı oraya sokmamağa teşebbüs olunuyor zannında bulunduk ise de Serdar Paşa oradaki askeri dahi Osman Pazarıyla Eski Cuma'ya kaldırttı. Bunun üzerine Moskoflar derhal (s.9) Tırnovi'ye de girdi. Oralarda bulunan ahali-i İslâmiye müthiş surette telaşa düşdü. Çünkü Tırnovi'deki kuvvete karşı kendilerine askeri muhafız bilip terk-i vatan için evvelce hazırlanmamış olduklarından askerin birdenbire çekilmesiyle nısf ahali Moskof Kazaklarının ayakları altında ve Bulgarların kılıçları darbesinde kaldı. Moskofların ahali-i İslâmiye'ye o kadar zulüm ettiklerini gördüm ki, burada tafsiline yürekler tahammül etmez derecede idi. Ziştovi ve Bele ve Tırnovi ve etraf köyleri ahali-i İslâmiyesi Tırnovi'deki kuvvete güvenerek oraya iltica etmiş olduklarından her yerden çok felaket burada görüldü. Bu haller askerin mevâkı'inden çekilmesinden olup biz bunda Serdar Paşa'nın elbette bir planı var zanneder idik. Lâkin bir gün çadırda Serdar Paşa, Redif Paşa'ya hitaben (Yıldız bizim kumandaya karışır ise iyi olmaz) dedi. Redif Paşa dahi (Canım Serdar Paşa Hazretleri, Moskoflar Tırnovi'ye de girdiler. Ondan Balkanları kolay kolay aştılar. Edirne'ye doğru gidiyorlar. Artık bu hale karşı İstanbul'a söyleyecek söz kalmadı. Siz umum kumandansınız ve mes'ulsünüz. Bu hal askerlikce olan mahâret ve şöhretinizle mütenasib değildir. Bunun neticesi ne olacak?) deyu söyledi. Serdar Paşa buna cevaben (Evet gidecekler ve hatta İstanbul'a kadar gidecekler. Hutut-ı ta'biyyenin vüs'atiyle gayri mütenasib askerler (s.10) ile fenni harbe mugayir olarak İstanbul'un bizim kumandaya müdahale etmesiyle muharebe olmaz. Madem ki, ben başkumandanım ve mes'ûlüm benim işime hiç bir tarafdan karışmak lazım gelmez dedi. Bu sırada bendenizle Şumnu telgraf Müfettişi Hüsnü Efendi orada hazır idik. Moskoflar Ziştovi'den geçmezden evvel Şumnu Ordusunda elli tabur piyade sekiz alay süvari ve yirmi dört batarya topdan ibaret muntazam bir ordu olup muahharan Ahmet Eyüb Paşa ile başkaca bir fırka Hezargrad'a gitmiş idi.

Yıldız'ın ordu kumandanının işine müdahalesinden dolayı (Abdülkerim Paşa'nın kemâl-i ye'sinden midir nedir? Sükûnet hali şu dereceye varmış idi ki, Ziştovi ve Tırnovi taraflarından canlarını kurtarabilen çoluk, çocuk ve kadınlar ve ihtiyarlar çırıl çıplak her gün akın akın Şumnu'ya geldiği halde bunların hali nedir, nereden geliyorlar gibi hiçbir sual etmediğinden ve hatta birgün Tırnovi'nin Şems köyü ve sair kurâ ahalisinden erkekleri Moskoflar ve Bulgar taraflarından ateşlere yakılıp envâ' ezâ ve cefa ile şehid edilmiş yedi yüz kadar çoluk çocuk çadırının yanından geçdiler ve Serdar Paşa bunların halini sormadığından telgraf müfettişi Hüsnü Efendi Serdar Paşa Hazretleri başınızı bu tarafa çeviriniz de şu bî-çare muhacirlerin haline acıyınız dedi. (Ben askerim ve başkumandanım. Ahali ile hiç bir münasebetim yokdur. Bu (s.11) halleri davet eden Yıldız kumandanı mes'uldür. Madem ki, beni buraya başkumandan ta'yin ettiler, işime karışmamak lazım gelir. Fenn-i harb kaidesince bir plan tertib etmekde iken aramızda iki yüz saat mesafede bulunan Yıldız her gün bir nev' kumanda veriyor) deyu askerce cevab verdi.

Birgün Şumnu'nun etrafını gezdim. Kasabada ve köylerde yirmi bine karib muhacir mevcud idi. Bunların haline merhameten Hindistan ianesinden Müşir Namık Paşa ile beraber otuz bin rubye'yi muhacirlere tevzi' ettik.

Birgün Serdar Abdülkerim ve Redif Paşalar bir çadırda ve kulunuz da yanlarında iken Müşir Mehmed Ali Paşa'yı biz (Niş'e) gelsin deyu emir verdik. Halbuki şimdi İstanbul'a celb etmişler. (İşte İstanbul'un kumandaya müdahalâtından biri de budur. Çünkü Mehmed Ali Paşa bir müşir bulunduğundan tabiidir ki, bunu da Şark Ordusunda müstakil bir kumandanlığa ta'yin etmişlerdir. Serdar olduğum halde bize bir ma'lumât vermediler) dediler. Üç gün sonra bir akşam üzeri Yaverân-ı Şehriyârî'den Miralay Tahir Bey ile beraber Mehmed Ali Paşa ansızın Şumnu Ordugâhına geldi. Meğer Şark Ordusu Kumandanlığına Mehmed Ali Paşa ta'yin olunmuş olduğundan mûmâileyh Tahir Bey Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa ile Redif Paşa'yı alıp Varna'ya oradan da talîa vapuruyla İstanbul'a gitti. (s.12)

Mehmed Ali Paşa ordugâhda ferman-ı hümâyûnu kıraat ettirdikten sonra harbe müteallik güzel bir nutuk irad ederek taraf-ı şâhâneden mükâfât ve mücâzât için ihsan buyurulan müsaade ve mezuniyet, bir neferi ferik yapmak ve bir feriki bir nefer derekesine tenzil eylemek ruhsatını haiz olduğunu beyan ve def'-i düşman için teşvikat icra eyledi. On beş gün ordugâhda oturdu. Harbe dair hiç bir hareket görülmedi. Fakat çadırında bir takım Fransız ve İngiliz memurları görülmeğe başladı. Hasılı yıldırım gibi gelen herkesi güzel güzel ümidlere düşüren Mehmed Ali Paşa'dan bir hareket görülmedi. Kulunuz bir muharebe görmek üzere hemen Hezargrad Ordugâhına gitdim. İki gün sonra Hezargrad'a üç saat mesafede vukû'bulup Ferik Aziz Paşa'nın şehadetiyle neticelenen Ezerçe muharebesinin içinde bulundum. Bu muharebe pek acib idi. Aziz Paşa üç taburla keşfe çıkmış olduğu halde Moskoflar Ezerçe köyünün sırtında ormanlık içinde göründü. Aziz Paşa Serdar Abdülkerim Paşa'nın İstanbul'un kumandasına sükut ile muamele etmesinden ve düşmanın bilâmukavemet Memalik-i Osmâniye'de ilerlemesinden pek ziyade hiddet etmiş olmakla âdetâ zihnine fenalık ârız olarak şehadetinden üç gün evvel iki zeybek ve bir de asakir-i nizamiyye neferini bir yerden arpa alırken görüp tabanca ile üçünü birden öldürmüş (s.13) ve bu derece cinnete gelmiş olduğundan önünü arkasını düşünmeyerek keşfe çıkacağı gün yalnız üç tabur ile üç pare seyyar top almışidi. Halbuki karşısındaki düşmanın kuvveti bu iki misli olduğundan arkadaki ihtiyat taburlarından bir kaç tabur ile üç top daha celbini maiyyetinde bulunan Feyzullah Paşa ifade etmiş ise de müşarunileyh Aziz Paşa dinlemedi. Düşmanın üç topu var iken bize altı top almak ayıb değil mi? dedi. Aziz Paşa'nın elde rovelver olup her kim bir şey söyleyecek olsa hemân urmak fikrinde idi. İki taraf muharebeye başlayup müşarunileyh hiddet ü ye'sinden atını ileri sürdüğü sırada alnından bir kurşun yiyerek şehid oldu. Müteakiben arkasında Feyzullah Paşa dahi üç yerinden yaralanıp geriye alındı. İkinci liva İbrahim Paşa dahi bir Moskof katanasına binmiş olduğundan bargir kendisini iki defa yere atarak kolu ve ayağı kırılmasıyla o da geri çekildi. Taburların kaimmakamı Ardahanlı Hüseyin Ergani Bey kumandayı alıp askeri tertib eder iken bu da alnından vurulup şehid oldu. Çünkü mumaileyh Hüseyin Ergani Bey hakikaten gayur ve cesur bir asker olduğundan askerin gözü yılmasın içün tâ ateşin içine girmiş idi.

Asâkir-i şâhâne iki misli düşman ile üç saat gayet muharebe ederek büyük zabitleri kalmadığı halde yine (s.14) arslanlar gibi hücum ederler ve bu sırada bizim üç top bilâ-ârâm işler idi. Topların başında genç bir yüzbaşı gördüm. Bihakkın Hüda kurşun ve gülleler içinde olduğu halde pek güzel nişan alıp Moskofları iki defa topların yerini değiştirmeye mecbur etti. Bu genç yüzbaşı kulağının yanından yaralandığı ve sağ başda bizzat kullandığı topun bir çavuşu, iki neferi şehid ve iki bargir de telef olduğu halde yine sebât ve gayretine fütur getirmiyerek bilâ-ârâm top atmakda düşman piyadeleri bu üç topun üzerine hücum edip zapd edeceklerini mumaileyh yüzbaşı görmesiyle hemân topları kaldırıp köyün sol tarafındaki tepeye çıkardı ki, bu genç topçu zabitinin şu hareket ü himmeti hakikaten sezâvâr-ı takdir idi. Hasılı akşam olup güneş gurub eder iken Ahmed Eyüb Paşa, Ferit Asaf Paşa ile on beş tabur göndermiş ise de zaten Moskoflar bozulmuş akşam dahi olduğundan harbe hitam verildi.

Muharebenin ertesi günü Şumnu'dan Mehmed Ali Paşa Hezargrad'a geldi. Moskoflar telefâtını kaldırmadıklarından ve bunda bir desise olmak muhtemel bulunduğundan şühedanın dahi cesedleri bir hafta kaldırılmadı, merak edip üç gün sonra meydan-ı muharebeye gittim. Aziz Paşa ile Hüseyin Ergani Bey ve iki binbaşı, on kadar küçük zâbit yerde yatmakda idiler. Bu muharebede bizim tarafdan (s.15) iki yüz kırk şehid ve ol kadar mecrûhun ve Moskofların telefâtı dört yüz nefere bâliğ olduğu re'yü'l-ayn müşahede ettim. Şehidler arasında inleye inleye vefat edenler de var idi.

Hezargrad'daki cesim bir kolordu mahallinde hiç bir hastahane olmadığından mecruhlar meydanda kaldı. Kolağası Hayreddin Efendi namına bir tabib ile bir cerrah olup mecruhînden sağ kalanlar üç gün sonra şimendöfer ile İstanbul'a gönderildi. Bu ordu iyice bir kasaba kenarında ve şimendöfer mevkıfi kurbinde olduğu halde taburlara ancak on beş yirmi günde bir defa ekmek verilip kusur günler peksimet dağılır idi. Fakat Moskoflara firar eden Bulgar asilerinin hayvanatı toplandığından asker her gün et yer idi. Askerin elbisesi paralandığından yama yama üstüne urulmuş idi. İtaat eden Bulgar köyleri ahalisinin kasabaya celbi irade-i seniyye iktizasından olduğundan Hezargrad'a üç buçuk saat ötede bulunan beş altı yüz haneden ibaret Kızıl Murad namında bir Bulgar köyüne Ahmed Eyüb Paşa tarafından Hezargrad Kaimmakamı Salih Paşa bir tabur askerle gönderilip devletine mutî oldukları halde evlâd u ıyâl ve hayvanlarıyla beraber kasabaya nakl olunacakları beyan etdirildi. Köyün Bulgarları bu haberi getiren zabtıyeyi öldürdükleri halde bize yirmi dört saat müsaade veriniz de cevabını verelim dediler. Salih Paşa (s.16) şu hainlerin sözüne itimad ile köyde bir kaç zabtıye bırakarak orduya avdet etdi. Bulgarlar ertesi günü Moskof ordusundan celb etdikleri üç bölük Kazak süvarisine eşya ve hayvanlarını teslim ederek cümlesi birlikde Moskof ordusuna firar ve evvelce kaçıp kurtulamayan bir ihtiyar zabtıyeyi dahi esir etdiler. Bu köy Bulgarları kasabaya nakilleri için henüz teşebbüs olunmaksızın Moskof ordusuna arpa ve buğday taşımakda ve oralardan gelip geçen İslâm ahaliyi yakalayıp telef etmekde oldukları Ahmed Eyüb Paşa'ya haber verilmiş idi. Bundan başka Hezargrad ve Şumnu'da bulunan Bulgar mu'teberânı ile papaslar Bulgarları ifsad u iğfalden hâlî değiller idi.

Ez-cümle Hezargrad Başpapasının teşvikâtıyla Bulgarlar dükkan ve hanelerinin kapularını açmamakda ve Moskofların vüruduna dek dört göz ile bakmakda ve or-

du-yu hümayunun içinde istedikleri gibi gezip, andan Rusya ordusuna alenen gidip gelmekde idiler. Bunların Moskof ordusuna gidip gelmeleri mücerred casusluk etmek emeline mebni olduğu halde buralara ne Mehmed Ali Paşa ne de Ahmed Eyüb Paşa ehemmiyet vermediler. Mehmed Ali Paşa Hezargrad'dan Şumnu'ya avdet etti. Ahmed Eyüb Paşa artık bir tarafa hareket etmemek niyetine mebni olmalıdır ki, Ordu-yu hümayunun yalnız düşman tarafını istihkâm içine aldı. Ama Şumnu ve Rusçuk cihetleri yine (s.17) açık bırakıldı. Bu orduda Asaf Paşa, Ferik Necib Paşa, Ferik Fuad Paşa mevcud olup üç ferik hakikaten şâyân-ı sitayiş-i ümerâdandır. Müşarun ileyh Ferik Fuad Paşa'nın (şimdi müşirdir) fart-i gayret ü şecaati elhak inkar kabul etmez derecededir.

Ferik Necib Paşa'nın sevku'l-ceyş ve ta'biyetü'l-ceyşde olan ma'lumât u mahareti bir vechile inkâr kabul etmez. Yalnız cesaret-i askeriyyesi mefkûd gibi görünüyor. Asaf Paşa vakur ve cesur bir askerdir.

Hezargrad'dan tekrar Şumnu'ya avdet etdim. Müşir Rauf Paşa (elyevm hâssa müşiri olup Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra azl edilmişdir.) Yeni Zağra vukuâtından sonra Şumnu'ya gelmiş idi. Mehmed Ali Paşa ile Müşir Namık Paşa ve Rauf Paşa'nın beraber oturdukları çadıra girdim. Mehmed Ali Paşa'ya: Paşa hazretleri düşman ilerliyor. Hâlâ bir büyük muharebe göremedik. Ne vakit edeceksiniz? Halbuki ordu halkı sizden mühim iş bekliyor dediğimde Mehmed Ali Paşa bu günlerde yine Hezargrad'da büyük bir muharebe olacaktır. Oraya git görürsün dedi. Madem ki Ahmed Eyüb Paşa oradadır hiç bir vakit muharebe olmaz cevabını verdim. Ahmed Eyüb Paşa müstakil kumandan değildir. Ordusuyla beraber tedâfüî hal u harekâta memurdur dedi. Mehmed Ali Paşa: ben bâirade-i seniyye umum kumandanım. Halbuki Süleyman Paşa (s.18) kumandanıdır. Beni tanımayıp doğrudan doğruya Mâbeyn-i Hümayun ve Makam-ı Seraskerî ile muhabere ediyor. Garibi şurasıdır ki, Mâbeyn-i Hümayun beni başkumandan ta'yin etdiği halde hatt ve hareketinden bana ma'lumât vermiyor. Bu halde her ikimiz birbirimizden haberdar değiliz. Böyle şey olur mu? Süleyman Paşa Karadağ'da iken hasbe'l-civâriyye vukuâtdan size ma'lumât verdiğim gibi burada da vereceğim emir tabiîdir, deyu cevab yazmış olduğu halde Mâbeyn-i Hümayun'un kumandasına ve emrine teb'iyyet edip beni tanımıyor dedi.

Canım efendim şimdi zâtiyyât ile uğraşmanın sırası mıdır? Halimiz günden güne fenalaşıyor. Düşman tâ ciğergahımızı kadar gidiyor, dediğimde: bak Rauf Paşa ne söylüyor? Süleyman Paşa, Rauf Paşa'nın Yeni Zağra muharebesinde top sesini işitdiği ve kendisinden muâvenet beklediği halde yardım etmeyip bozulmasına sebeb olmuşdur dedi.

İşin hakikatine vâkıf değil isemde böyle bir şeyin Süleyman Paşa gibi devletine ve milletine sâdık bir askerden hiç bir vakitde ümid edemem dedim ise de öteden Rauf Paşa sözünü te'yid etdi. Mehmed Ali Paşa dahi sükut ile nev'an-mâ Rauf Paşa'yı tasdik etdi. Mehmed Ali Paşa'nın Süleyman Paşa'ya dilgir olduğunu maa't-teessüf anladım.

(s.19) Mehmed Ali Paşa Hezargrad'da bulunduğu sırada Erkân-ı Harb Binbaşısı Cevad Beyle (Sadr-ı esbak Cevad Paşa merhumdur) görüşür iken bilmem kangı alayın kaimmakamı idi. Sadeddin Bey'in miralay olmasını rica etdi. (Mehmed Ali Paşa Sadeddin Bey benim veli-nimetim ve sebeb-i devletim Hafız Paşa merhumun oğludur. Bilirsiniz ya miralaylık ne kadar mühim bir memuriyetdir. Sadeddin Bey ise nasılsa Kaimmakam olmuş hiç bir vakit Miralay olamaz. Maamâfih veli-nimet-zâdem olduğu için kaimmakamlık ile miralaylık arasındaki fark-ı maaş ve tayinatı kesemden veririm, miralaylık tefviz edemem) deyu Sadeddin Bey karşısında durduğu halde cevab verdi.

Halbuki sâye-i şâhânede nice edenîler bol bol maaşlara ve büyük büyük rütbelere nâil oldukları gibi Sadeddin Bey dahi hafiyelik ve can yakmak, hane yıkmak memuriyetiyle rüteb-i askeriyyenin müntehâsı olan müşirliğe ve İstanbul kumandanlığına kadar irtifâ edip hiç değeri olmadığı vatana ve millete zerre kadar hizmeti sikot (?) etmediği halde şimdiye kadar hazine-i milletden mükemmel ve cesim bir zırhlı sefine mübayaa edecek kadar para almışdır. (Subhanallah)

(Li-muharririhî)

(s.20) Mehmed Ali Paşa Eski Cuma'ya hareket edeceğinden bendeniz de Süleyman Paşa'nın Hersek cihetinden ordusuyla Karadağ'ın ortasından geçerek Bar iskelesinden sefâin-i harbiye ile kırk bin kişilik bir ordu ile Dedeağacı'na çıkıp Moskofları Balkan'ın öbür tarafına aşırıp Eski ve Yeni Zağraları urmakda olduğunu haber aldığımda artık duramayıp Süleyman Paşa ordusuna gitmek üzere ertesi günü Eski Cuma'ya gitdim.

Mehmed Ali Paşa bir gün evvel Cuma kurâsına gitmiş olduğundan kulunuz da bir gece ordugâhda kalıp müşârunileyh Mehmed Ali Paşa'ya Süleyman Paşa'nın fırkasına gideceğimi açmamak üzere kendisiyle görüşmeden hemân ertesi günü Eski Cuma Kaimmakamı Zabtiye Miralayı Necib Bey'den Osman Pazarı'na kadar bir zabtıye süvarisi istedim ise de yollarda Moskoflar ve Bulgarlar ile beraber icrâ-yı şekâvet ettiklerinden tehlikeli olduğunu beyan etdi. Lakin bendeniz de Süleyman Paşa ordusuna gitmek arzusu yüreğimde yer ettiğinden herçe badabad diyerek-yalnız çıkıp altı yedi saat ötede Osman Pazarı'na geldim. Bu kasaba iyice güzel bir mevki'de bulunup İslâm ahaliden hiç kimse kalmamış, buranın fırka-i askeriyyesi kasabaya beş saat mesafede Mirliva Salim Paşa kumandasında olup Tırnovi Mutasarrıfı Said Paşa dahi (Şura-yı Devlet riyasetinde iken vefat eden Saîd Paşa'dır) ordu-yu hümayunda idi. Kasabada Bulgarlardan (s.21) başka bir âdem bulunmadığından bir Bulgar hanına inmiş iken kazanın kaimmakamı o gece tesadüfî olarak ordugâhdan kasabaya gelmiş ve bendenizin handa olduğumu haber almış olduğundan gece haliyle Bulgarlar tarafından bir tehlikeye uğramamaklığım için handan aldırıp hükümet konağında alıkoydu. Ertesi

günü yolu göstermek içün bir zabtiye alıp dokuz saat ötede orman ve Balkanlardan geçerek Kızan'a geldim.

Bu Kızan kasabası iki binden mütecaviz haneyi şamil olup bütün ahalisi müdir-i mal memurları Bulgardır. İslâm olarak yalnız müdir-i posta memuru var idi. Buradaki Bulgarlar zengin ve kasabaları ma'mur olduğundan selametleri içün kadınları ile beraber cümleten çalışıp düşmanı içeri sokmamak içün kasabanın haricine istihkâmlar yaparak vuku'bulan talebleri üzerine Osman Pazarı'ndan Ahmed Bey namında bir miralay kumandasında bir batarya top ile dört tabur nizamiye ve bir tabur zeybek askeri gönderilmiş idi.

Bu kasaba ahalisi iki sene mukaddem ki Bulgar ihtilalinde Bulgar komitesini şehre sokmayayıp def' u tard etmişlerdir. Kasaba kâmilen Balkan içinde olduğundan ziraat yokdur. Fakat hayvanları Dobruca ovasında olup ekseri yirmi otuz bin fukara takımının lâ-akal bir iki bin koyun sahibi etmişler. Buradan İslimiye on (s.22) saat mesafede olduktan başka yolların muhataralı bulunduğundan hareket edemeyip üç gece kaldım. Mumaileyh Miralay Ahmed Bey refakatime iki nefer nizamiye süvarisi vererek mütevekkilen alellâh yola çıkdım. Fi'l-vâki' esnâ-yı râhda uğradığımız Bulgar köyleri hâl-i isyanda olmasıyla arkadan iki tabur geliyor. Biz kon'akçıyız. Şimdi taburlar geliyor. Askere su hazır ediniz diyerek bin dürlü desise ile geçip bir ormanlık içinde sessizce biraz istirahat etmek içün uyuduk. Gece saat yedide İslimiye'ye vâsıl olarak burada dahi İslâm ahali çoluk çocukları kaçmış ve erkeklerden pek az âdem kalmış idi. İslimiye mutasarrıfı olan Fehim Paşa ihtiyar ve iradesiz bir âdem olup hatta adi işlere bile bakamıyor idi. Oradan Yeni Zağra'ya ve oradan da Hain Boğazına geldim. Yeni Zağra kasabasına Moskoflar geldiklerinde mevcud hamam ve camileri ve yüz kadar İslâm hanesini ve saat kulesini ihrak ve hükümet konağıyla şimendöfer hattını harab etmişler idi. Bu kazanın kaymakamı firar etmiş olduğundan şehrin içinde Süleyman Paşa tarafından ikâme edilmiş bir tabur askerden başka kimse yok idi. Şıbka ordusuna mühimmat ve levazımât-ı askeriye getiren bir kafileye tesadüf ettiğimden birlikde buradan hareketle Hain Boğazına gelinceye kadar yollardaki İslâm köyleri kâmilen ihrak edilmiş ve Moskoflarla Bulgarların şehid etmiş oldukları (s.23) İslâm erkek ve kadın ve çocukların cesedleriyle yollar ve dereler ve kuyular tolmuş idi.

Bu cesedlerin içinde genç kızlar olup ekserisinin Moskoflar ve Bulgarların ef'âl-i şenî'a icrasıyla müteessiren vefat etmiş oldukları görülmekde idi. Ertesi günü Kardıç (?) Boğazına uğrayarak Kızanlığa gelerek iki buçuk saat ötede Şıbka köyünün yanında Süleyman Paşa'ya mülâki oldum.

Şıbka ordu-yu hümayununda süvari ve topçulardan başka elli tabur piyade mevcud ise de bazı taburların üç dört yüz, altı yüz raddelerinde Kırşehir-Ayıntab taburlarının mevcudu ikişer yüz derecelerinde idi. Karadağ'da icra etmiş oldukları muharebâttan bakıyye olduğundan işte asıl harb ordusunu burada gördüm. Bunlar Karadağ'dan gelmiş şecî' ve gayur bir asker ve Karadağ fatihliğiyle müftehir bulunduklarından ve kumandanları Süleyman Paşa'yı en büyük zabitinden dümen neferine kadar cümlesi pederleri gibi sevdiklerinden ve her halde kendisine emniyetleri olduğundan ve Süleyman Paşa dahi kendisini askere sevdirdiğinden her bir emir ve kumandasını can u baş ile ifa ederler idi.

Burada bir ay kadar kaldım. Her gün ordu-yu hümayunda ihtiyat fırkasında gezer idim. Askerin efkâr u niyyatı vatanları uğrunda canlarını feda etmekten ibaret idi. Moskoflarla harb etmeği (s.24) ol derecede arzu ederler idi ki bulundukları ovanın karşısındaki tepelerde harb ile meşgul olan sair asker arkadaşlarına gıbta edip acaba bize ne vakit nevbet gelecek deyu kumanda borusuna kulak verirler idi.

Bu ordunun yiyeceği Filibe'den ve Kızanlık'tan yine Bulgar arabalarıyla gelmekde idiyse de askerin elbisesi pek fena idi. Bereket versin asker tarafından itlaf edilen asi ve cani Bulgarların aba ve poturları iğtinam olunur idi.

Süleyman Paşa gelmezden evvel Hulusi Paşa'nın bozgunluğunda Şıbka Balkanının en yüksek tepesi olan İsoti (?) Nikola istihkamatı Moskofların eline geçip en büyük ordusu orada bulunduğundan ve bunun karşısında ve bizim yedimizde olup Ferik Şakir Paşa (ahiren Petersburg sefiri olup sonra Anadolu teftişinde vefat eden Müşir Şakir Paşa'dır)'nın kumandasında bulunan Aygırıcabel(?) istihkamatına Moskoflar şiddetle ve kesretle hücum edip buradaki toplarımızın on dakika ilerisindeki tepede vaki piyade siperlerini hücum ile zabt edip top istihkamına kadar sokulduklarını Süleyman Paşa haber alır almaz derhal Mirliva Veysel Paşa kumandasıyla ihtiyattan yedi tabur göndererek taburlar. Ancak üç saatde Aygırıcabel'in tepesine ormanlar ve çalılar arasından dünyada görülmemiş surette çıkıp Allah Allah sadasını esmâna erişdirerek (s.23) düşmanla tüfeng tüfenge muharebeye başladılar. Yedi sekiz saat muharebeden sonra toplarımızın ağzına kadar sokulmuş olan düşmanı oralardan cebren ve harben tard u def' edip ucdaki piyade siperlerini kâmilen düşman yedinden istirdad ettiler.

Fakat düşman bunun üzerine hiddetlenerek tekrar bu tepeyi almak niyetiyle arkasındaki Gabrova? dan on beş tabur asker celb ederek siperlerin üzerine bir daha şiddetle hücum etdiler ise de askerimizin elinde bulunan Hanri Martini tüfenklerinin kurşunlarını ve sağdan soldan atılan Kurub toplarının güllelerini yedikce leşleri hasır gibi yerlere seriliyor idi. Maamafih Moskoflar bu hücumlarında altı gün altı gece ısrar edip layıkıyla telefat verdi. Nihayet maksadına nail olamayıp eski mevkiine bozularak ric'at etti.

Asâkir-i Osmaniyye'nin cidden ve sahiden gazanferâne hücumlarında müteâkiben ve mükerreren Allah Allah sadaları dağları ovaları çınlandırıyor idi.

Bu muharebe esnasında sâlifü'z - zikr Aygırıcabel'e Süleyman Paşa bir kaç defa çıkdı. Bir gün berabe-

rinde bulunarak hayvanlarla üç saatde çıkabildik. Şakir Paşa'nın bulunduğu top istihkamına çıkıp müşarunileyhin gayret ü fedakârlığına bakmalı ki, gece gündüz uyku uyumayıp muharebeden başka bir şey düşünmediğini gördük. Bu istihkamın düşman tarafına doğru on beş dakika ötesinde (s.26) çitden örülüp toprakla doldurulan ve henüz düşmandan harben istirdad edilen piyade siperinin içinde dört tabur asâkir-i nizamiye var idi ki, hücum etmekde olan düşman askerini tüfenkleriyle tepelemekte idiler.

Zikr olunan top istihkamından bu piyade siperine gidinceye kadar yollarda ormanlar içinde telef edilen Moskofların ve Bulgarların lâşesinden hali yer kalmamış idi. Zira bu muharebede asâkir-i Osmaniyye Moskoflarla göğüs göğüse süngü süngüye gelmiş olduklarından bizim de bunların arasında şehidlerimiz bulunuyor idi.

Süleyman Paşa'nın vücudu ordunun ruhu mesâbesinde bulunduğu halde muttasıf olduğu fart-i gayret ü şeca'ati sâ'ikasıyla hergün ateşin içinden çıkmaz idi. Hatta birgün mezkur piyade siperinin içine girip düşmanın kumandasına dürbün ile bakar iken Yedinci Liva Hüsnü Paşa ve Miralay Ahmed Bey: Aman Paşa siz burada durmayınız. Hususiyle kolunuzdaki alameti karşıdan düşman dürbün ile görür de ihtimal ki, size bir zarar dokunur, deyu söylediler, ise de müşarun ileyh (dünyada hiçbir devletin mâlik olamadığı böyle gayur askerin şeca'at ü gayret ü sebatı beni mebhut etti. Ben nasıl olur da vatan yavrularını ateş içinde bırakıp da giderim. Ben de bakınız şu yatan şehidlerin nail olduğu dereceyi bulur isem ne saadetdir. Ben askerin hem babası hem kumandanıyım (s.27) Hiç bir vakit baş uçlarından ayrılmam) dediğini siperde bulunan asâkirin kulaklarıyla işitmesi üzerine ah ah çok yaşa kumandan paşa nidasıyla şiddetli ateşe başladılar ve bu ateş bir kaç saat devam etti. Moskoflar da perişan olarak ateşi kesdiler.

Şu altı gün altı gece devam eden muharebede taburların jurnalinden anlaşıldığına göre küçük büyük kırk altı zabit ve bin yedi yüz neferin şehid ve dört bin üçyüz mecruh vuku'bulduğu anlaşılmıştır. Mecruhînin ekserisi çit siper üzerinden tüfenk atmakta olduğundan ellerinden yaralanmışdır. Moskofların telefatına gelince top istihkâmıyla piyade siperi arasında ve bu siperin haricinde gözümüz ile gördüğümüze nazaran beş binden ziyade telef ve on bin kadar mecruhları vuku'bulduğu sonradan tahakkuk etmişdir.

Süleyman Paşa kendi mecruhlarını hastahanelere gönderdiği gibi şühedâyı dahi defn ettirdiği sırada ölülerini ve mecruhlarını kaldırmak için düşman ordusuna haber gönderdiği halde gelip kaldırmadılar. Buna da sebeb külliyetli telefat ve mecruhlarını ordusuna göstermemekden ileri geldiğini sonradan haber aldık.

Bir gün Süleyman Paşa maiyyetinde bulunan yedi livayı boruları ile çadırına davet etti. Çadırın etrafına karakollar koyup (s.28) çadırın içinde gizlice müzakereye girişdiler. Bir saatden ziyade oturduklarından sonra cümlesi beşuş bir halde dağıldılar. Fakat ertesi günü Süleyman Paşa yine borular ile liva paşaları davet etti. Yine çadıra kapandılar. Bir müddet sonra yüzleri me'yus bir halde çıkdılar. Liva paşaların böyle me'yus olarak çıkdıklarının sebebi sonradan anlaşıldığına göre bunlar düşman üzerine ansızın şiddetli bir hücum yapmak üzere plan tertip etmişler ve kararı kat'î vermişler. Ç faide ki ertesi günü Mâbeyn-i Hümayun Başkatibi Said Bey Efendi tarafından alınan telgrafda (Buradan emir almadıkça hiç bir tarafa hareket-i askeriye icra edilmemesi irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizâyı celilinden bulunmağla bâ-irade-i seniyye tebliğ olunur.) meâlinde bir kıt'a telgrafname alınmış olmağla kumandan paşanın tertib etmiş olduğu planın bozulduğu anlaşılmışdır.

Mevki'-i harbde bulunan kumandanın tertibi iki yüz saatlik bir mahalden bozulur ise bunların şevk u gayretleri kırılmaz mı? ve ahiren aldığımız malumâta nazaran Yıldız'ın Viyana gazetelerinden ve bir takım muhabirlerinden aldığı malumâta istinâden kumandaya müdahale ettiklerini Süleyman Paşa'nın ifade-i me'yusânesinden anlaşılmışdır.

Moskofların ellerinde bulunan İsoti Nikola istihkâmının sol cihetinde bulunan Mirliva Receb Paşa tepesine çıkmak gayet (s. 29) düşvar ve muhataralı ise de burasını da görmeği arzu ettiğimden hayvanla tam üç saatde düşmanın ardını arasını kesmeyerek atmakta olduğu top danelerine ehemmiyet vermeyerek ormanlık ve taşlıktan mezkur tepenin altına bin dürlü su'ûbetle çıkdım. Buradan asıl tepeyi hayvanla çıkmak mümkün olmadığından el ile çalıları tutarak ve tırmanarak on beş dakikada asıl tepeye çıkdım.

Buraya gayet güzel ve müstahkem top tabyası yapılmış ve içine bir batarya dokuz kundak ve bir adet sehpa topu vaz' olunarak Receb Paşa dahi orada bulunmuş idi. Kemal-i hayret ve istiğrâbımdan Receb Paşa'ya bu toplar buraya nasıl çıkarıldı. Zira yol yok, imkan müsaid değil dedim. İşte bu gördüğün dilaverler bu topları kemâl-i şevk u gayretle düşman görmemek için gece yarıları omuzlarında ve halatlarla çıkardılar, demesi üzerine bârekallah, maşaallah demekden başka bir söz bulamadım. Paşa-yı mumaileyh bendenize hitaben şu fişenk sandıklarının üzerine çık da Moskofları seyr eyle dedi. Kulunuz dahi sandıkların üzerine çıkdım. Evvelce liva Hulusi Paşa'nın adem-i sebat u gayretinden naşi on iki tabur ile düşmanın önünden gayr-i muntazam bir suretde mühimmat-ı harbiye ve levazım-ı askeriyeyi bırakıp nakliyeye kadar firar etmesiyle düşman yedine geçen İsoti Nikola istihkâmının içini kâmilen gördüm (s. 30). Bunun arkasında ve iki saat kadar mesafede Gabrova? kasabası olup vaktiyle zikr olunan Gabrova kasabasından İsoti Nikola tepesine gayet güzel bir şose yapılmış olduğundan şimdi Moskoflar oradan istedikleri gibi imdad ve mühimmat almakda Moskof ümera ve zabitanı faytonla gelip gitmekde idiler. Receb Paşa tabyasından Gabrova'nın kışlasıyla cevâmi'-i şerifesi ve bazı ebniyesi görülmekdedir. Sağa ve sola bakar iken mezkur İsoti Nikola istihkamının içine bizim yapmış olduğumuz üstü örtü-

lü epeyce bir binayı Hulusi Paşa'nın bırakmış olduğu çadırları ve bir çok mühimmat arabalarını ve Moskofların Kızanlık'dan ve kurâsından cebren alıp oraya kaçırmış oldukları ve altmış kadar genç İslâm kızlarıyla Moskof zabitlerinin kol kola gezmekde olduklarını gördüğümde Receb Paşa'ya bunlara nasıl tahammül olunuyor dedim. Evet ben de görüyorum. Lakin gülle atsam bi-çare kızlara tesadüf eder. Bunların ne kabahatları var? dikkatle bakılır ise gözlerinden dökülen yaşlar görünüyor dedi. Üç dakika sonra bu kızları sırtın arkasındaki tepede evvelce bizim taşdan yapmış olduğumuz kulubelere götürdüler. Fakat biraz berisinde yetmiş seksen kadar Moskof askerini bir zabit yoklama ediyor idi. Kulunuz aman Receb Paşa şu Moskofların üzerine birkaç gülle atalım dedim. Cevabında ben de onu düşünüyorum. Fakat biz üç gülle atar isek onlar otuz dane atarlar. Çünkü her topun (s.31) beşyüz mermisi olmak kava'id-i harbiyeden olduğu halde biz de ancak yetmişer mermi vardır. Kumandan paşa tarafından Tophane Müşiri Mahmud Celaleddin Paşa'ya aman top mermisi gönderiniz deyu müteaddid telgraflar çektiği ve Seryaveri Yusuf Bey'i İstanbul'a gönderdiği halde mermi değil cevab bile gelmedi. Şimdi ancak ellişer mermi vardır dedikden sonra Receb Paşa derhal topcu yüzbaşısına ateş et emrini verdi. Toplar zaten dolu olup topçularımız ise matlup olan her noktaya daneyi isabet etdirmekde mahir olduklarından hemân ateş ettiler. Atılan gülleler Hüda hakkı için Moskofların tâ ortasına düşüp patladı. Oraları karma karışık olup Moskofların nısfı helak oldu.

Müteakiben diğer bir top da ateş edilip Moskofların nısf-ı diğeri de zabitleriyle beraber telef, oldu. Artık üçüncü topu da mühimmat arabalarına atmalarıyla oraları da berbad u perişan edildi. Receb Paşa'nın yanındaki Erkân-ı Harbiye Zabiti Mazhar Efendi (geliyor) dedi. Düşmanın gülleleri üzerimizden yakın geçerek tâ karşıda dağa urup patladı. Hasılı Moskoflar birbirini müteakip otuz top atdı. Netice otuz toptan sonra Moskoflar da topun arkasını kesdi. Düşmanın şu otuz topdan hamdolsun hiç bir kimseye zarar isaset etmedi. Bu tabyanın arkasında ve yanında bulunan asakir-i şahane efradı ise gülleler (s.32) üzerinden gelip geçdikce ve bazan sağ ve sollarına düşüp patladıkça güya hiç bir şey yok imiş gibi kayd etmediler. Bunların kimi saz çalar kimi zeybek oyunu oynar idi. Bir takımı da yemek pişirir idi. Ve bir takımı bir tarafa çekilip uyurdu ki, şu hal-i lâkaydîyi gördükçe kemal-i taaccüble mâşallah bârekallah der idim. Bu Receb Paşa an-asıl Arnabud olup tahminen otuz beş yaşındadır. Mektebden erkân-ı harb zabitliğiyle çıkmış fâzıl, gayur, şecî' bir zatdır. Zikr olunan İsoti Nikola tepesinin taşdan tabya olan istihkamının tahminen yirmi otuz arşın altında iki taburumuz siper içinde gece gündüz tüfenk ellerinde oturmakda ve her gün aşağıdan yukarıya tüfenk atmak düşman karakollarını telef etmekde idiler. Hele bu taburların bulunduğu mahal hakikaten insana hayret verir idi. Bunların biraz aşağısında bir batarya topumuz var idi. Muahharan oraya üç dane de yirmi liralık dane atar havan vaz' olundu. Mezkur iki tabur düşman istihkamına ol kadar sokulmuşlar idi ki, bazen yukarıdan Moskoflar (Türkler artık akşam oldu paydos edelim) derler ve onlar da cevabını verirler idi. Bazan askerimiz Moskoflara peksimed atarlar idi. Bu taburların yiyecek ve içecekleri gündüz gönderilmek mümkün olmadığından geceleri taşınıyor idi. Bu iki tabur yirmi gün kadar orada kaldıktan Süleyman Paşa bunları değiştirmek istediğinden (s.33) deyip yerlerinden hareket etmediler.

Askerin sebat ve gayretini ve mevki'in ehemmiyetini işiderek burasını görmek arzusu gönlümde gittikce arttığından taburların binbaşısı Hamdi Efendi ile bir gece hafiyyen buraya çıkdım. Burada bulunan efrâd-ı hamiyyet-i mu'tadın cümlesi ellerinde silahlar ile düşmanın hareketine muntazır olup uyku bile uyumuyorlar idi. İşte buraya gece iki saatde çıkıp yine iki saatde ordugâha indim. Bu tepelerde vukû'bulan muhârebâtda mecruh olan asâkir-i şâhâne ordu-yu hümayuna iki buçuk saat mesafede bulunan Kızanlığa gönderilip orada hastahanelerde yatırılıyor. Mezkur hastahânelerde yatırılan mecruhînin altında döşek ve yorgan var idi. Çünkü mezkur kasabada İslâm ve Bulgar ahalisinden firar edenlerin eşyaları kullanılmakta idi. Fakat tabib ve cerrah derece-i matlûbede olmadıktan başka âlât-ı cerrahiye ve edevât-ı tıbbıye hemân yok mesâbesinde idi. Bir kaç defa bu hastahanelere gitdim. Mecruhların yaralarını değişdirecek âdem bulunmadığından şikayet ettiklerini gördüm. Süleyman Paşa'ya ifade etdim. Müşarunileyh etibbâ ve cerrah ve lazım gelen edviyenin istihzârını derhal Bâb-ı Seraskerî'ye yazdı. Bunun üzerine Sıhhıye Meclis Reisi Nuri Paşa Edirne'ye kadar gelip ne sebebe mebni ise ileri (s. 34) gitmedi. Zaten Edirne'ye kadar gelmesinde dahi bir faide görülmedi. Ordu-yu hümayunlarda gerçi uygunsuz bazı haller var ise anın da en birinci etibba, ve cerrah hususlarıdır. Ne hacet her taburun bir cerrah ve eczacısı bulunmak lazım gelir iken üç taburda bir tabib ve cerrah bulunmuyor. Ez-cümle taburların malı olan cerrah-ı harb olan mevki'in tehlikesiz bir tarafında durup mecruhların ale'l-acele yaralarını sarmağı muktezâ-yı hâlden iken bâlâda zikr olunan Aygırıcabel Muharebesinde yaralanan askere bakacak hiç bir tabib ve cerrah yok idi. Bî-çare mecruhlar kendi kendine su başlarına gidip yaralarını temizledikten sonra üç veya beş saat uzakda bulunan askerî hastahaneleriyle Hilal-i Ahmer hastahanelerine gidiyorlar idi. Yıldız Sarayı'nın birinci hatası ordu kumandanlarının işlerine karışdıkları gibi seraskerlik makamını dahi açık bırakıp kim ziyade iş görür ise o serasker olacaktır deyu bir irade-i seniyye çıkardılar. İşte bu sebebden kumandanlar şaşırmış idi. Halbuki seraskerlik vazifesini tophane müşiri Mahmud Celaleddin Paşa İstanbul'dan ifa edip kimseye kapdırmayacak idi.

Şıbka ordu-yu hümayununda otuz gün kadar bulunduğum müddetde bir gün muharebesiz vakit geçmedi. Telef edilen Rusya asâkirinden dört bini mütecaviz tüfenk

ve dört aded sahra topu iğtinam olunmuş (s.35) idi. Moskoflar Bulgarlar ile beraber Yeni Zağra ve Kayacık demiryolları mevkıflarına ve Eski Zağra ile Kızanlığa kadar geldikleri sırada bu kazıyye ile köylerin kadın erkek çoluk çocuk İslâm ahalisinden katleyledikleri nüfusun mikdarı on bin kadar tahmin olunuyor. Fakat Süleyman Paşa'nın ordusu da Rus ve Bulgarları buradan sürüp tâ Şıbka Balkanının öte cihetine kadar def' ettiği esnada gerek İslâm katl etmiş gerek asâkir-i İslâmiye'ye kurşun atmış olan Moskof ve Bulgarlardan telef olanların mikdarı da yirmi bini geçmiş idi. Şıbka ordusunun zahire ve mühimmâtı Edirne ve Filibe'den tertib olunarak her gün gönderilmekte idi. Fakat Edirne Vali-i Esbakı Ali Paşa zehâir ve mühimmât-ı harbiyenin sevk-i irsâlinde pek ziyade tekâsül etmiş ve Bulgarlara hadlerinden ziyade yüz vermiş olduğundan Edirne Valiliğinden azl edilmesi pek isabet olmuşdur. Şıbka denilen meşhur Balkanın Gabrovaya andan Tırnovi ve Yerişţevi'ye? gider. Bir boğazı olup tam bu boğazın ağzında ve yüzü Kızanlık ordusuna nâzır Balkanın eteğinde Şıbka köyü tabir olunur ahalisi kâmilen Bulgar bin haneli bir köy vardır. İşte mine'l-kadim asl-ı menba'-ı fesad u isyan olan bu köydür. Bu köy Kızanlık kazasına tâbi' olduğu halde şimdiye kadar ne Kızanlık kaimmakamını ne de bir zabtiye neferini bile köylerine sokmamışlardır. Buna da sebeb bu köyün vergi (s.36) ve a'şâr ve ağnâm ve rüsûmât-ı sâiresi kaç guruş ise ânı köyün kocabaşıları derhal toplanıp taksit zamanından on beş yirmi gün evvel Kızanlığa getirerek sandığa teslim eyler ve köylerinde bir gûnâ münâza'a veya müşkilât zuhur ederse ânı papazlar ve çorbacılar beyinlerinde tesviye edip işi asla hükûmete düşürmezler ve bundan başka Rusya'dan mekteb muallimleri ve papazlar celb edip fesad u mel'anet öğretirler. Bulgarları daima İslâm'dan tenfir ederler imiş. İbtidâ Hain Boğazı'ndan geçerek Zağralara ve Kızanlığa ve İslâm köylerine yayılan Moskoflar ve Bulgarlar önüne gelen İslâm köylerini yakmak ve çoluk çocuğu envâ'-i mezalim ile katl etmek fezâyihini bu Şıbka köyü Bulgarlarının delaleti ile icrâ etmişlerdir. Süleyman Paşa Zağraları ve Kızanlığı istirdad eyledikden sonra Şıbka'ya geldiğinde bu köyü kâmilen ihrak ettirdi. Ve pek isabet etti. Zira mühim ve mu'tenâ bir noktada fesad u mel'anet ocağı olan böyle cesim bir Bulgar köyünün bulunması kat'an câiz değil idi. Süleyman Paşa bu köyün yerine bir İslâm köyü teşkilini münasib görmüş idi.

Bu Şıbka köyü zabt olduğu vakit ahalisi Balkana kaçıp kurtuldular. Köyün içinde Hulusi Paşa bozgunluğunda Moskof ve Bulgarlar tarafından alınan üç yüz kadar martin tüfengi ve cebhâne sandıkları ile pek çok asker karavanası ve bir hayli kadın, erkek ve çocuk ve asker na'aşları ve bir takım mefâsidi havî Moskofca (s.37) kitablar görüldü. Garibi şurasıdır ki, devletin postasını geçirmek için hazine-i celile bu köyün Bulgarlarına senevî on bin guruş verir ve bunlar istediğini yayar iken şimdiye kadar Filibe mutasarrıfları ve Kızanlık kaimmakamları bir kere olsun buraya gelip teftiş etmezler imiş.

Kızanlık mu'teberânından ve rutbe-i saniye ashabından Papazoğlu Dimitraki Moskofların Kızanlığa hücum u tasallutunda kendisi Rus binbaşısı formasını giyerek İslâm ahaliye icrâ-yı mezâlim ettirmek ve muhadderât-ı İslâmiye'yi açık gezdirmek üzere varoşda bulunan hanesi önüne muzafferiyet alâmeti olarak muntazam bir kapu yapdırdığı halde Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak, Süleyman Paşa'yı ve asâkir-i şâhâneyi o kapunun altından muzıkalarını çalarak alay ile geçirdi.

Kulunuz artık İstanbul'a avdet etmek üzere Şıbka ordu-yu hümayunundan Yaver-i harb-i hazret-i şehriyârî Miralay Hüseyin Bey ve Sertüfengî hazret-i padişahî Süleyman Paşa ile beraber Kolifer? Boğazını geçerek yirmi saat ötede bulunan kulubeye geldim. Zikr olunan Kolifer kasabası iki bin haneli ve ahalisi sırf Bulgar epeyce ma'mur bir kasaba olup fakat kâmilen muhterik olmuş idi. Buna da sebeb Hulusi Paşa Şıbka'daki istihkâmâtını terk ile bir kaç süvari ile Filibe'ye firar ettiği ve arkasından taburlar dahi gayr-i muntazam bir halde geçdiği sırada bu Kolifer Bulgarları nev'an-mâ askere sadâkad u itâ'at göstermiş iseler de askerin bakıyyesi olup geride kalan iki üç yüz nefer perakende geçer iken bu bî-çareleri tutup envâ'ı ezâ vü cefâ ile katl ü i'dam ettikleri cihetle Süleyman Paşa düşmanın oradan def' u tenkile muvaffak olduğundan buranın Bulgarları dahi firar ederek ahali-i İslâmiye gelip teşakki-i sadr kabilinden olarak kasabayı ihrak eylemişdir. Fakat bu bî-çareler kadın, erkek çocuklarıyla beraber cümleten Bulgarlar tarafından katl edilmişdir. Bu kasabanın beş saat cihet-i şarkıyyesinde ahalisi İslâm ve Bulgar karışık Karlova kasabası olup burada dahi Bulgarlar ahali-i İslâmiye'nin ekserisini telef etmişlerdir. Filibe'ye yaklaşdığımızda Bulgar köylerine Süleyman Paşa asâkir-i müstahfaza ikâme ile ahaliyi te'min etmiş idi. Fakat bu köyler ahalisi düşmanın Balkanı geçtiği vakit Filibe tarafından asker ve toplarımız beruye geçememek için köprüleri yıkmışlar ve ellerine geçen ehl-i İslâm'ı katl etmişler idi. Muahharan düşman Balkan'ın öbür cihetine tard u def' edildikde, yine Bulgarların kâffesi kemâl-i emniyet ü istirâhata nâil ve zirâatleriyle meşgul oldular.

Maamâfih her an düşmanın vüruduna muntazır oldukları tavr u hallerinden anlaşılıyor idi. Şu yirmi saat yolda ve ötede (s.39) beride pek çok Rumeli İslâm delikanlıları taraf-ı devletden verilen tüfenkler omuzlarında köyden köye dolaşırlar idi. Hatta mumaileyh Hüseyin Bey bunlardan bazılarına niçün muharebeye gitmeyip de buralarda serseri geziyorsunuz diye sual ettiğinde anlar da kumanda edecek kimse olmadığından ve muntazam halde bulunmadıklarından bahisle böyle başı bozuk gezmeğe mecbur olduklarını beyan ettiler. Çerkesler de hemân bunlar gibi idi. Hatta bir gün Süleyman Paşa Plevne'den Osman Paşa'nın def' edip Şıbka ordusuna gelmiş olan üç binden ziyade Çerkes süvarilerinden bin kadarını toplayıp da Gabrova üzerine sevk edemedi. Bunlar gayr-i muntazam olduklarından asla söz ve kumanda dinlemiyorlar, içlerinden işe yarar pek çokları olup fakat uygunsuz takım-

ları da az kaldı askerin ahlakını da bozacaklar idi. Aydın ve Hüdavendigâr ve Yanya ve Selanik vilayetlerinden gelmiş olan süvari ve piyade muâveneler asâkir-i şâhâne gibi tabur ve alay tertibinden tanzim olunup zabitlerinin sözlerinden çıkmadıklarından bunlardan pek çok istifâde olunuyor idi. Eğer Çerkesler asâkir-i nizâmiyye misüllü intizâm u inzibât altına alınsalar küllî istifade olacağı dahi inkâr olunamaz. Fakat ma'iyyet-i şâhâne Çerkesi süvarisinden bir bölük Şıbka ordu-yu hümayununa gelmiş idi. İşte bunlar hakikaten pek çok işe yaradılar. Hatta bunlardan iki neferi Aygırıcabel tepesinde şehid oldular.

(s.40) Filibe'ye geldiğimizde bir takım katil ve cani Bulgarlar divân-ı harbde bi'l-istintak tebeyyün eden cinayetlerine mebni olunmakda ve Şıbka ordu-yu hümâyûnundan Filibe'ye gönderilen mecruhlar hânelere yatırılıp tedavi olunmakda idi. Şu muharebede Filibe ahalisi hakikaten mâlen ve bedenen çok hizmet ettikleri gibi İslâm hanımları dahi hastahânelere lazım olan eşyayı getirip hastahânelere kendileri gidip mecrûhinin yaralarını değişdirmek ve çamaşırlarını yıkamak gibi hizmetlerde bulunduklarından başka hânelerinden çorba ve et pişirip mecruhlara getirirler ve eli olmayan ve ağır hasta bulunanlara kendi elleriyle yedirirler idi.

Bu hanımlar hastahânelerden içeri girdiklerinde hastaların cümlesi birden aman valide ve hemşire deyu çağırır bunlar dahi yanlarına giderek yaralarını sararlar idi. İşte bu hanımların hizmetlerine mükâfâten ve şevk u gayretlerinin tezyidini mûcib olmak üzere birer madalya ihsân buyurulması istirhâmını havî dahiliye Nezâret-i Celilesine takrir vermiş idim. Ol vechile sâdır olan irâde-i seniyye mûcebince mezkur madalyalar ihsan buyurulmuşdur.

Filibe'de üç dört gün kalıp Edirne'ye geldim. Burada dahi hastahâneler epeyce muntazam olup İslâm ve Bulgar muhacirleri pek çok idi.

Valî-i vilayet Ahmed Vefik Paşa'nın mahkum olan Bulgar (s.41) asilerini te'dib etmesi vali-i sâbık İbrahim Paşa'dan memnun olmayan ahalinin me'yusiyeti tezâyüd etmiş idi. Burada dahi beş gece kalarak İstanbul'a avdet eyledim.

Netice

Şu üç ay zarfında vukû'bulan seyâhat-i kemterânemde meşhudât u ma'lumâtımın hülâsası Varna'da bulunan Fırka-i Nizamiye Asâkir-i Şâhâne ve istihkâmât-ı cesime ve hastahâneler ve İdare-i Askeriye'nin intizamı pek yolunda ise de Şumnu ve Hezargrad Fırka-i Hümayunları burası kadar intizamda değil idi. Tuna Valisi Kayseriye'li Ahmed Paşa'nın idaresi herkesden işidilip sebât-ı gayreti şâyân-ı takdirdir.

Şıbka ordu-yu hümâyununda bulunan kâffe-i ümerâ ve zâbitân ve neferât Süleyman Paşa'dan minkülli vücûh hoşnud oldukları ve kendisinin ise durmayıp edevât-ı harbiye ve mühimmât-ı askeriyenin celbiyle meşgul bulunduğu görüldü.

Cenâb-ı Kâdir-i Mutlak Memalik-i Osmaniyye'yi her âfâtdan masûn buyursun. Rumeli kıt'asında bu defa gezmiş ve evvelce görmüş olduğum mahaller İslâm ve Hristiyan ahalisinin yekdiğerine kardaşca olan (s.42) muvâneset ü muhâveteti ve arazisinin kuvve-i inbâtiyyesi el-hak şâyeste-i sitâyiş ve mahmedet olup ne çare ki, öteden beri Rus müfsidlerinin sellemehu's-selâm oralara gelip ilkâ-yı fesad ile beyne'l ahali tefrika düşürmekden bir an halî olmamalarını ve o güzel arazinin ekser yeri zer' olunmayıp muattal kalmasına bütün me'mûrîn-i mülkiyenin adem-i dikkat-i teyakkuzları sebeb olduğu bu kere vuku'ât-ı isbât etmişdir.

Padişahım Memâlik-i Osmâniyyenizde yapılacak ciddi ıslahatın birincisi ve en mühimi kaza ve livalarda müstahdem nüvvâb ile zabıta hey'etidir.

Zira bu iki fırkadan herkes şikayet ediyor. Ez-ân cümle bâlâda arz u ifade eylediğim Kızan kasabasıyla Şıbka köyüne ve ahalisi kâmilen Bulgar olan veya muhtelif bulunan kurâ kasabâta merbut oldukları mutasarrıflık yahud kaimmakamlardan arasıra bir memurun gidip teftip u tefahhus eylememeleri ve bir takım Moskof ve Bulgar müfsidlerinin istedikleri gibi gezip Bulgarlar bigunne tohm-ı fesad ilkâ eylemeleri sebebiyle cennetden bir nümune olan Rumeli kıt'asını akıbet şu hale getirdiler. İşte buraları sahihen mûcib-i teessüfdür.

Mine'l-kadim inşâ olunacak kiliselerin tul ve arz ve amik ve irtifâ'ı hakkında müsâade-i seniyyeyi havî istâr buyurulan ferman-ı âlîler de (s.43) sarâheten mezkur iken hükûmet memurları tarafından buna dikkat olunmayıp istedikleri gibi yapmışlardır. Hatta Süleyman Paşa'nın Yeni ve Eski Zağralar ile Kızanlık kasabalarını ve Şıbka köyünü düşmandan istirdad ettiği sırada buralarda bulunan cesim ve r kiliseleri Bulgar gâsıbları ve tahassun ederek dört tarafdan hîn-i inşâsında yapılıp mestur bulunan mazgal delikleri hemân açılıp asâkir-i şâhâne üzerine yağmur gibi tüfenk kurşunu yağdırılmış ve zikr olunan kiliselere atılan altı ve sekiz kundalık top danelerinin asla ve kat'â te'siri olmamışdır.

İşte me'mûrîn-i mahalliyenin seyyiâtından birisi şu kiliselerin hîn-i inşâsında fermân-ı âlî hâricinde yapılmasından bazı vesâil-i mukanna'ayı irtikâb eylemeleri fezâyihi olmak üzere me'mûrîn-i mahalliyenin sebeb verdikleri vârid-i hâtır oluyor. Ve yine bunların eser-i tesâmühü olarak her Bulgar hanesinde silahın envâ'ı bulunuyor. Hasılı padişahım her sınıf tebe'anın hüsn-i i'tilâf u vifâkına me'mûrîn tarafından tamamıyla dikkat ü i'tinâ olunmuş olsa hakikaten hiç bir sızıltı çıkmıyacağı emr-i âşikârdır. Hatta Kızanlık ovasında İslâm ve Bulgar mahlut Cumalı ve diğer bir köy ahalisi ötedenberi birbirleriyle hüsn-i imtizâc ettiklerinden oralara Rusyalılar hücûm u tasallut ettiklerinde Bulgarlar İslâm arkadaşlarını ve mallarını ve ırzlarını (s.44) muhafaza ettikleri gibi asâkir-i şâhânenin oralara vüruduyla düşman ve asileri tard u def'inde Müslümanlar dahi sâdık

Bulgar arkadaşlarını himaya vü muhafaza ettikden başka ekinlerini biçip anbarlarına taşıdıkları görülmüşdür. Şu hal-i vifâkı tahsin ile sebebini köyün ileri gelirlerinden suâl ederek bunların köylerine papaz ve müfsid bir takım Müslümanları sokmamaları ve yol evreği olmayan yerlerde bulunmaları mâni'-i nifak u şifak olduğunu anladım.

Tuna vilayeti dairesinin ekser yerlerini dolaşdığım sırada bu vilayetde intizam-ı idare sayesinde emvâl-i miriyyenin tahsili ve a'şârın muntazaman cibâyeti ve şose yolları ve şirket arabaları ve köprüler ve çeşmeler ve yol üzerinde bekleme tabir olunur yol ve yolcu bekçileri ve her kasabada muntazam hükûmet konaklarıyla mektebler ve telgraf ve postahaneler bulunduğunu gördüm. Bunlar ise Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna valilikleri hengâmında vücud bulunduğunu erbâb-ı vukufda tahkik u istihbar eyledim. İşte bu vilayetin dağları ve ormanları (âsâr-ı Midhat Paşa) deyu sadâ veriyor idi. Çünkü Midhat Paşa'nın eşkiya hakkında idare-i fa'âlânesinde Bulgar da beyan-ı memnuniyet ediyor idi. Şu mu'âşeret-i haseneden onda birini Edirne vilayeti dairesinde görmediğimi de maa't-teessüf arz ederim. Hak Teala Hazretleri zât-ı hazret-i hilafet-penâhîlerine (s.45) sâdık ve âdil âmirler ihsanıyla taht-ı ra'iyyetinizde bulunan cümle Osmanlıların biribiriyle kardeşce yaşamalarını nasib ü müyesser eylemesi duâsıyla hatm-i makâl eylerim ferman.

Basiret Gazetesi
sâhib-i imtiyazı
ALİ

Lahika

İşbu layihamı yazıp Başkâtib Said Bey Efendi'ye verip huzur-ı şâhâneye arz u takdim olunduğunun ertesi günü yine Mâbeyni hümayun' davet olundum. Müşarunileyh Said Bey Efendi huzûr-ı şâhâneye duhul ile layihamızı zât-ı şâhânenin kırâet buyurup ahali-i İslamiyye'nin düçar olduğu felaketden dolayı pek ziyade müteessif olduklarını, mükâfâten üçüncü rutbeden bir kıt'a nişan-ı mecidî ile taltif buyurulduğumuzu hidemâtımıza karşılık karîben büyük mükâfâta mazhar olacağımızı müşarunileyh Said Bey Efendi hazretleri tebellüğ buyurmuş idi.

Bir az müddet sonra bir cuma günü akşam üzeri Ali Suavi Efendi kendi uşağıyla *Basiret* gazetesine derc olunmak üzere şu mealde bir varaka göndermiş idi. (Hâl-i hâzırda devletin hali pek müşkilât içindedir. Bu müşkilâtın def'i çaresine dair pazarertesi günkü nüshanızla neşrini rica ederim) meâlinde olan varakasını *Basiret* ile neşrettim. Sâlifü'z-zikr pazarertesi (s.46) günü Çırağan Sarayı Vak'asını meydana getirdiği görülmesi üzerine bir takım muhacirlerin toplandığı sırada bizi Yıldız Sarayı'na götürdüler. Hakikaten vak'adan hiç ma'lûmâtım olmaksızın Yıldız'ın civarında rekz olunmuş çadırlarda Bâb-ı Zabtiye'nin en meşhur ve en müdhiş mustantıklarından Fındıklılı Mehmed Efendi üç gece istintakında bulundum. Dördüncü günü yâverândan Çerkes Cemal Bey refakatiyle bir arabaya bi'l-irkâb Bâb-ı Seraskerî'de Taşkışla'ya nakl olundum.

Orada yetmiş seksen muhacir ile yirmi otuz kadar efendileri mahbus buldum. Müşir Mustafa riyasetinde mahsusan teşkil olunan divan-ı harb huzurunda tahkikat icra olunduğu sırada bir gün beni de celb ettiler. Bazı sual-cevabdan sonra reis tarafından (Ali Efendi sana Ali Süavi'nin varakasını getiren kim olduğunu bilir misin) Pekâlâ bilirim dediğimde içeriye bir biçareyi getirdiler (bu mudur?) dediler. Ben o âdemi gördüğümde o âdem olduğunu derhal bildim. Fakat bu bî-çare âdem beni gördükde aman Ali Efendi beni ele verme. Zira çoluk çocuk sahibiyim. Beni idam edeceklerdir deyu lisan-ı hali ile rica ediyor idi. Ben bunun üzerine bu âdem değildir dedim. Reis Paşa (iyice dikkat et. Bu âdem olacakdır) dedi ise de ben o âdemi tanırım, o değildir dedim. Bu âdem de kurtulup gitti.

Dört buçuk mâh Taşkışla'da mahbus olduktan sonra bir gece yarısı yüz elli kadar müsellah zabtiyeler gelip birisi Bahr-i Siyah'a diğeri Bahr-ı Sefid'e gitmek üzere iki vapurun islim? üzerinde olarak mevcud mahbusîni toplayıp alıp götürdüler. Yalnız kaldım. Kışla kumandanı Kaimmakam Hüsnü Bey'den ben ne olacağım acaba? Mücâzâtım başkaca mı icra olunacaktır deyu suâl ettim. Zira kışlada oturmakda olduğumuz sırada her gün arkadaşlar birbirleriyle acaba bizi ne vakit sulb edecekler deyu derdleşir idik. Çünkü bulunduğumuz kışlada Şıbka Kumandanı Müşir Süleyman Paşa'nın Müşir Samih Paşa riyasetindeki divan-ı harb tarafından verilen idam cezasını Süleyman Paşa'ya tebliğ etmişler idi. Süleyman Paşa'nın idam cezasını suret-i zahirede Müşir Rauf Paşa'ın Yeni Zağra bozgunluğunda top seslerini duyduğu ve kendisinden imdad talep ettiği halde imdad göndermediğinden dolayı idiyse de hakikatte bu mesele olmayıp Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülaziz Han'ın hal'i meselesinde bi'l-fi'l bulunduğu olduğunu Süleyman Paşa'ya idam hükmü tebliğ olunduğu vakit kendisi söylemiş idi.

Kışla Kumandanı Hüsnü Bey'in suâline cevaben senin için bir tebliğ yokdur. Fakat gazeten lağv olunup sizi de bir tarafa i'zâm edecekleri karar iktizâsından bulunduğunu haber aldım. Sen şimdilik hanene git tebligâta hazır ol deyip bıraktı. Biraz müddet sonra Kudüs-i Şerife azimet etdim.

(s.49) Maksad taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîde karîben büyük mükâfata mazhar olacağımız hakkındaki irade-i seniyyenin mükâfâtı olmak üzere millet ve vatana hidmet eder iken çarham ve hânem harab olup otuz bir sene tahammül olunmaz derecede felaket ü sefâletde düçar olduğumu tarif etmekdir. (Hasbunallah)

Basiret gazetesi
sahib-i imtiyazı
ALİ

☆

Halime Doğru, XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri,

ZEKİ ARIKAN

Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları: 149; Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi: 9, Ankara, 1991, 78 s.

Ahilik, XIII. yüzyılda Anadolu'da kurumlaşmaya başlayan ve dinsel yanı ağır basan bir esnaf örgütüdür. XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'nun büyük bir kesimini gezen İbn-i Battuta[1], ülkenin bir çok yerinde Ahilerin bulunduğunu belirtir ve çoğu kez bunların toplandığı zaviyelere konuk olduğunu yazar. Ahiliğin dinsel bir içerik taşıması, disipline önem vermesi yüzünden kimi araştırmacılar tarafından bir tarikat olarak nitelendirilmişse de Ahilik diye bir tarikat hiçbir zaman var olmamıştır[2]. Ahiliğin Anadolu'da güçlenmesi ve Ahilerin çoğalması, XIII. yüzyıldaki Moğol saldırılarının yol açtığı kargaşa ve güvensizlik ortamıyla da yakından ilgilidir. Moğol saldırılarıyla alt üst olan Anadolu'da şehir esnafı örgütlenmek zorunda kaldı. Bunu yaparken dükkân ve işyerlerindeki yiğitlerden geniş ölçüde yararlanma yoluna gidildi. Sultanlar ve beyler bu örgütlenmeyi geniş ölçüde desteklediler. Merkezi yönetimin zayıflaması Ahiliğin daha bağımsız bir kimlik kazanmasına yardımcı oldu.

Osmanlıların ilk zamanlarında Ahilerin önemli bir rol oynadığı ve ilk Osmanlı sultanlarının bunlarla yakın bir bağ kurdukları şüphesizdir. Ancak merkezi yönetimin güçlenmesiyle Ahilik bağımsız kimliğini yitirdi. Bununla birlikte şehirlerdeki esnaf örgütlerinin işleyişinde Ahilikte geçerli olan kurallar ve töreler uzun süre varlığını korudu.

Halime Doğru'nun *Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri* başlıklı araştırmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu çalışma Ahiliğin Anadolu'da ortaya çıkışı ve yayılma sürecini incelemekte ve Sultanönü (Eskişehir) sancağında XVI. yüzyılda bile Ahilerin adını taşıyan zaviyelerin konumlarını, dönemin kaynakları ışığında değerlendirmektedir. Böylece eser, Ahiliğin Anadolu'da yayılması (7-31), Sultanönü Sancağında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri (33-53), Sultanönü Sancağındaki Ahilere ait vakıflar (55-64) gibi üç ana bölüme ayrılmakta, giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte zengin bir bibliyografyayı içermektedir.

Defter kayıtlarına göre XVI. yüzyılda gerek şehir içinde gerekse kırsal kesimde bulunan zaviyeler işlevlerini sürdürüyorlardı. Şehir içinde beş zaviye bulunduğu gibi Bilecikte de Şeyh Edebali adına kurulmuş bir zaviye vardı. Ayrıca çevre köylerde de sekiz zaviye saptanmış ve bunlarla ilgili kayıtlar gün ışığına çıkarılmıştır. Ancak asıl üzerinde durulması gereken nokta bu zaviyelerin geniş ölçüde bir *iskân ve kolonizasyon* hareketinin belli başlı durakları olmasıdır[3]. Dervişlerin yerleştiği, kimi zaman tarım ve hayvancılıkla uğraştığı zaviyeler, gelip geçenlerin konakladıkları bir yerdi. Osmanlı kaynaklarında çoğu kez zaviyelerden "ayende ve revendeye (gelip geçenlere) hizmet" veren yerler olduğu belirtilmektedir. Buralara tanınan vergi bağışıklıkları zaviyelerin çevresini yerleşmek için çekici bir duruma getirmiştir. Anadolu'da ve Rumeli'de bir çok zaviyenin zamanla bir köyün çekirdeğini oluşturduğu görülmektedir[4]. Aynı şekilde Eskişehir'de Ahilerin adını taşıyan zaviyelerin de böyle bir işlevi olduğunu yani gelip geçenlere hizmet verdiklerini unutmamak gerekir.

Öte yandan üzerinde durulması gereken bir başka nokta da Eskişehir'deki Ahi zaviyelerinin maddi kaynaklarının Fatih Sultan Mehmet tarafından timara dönüştürülmesi işlemidir. Vakıfların devlet hazinesini büyük bir zarara soktuğunu kavrayan Fatih, bunların büyük bir bölümünü timara dönüştürmüştür. Fatih'in 1476 Boğdan seferinden[5] sonra bu işe büyük bir hız verdiğini, Karamanlı Mehmet Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesiyle (1478) de timarlaştırma işleminin daha geniş boyutlar kazandığını belirtmek gerekir. Fatih bir yandan hazinenin açığını kapatmak, öte yandan gittikçe artan asker sıkıntısına bir çözüm bulmak ve bütün bunların ötesinde merkezî yönetimi güçlendirmek amacıyla ülkedeki vakıfların binlercesini bozmuş, o zamanki deyimle "nesh" etmiştir. Statüleri bozulan vakıflar ve mülkler timar olarak dağıtılmıştır. Gökbilgin[6] ve Barkan'ın[7] yayınladığı belgeler bu uygulamanın ne kadar geniş kapsamlı olduğunu ortaya koymaktadır[8]. Vakıf ve mülkleri alınanlar, bu işten Karamanlı Mehmet Paşa'yı sorumlu tutarak ona karşı bir cephe oluşturdular. Aşıkpaşazade, sorunu doğrudan doğruya veziriazamla tartıştığını yazmaktadır[9]. Fatih'in ölümünden sonra İstanbul'da çıkan karışıklıklarda[10] veziriazamın katledilmesi vakıf ve mülklerin neshiyle ilgili görülmekte ve bu konuda vakıf ve mülk sahipleriyle Kapıkulu arasında bir işbirliğini akla getirmektedir.

Fatih'in, Barkan'ın deyimiyle "son derece cüretkârane"[11] olan bu girişimi II. Bayezit'in tahta geçmesiyle yarım kaldı. Tapu-tahrir defterlerinde bulunan pek çok kayıtlar, eski vakıf ve mülklerin bu padişah tarafından geri verildiğini kanıtlamaktadır. Emlak ve evkafı nesh edilenler arasında Çandarlı ailesinden İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmut Çelebi'nin İznik'teki imaretine tahsis ettiği gelir kaynakları da vardı (56-58)[12].

Arşiv malzemesine dayanılarak yapılan bu tür yöresel çalışmalar yalnız Osmanlı düzeninin anlaşılmasına değil ondan önceki yapının da anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunmaktadır. Bulunduğu yörenin tarihsel gelişimini arşiv kaynaklarına dayanarak inceleyen Halime Doğru'nun Eskişehir tarihine daha yeni araştırmalar ekleyeceğine inanıyoruz.

1 *Voyages d'Ibn Battuta*, Arapça metin ve Fransızca çev. C. Defremery-B.R. Sanguinetti (önsöz ve notlarla yeniden yay. V. Monteil), Paris, 1969, II, 254-352.

2 Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1990,317.

3 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi* II (1942), 279-304.

4 Suraiya Faroqhi, "Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century", II, *Turcica*, XI(1979), 106-107.

5 N. Beldiceanu, "Recherches sur la reforme foncière de Mehmed II", *Acta Historica*, IV (Munich 1965), 27-39.

6 M. Tayyib Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul, 1952, tür. yer.

7 Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda....", göst. yer., s. 305-386.

8 Bistra Cvetkova, "Sur certaines reformes du régime foncier au temps de Mehmet II", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, VI/1 (1963), 104-120. Dönemin tarihçisi Tursun Bey (*Tarih-i Ebu'l feth*, Yay. M. Arif İstanbul, 1330,16) timara dönüştürülen köy ve mezraa sayısını 22.000 olarak vermektedir.

9 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman* (yay.Âli), İstanbul, 1332, 192.

10 M.C. Şehabettin Tekindağ, "Bayezid II'in tahta çıkışı sırasında İstanbul'da vukua gelen hadiseler üzerine notlar", *Tarih Dergisi*, 14(1959), 85-96.

11 Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, 298.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, 1974, 97-99.

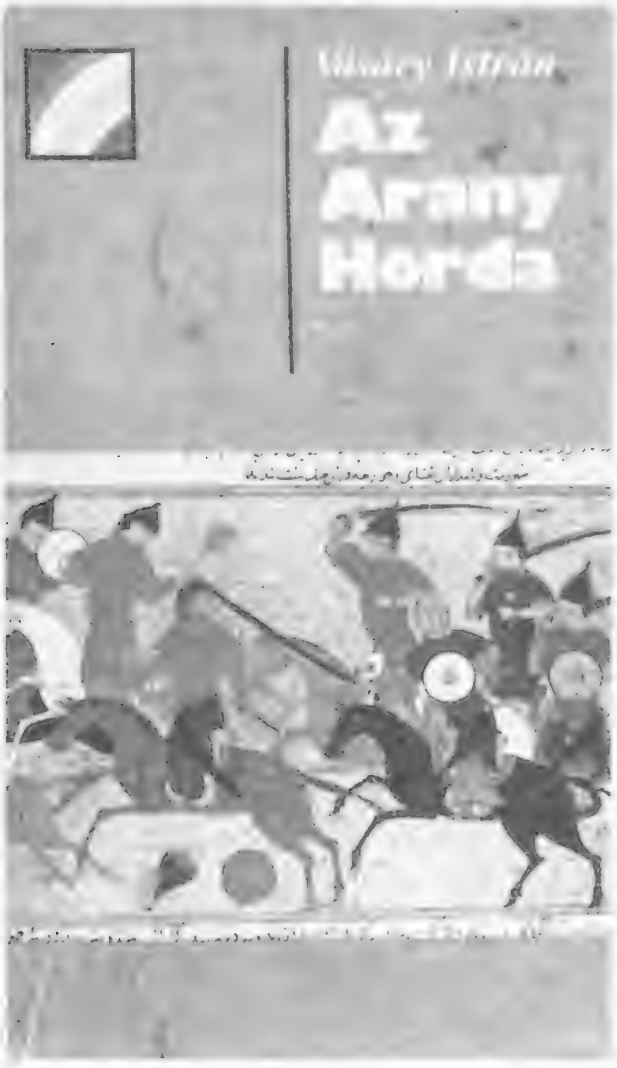

KOSSUTH KÖNYVKİADÓ, BUDAPEST 1986, 314 S. RESİMLİ.

DR. CEMİL ÖZTÜRK

Türkolog ve siyaset adamı sayın Dr. Vásáry İstván[1], Macarcada Altın Orda'dan söz eden ne halka göre, ne de bilimsel nitelikte yeterince yayın yapılmadığını, kendi çalışmasının da bu boşluğu dolduramayacağını belirtir. 1983'te G.A. Fjodorov-Davidov'dan "Altın Orda Toprağından" adıyla Rusçadan Macarcaya çevrilen eserde, arkeolog olan yazar müzelerdeki bulguların, özellikle de paraların incelemesini yapıp, kitabın sonuna doğru Altın Orda tarihine pek az değinmiştir. 1962'de Ligeti Lajos'un Macarca'ya çevirdiği "Moğolların Gizli Tarihi[2]", V.G. Jan'ın altı kez basılmış olan "Cengiz Kağan: Batu Kağan" adlı tarihsel nitelikteki romanı, doğrudan Altın Orda tarihiyle ilgili değildir. Ayrıca Julianus, Plano Carpini ve Rubruk'un Tatar ülkesindeki gezilerinin anılarından seçilip 1965'te "Gündoğusunun Fethi" adıyla Macarcaya çevrilen kitaplara, son olarak Györffy György'nin özlü makaleleri eklenebilir.

Macar araştırıcı yazara göre, Altın Orda tarihi konusunda ünlü Hammer'den başlayarak uluslararası düzeyde de epey araştırma ve yayın yapıldı: Bunların ardından akla şu soru geliyor: Macar dostlarla öteki yabancıları o denli ilgilendiren Altın Orda konusunda bizde hangi çalışmalar yapılıp kaç kitap yazılmış? 1955'te A.Y. Yakubovsky'den "Altın Ordu ve İnhitatı" Hasan Eren çevrisinin ardından, araştırmacı Mustafa Kafalı'nın 1976'da yayınladığı "Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri" dışında bu alan boş.

Olağaüstü zengin mirasına Ruslar'ın el koyduğu, eski Altın Orda ülkesinin bazı yerlerindeki Türk ulusları artık yok. Kırım, Kazan gibi bölgelerde var olma savaşı verenlerin iniltileri az da olsa duyuluyor. Aradaki dil ve gönül bağlarını yüz yılların aşındıramadığı, geçmişin SSCB'sinin Altın Orda ülkeleriyle, İçasya'daki Türk Cumhuriyetleri halklarına ulaşılmak isteniyor. Bunun için onların dünüyle bugününü iyi bilmek gerek. Yalnız bu nasıl gerçekleşecek? Henüz ne demek gerektiği kestirilemeyen, artık Türkçeden dışlanıp birkaç sözcükte kalmış Arapça takı katılarak, "Türki" adı yakıştırılan, Türkiye dışındaki kardeş Türk Cumhuriyetleri insanlarıyla karşılıklı ilişkiye girecek biz Türkiye Türkleri, onları elden geldiğince üzmemeye özen gösterecek düzeye, tarihlerini çok iyi öğrenerek, nerden gelip nereye gittiklerini kestirirsek ulaşırız.

Vásáry'nin Altın Orda'sı sekiz bölüm: Dünya İmparatorluğu Doğuyor, Doğu Avrupa'da Tatar Devleti, İlk Yüz Uzun Yıl (1256-1380), İkinci Yükselişten Düşüşe, Altın Orda'da Devlet ve Toplum, İktisat ve Ticaret, Kültürler ve Dünya Görüşleri Kavşağında, Tatarlar ve Rusya. Yine kitabın her bölümü ara başlıklarla adlandırılmış dört, sekiz arası makaleden oluşmakta.

Okurun selâmlandığı "Lectori Salutem!" girişinde, Asyalı göçerlerin Avrupa'ya silâhlı konukluklarının kısaca sıralanışı var. Avrupa tarihine adını sonsuza dek "barbarlığın proto tipi, Tanrının kırbacı!" diye yazdırıp 451'de ölen Atilla ve Hunlarını, VI. yüzyılda Avarlar, 650-965 arasında İmparatorluk dahi kuran Türk dilli Hazarlar, Bulgar Türkleri, IX. yüzyılda Macarlar, XI. -XIII. yüzyıllarda Kuman-Kıpçak Türkleri, 1000-1200 arasında yeniden Bulgarlar, başlangıçta Atilla'dan çok korkmuş olan Avrupalılara, hep "Hunların çocukları" olarak gözüktüler.

Lehistan'la Macaristan'ı kasıp kavuran, Rus Prensliklerinin güneyine devlet kurup hemen tümünü vergiye bağlayan Tatar ya da Moğollar, geçtikleri yerleri baştan sona silip süpürdüler. Macarlar için Osmanlılar neyse Ruslar için de Tatarlar oydu. Dehşetleri unutulmayan Tatar akınları Macar Krallığında da yıldırım çarpması etkisi yaptı. İyi de kimdi bu vahşi atlılar? Moğol mu, Tatar mı, yoksa ikisi de aynı mı? Ordalıları doğu Avrupa üzerine gelmeye hangi güç sevketti? Yine IV. Béla'nın (1206-1270) ülkesi Macaristanı yakıp yıktılarsa, Avrupa'daki imparatorlukları Altın Orda üç yüz yılı aşkın, Rus Prensliklerine egemen olabilmişse bunu hangi güçlerle gerçekleştirdiler?

Moğol devletinin de yeşerdiği, ünlü "Bilinmeyen İçasya" tarih ve coğrafyası özetlenip burada ikisi birbirine benzer göçer, çoban yaşayışı üzerinde duruluyor. Otlakların kuraklık gibi, herhangi bir nedenle yitirilmesi, büyük hayvan varlığı olan çobanları göçe zorladı. İçasya'nın doğusunda yoğun nüfuslu ve gidenleri eriten Çin, kuzeyinde buzlu tundura dünyası, güneyinde yüksek dağlar sıralandığından çıkış yolu batıda bulunuyordu. Önce İran ve Bizans hedefken sonradan doğu Avrupa da öğrenildi. Göçerin simgesi eti, sütü, derisi ve kılından yararlandığı; gerektiğinde başka mallarla değiştiği; savaşta silahı olan attı. Tek yönlü bir iktisat demek olan bu durumda açığı kapatmak yine göçe ve savaşa bağlıydı.

Toplum yapıları kan bağına dayalı, akıncı göçerlerden yetenekli biri egemenliği ele geçirirse, sıra önce dildeş komşu boylara, sonra tüm bölgeyi denetlemeye gelirdi. Yeterince güç bulunursa komşu ülkelere akın yapılır, gidilen yerlerde tutunulabilinirse imparatorluk kurulurdu. Fethedilen yerleşik uygar toplum içinde göçer fatihler zamanla erirlerdi. Cengiz'in (1206-1227.Moğollarının Çin, İran, Türk illeri ve Rus steplerinde er ya da geç silinişleri

böyledir. Moğollar "biz de varız" dediklerinde, Moğolistan'da pek çok Türk ulusu yaşıyordu. 840'ta imparatorlukları yıkılınca üç yüz yıl tarihin bilgisi dışında kalan bölgenin en uygar ulusu Uygurlar, Türk soyluyken Moğolcayı benimsemiş nasturi Hıristiyan Naymanlar, Moğol dilli Tatarlar, Kereitler gibi. Bugün Türk, Özbek, Nogay, Buryat vb. derken XIII. yüzyılda Moğolların harekete geçirdiği şimdiki etnik birliklerden söz edilmektedir. Örneğin Özbek ulusu, adını Altın Orda kağanı Özbek'ten almıştır. Nogaylara ise 1250-1300'lü yıllarda resmi olarak hükümdar olmadığı halde, eşsiz bir devlet adamı olarak ün yapmış emir Nogay, adını benimsetmiştir. Bugün kuzey Kafkasya'da Çerkes otonom bölgesinde Türkçe konuşan elli bin kadar Nogay vardır. Bir boy ya da ulusun adının duyulması, yapacağı askeri ve siyasal eylemlerine bağlı olmuştur. Eylemsizler, egemen uluslar arasında eriyip gitmiştir.

Cengiz için başından beri çetin ceviz olmuş Tatarlar, Moğolların akrabasıydı, belki de bu uyuşamadığı Tatarları bilinçli olarak Cuci komutasında batıya gönderdi. Fethettiği yerler Cuci'de kalınca da imparatorluğun batı bölümüne Tatar denildi. Doğu Avrupa'da Tatar devleti 1221-1223 arasında Cebe ve Subitay Noyanların akınlarının ardından, 1230-1240 yılları fetihleriyle kuruldu. Bölgede Tatarlardan önceki Slav unsurların yanında, hepsi Asya'dan gelmiş Avarlar, Kuman-Kıpçak Türkleriyle, Fin-Ugor unsurlar yerleşmişti. Kama ve Kazan bölgelerindeki müslüman Bulgar Türkleri ise bu sırada kalkınmışlardı. Tatarlar yel gibi esip, uçan matkap gibi geçerek bütün bu ulusların efendisi oldular.

Çok karısından bir yığın oğlu olan Cengiz, ölmeden önce, sahip olduğu dünyanın en büyük imparatorluğunu ilk eşi Börtü'den olma dört oğluna bölüştürürken en büyük oğlu Cuci'ye batı bölümü düştü. Cuci 1227'de babasından önce ölünce, bu kez onun oğulları aralarında anlaşamayıp dedelerine başvurdular. Cengiz işaret ettiği oğluna düşen imparatorluk bölümüne "ulus" demişti. Bu adı sonrakiler de benimsedi. Cengiz, oğlu Cuci'nin ulusunu iki torununa bir daha bölerken bunlardan Orda'ya (1241-1281) İrtiş ırmağıyla Hazar arasını ulus yada yurtluk verip, Hazar'dan başlayarak Tuna'ya değin uzanan çok büyük bir bölgeyi de Altın Orda adıyla Batu'ya (1227-1256) bıraktı.

Altın Orda Tatar devleti, doğulu tarihçilerin Deşt-i Kıpçak dediği Türk halklarının yurdunun mirasçısı oluyordu; ama Tatarlar azınlık, Türkler çoğunluk olduğundan, aralarında erimeleri de kaçınılmazlaşıyordu. Eski Türkçedeki "ordu" sözcüğünün Moğolca değişimi olan "orda" hükümdar ya da göçer boy beyinin ikamet yerinin adıydı. Codex Cumanicus'da orda sözcüğü Latince "curia" maiyet sözcüğüyle çevrilmiştir. Kağanın ordası imparatorluğun hareket edebilen merkeziydi. Kısaca başlangıçta orda, yönetsel ve askeri bir merkezdi. Yine Türkçe altın sözcüğü zenginlik ve haşmet çağrıştırıcılığıyla Kağanın sarayını, tahtını nitelemekte ve ordanın başında bir sıfat olarak yer almaktadır. Bu parıltılı adı Türk-Tatarlar kendileri kullanmadıkları gibi, İslam kaynaklarında da yer almayıp yalnız Rus belgelerinde geçmektedir.

Altın Orda'yı kalıcı bir devlet haline Batu getirdi. Şimdiki Astrahan yakınında Saray adlı bir merkez kurdurdu. Önemli bir ticaret kenti olup çabuk zenginleşen Saray, büyüyüp güzelleşirken kentin Türk-Tatar halkı Batu'ya "Sayın Kağan" iyi Kağan, Hıristiyanlar "Tanrısız Kağan" dediler. Ne olduğu aydınlatılamayan bu eski başkentten sonra, Berke (1257-1266) Volgograd yakınında Yeni saray adlı ikinci bir başkent inşa ettirdi. Batu ölünce Karakurum'da Büyük Kağanın yanında bulunan Sertak ve Ulakçı adlı oğulları, babalarının yerine geçmek için art arda yola çıktılarsa da bilinmeyen nedenlerle öldüler. Böylece amca Berke'ye sıra geldi. Yurtluğu Anadolu'nun doğusuyla Kafkasya'da olan Berke, yönettiği halklardan etkilenerek müslüman olmuştu. Tahta oturunca Kardeşi Batu'nun düzenli vergiye bağladığı; ama o ölünce ayaklanan Rus Prenslerini yola getirdikten sonra Harzemşahlarla savaştı. 1260'ta Mısır Sultan'ı Baybars elçi göndererek Hülagu'ya karşı işbirliği önerdi. Berke'nin Tatarları kesin olmasa da Hülagu'yu yendi; ama o da Tebrizli müslüman tüccarları öldürtüp mallarına el koyarak hınç alınca, Altın Orda Kağanı Berke, 1266'da dinsiz Hülagu'yla yine savaşmak zorunda kaldı. Ünlü komutanı Nogay gözünden yaralandıysa da Moğolları dağıttı, kendisi de çok istediği Azerbaycan'ı alamadan Tiflis yakınında öldü. Batu'nun ikinci oğlunun çocuğu Mengü-Temür (1267-1280) Kağan oldu. Adına para bastırarak Büyük Moğol imparatorluğundan ayrılışı kesinleştiren Mengü'nün adı, Moğolca Mönke'nin Türkçesidir. Anlaşılan artık Tatar hanedanı iyice Türkeşmişti. 1280'de Mengü-Temür ölüp de yerine zayıf kişiler gelmeye başlayınca işleri becerikli siyaset adamı Nogay yürüttü. Rus Prensleri birbiriyle vuruşup Altın Orda'dan yardım istedikçe Nogay ordu gönderirdi. Tokta (1291-1321) Kağan olunca Nogay'ı öldürttü. Tokta'dan sonra da Özbek (1313-1341), Can-ı Bek (1342-1357) hükümdarların yönetiminde kuraklık, kıtlık gibi sıkıntılı kısa süreler bir yana, Altın Orda gerçekten altın çağını yaşadı. Barışçı bir ortamda tarım gelişti, ticaret arttı. Özellikle Özbek Kağan Kırım ve Harzem'de imar ve inşa çalışmaları yaptırttı.

1359'dan sonra Altın Orda'da yönetim kötüleşti. O zamana değin çok korkulan Türk-Tatar ordusu, 1380'de Kulikov'da Ruslar'a yenilince ülke dağılma noktasına vardı. Son yirmi yılda yirmi beş hükümdarın oturup gittiği tahta Toktamış (1378-1395/96-1406) geçince, ülke hemen toparlandı. Yeni Kağan Ruslar'ı yenip Moskova'yı yaktı. Eski vergi sistemini yerine oturttu. Bu sırada doğuda Timur Altın Orda zararına ülkesini genişletip Harzem'i almıştı. Toktamış, Timur'un üzerine iki kez gittiyse de yenildi, tahtını kaybetti. Yeniden ele geçirdi; yine tutunamadı. Son olarak Litvan ve Rus Prensliklerine karşı eski düşmanı Timur'dan yardım istedi; ama ikisi de yakın zamanlarda ölünce girişimi sonuçsuz kaldı. Temür Kutluk (1397-1400) dağılışı önler gibi olduysa da 1410'dan sonra emir Edigü'nün çabalarına rağmen çöküş ve çözülüş önlenemedi. Bu sırada Altın Orda Türk ve Tatarlarının durumuyla Macarların X. yüzyıldaki durumu benzerlik gösterir. Avrupa birliği kurulmadan İtalya, İspanya, Almanya gibi ülkelerde Macar askerlerine ihtiyaç vardı. Derebeylerin gücü kırılıp da Macarlara sıra geldiğinde onlar çözümü Hıristiyanlaşmakta buldular. Rus ve Litvan Prenslikleri birbirine düştükçe Altın Orda gücüne ihtiyaç vardı. Ruslar'ın yıldızı parladıkça onlarınki kararardı. Üstelik bir de Timur darbesi kaçınılmaz sonu çabuklaştırdı.

1419'da Yayık (Ural) ırmağı kıyısında Toktamış'ın beşinci oğluyla savaşan Edigü öldürüldü. Cuci kolundan, Toka-temür soylu Ulug Muhammed, Kağan olduysa da gücünü Kazan yöresi dışında gösteremedi. 1600'lü yıllarda Kazan Hanlığı bir formalite olarak vardı. Altın Orda'nın öteki uzantısı Kırım dış siyasetini Osmanlılar'a bağlayarak XVII. yüzyılın sonuna dek Ruslar'dan vergi almayı başardı. Kesin ortadan kaldırılış tarihi 1783'tür.

Tarih, imparatorlukların kuruluş ve çöküş dönemlerinde kanlı taht kavgalarının tasvirini yapar. Bu resim Asya toplumlarında daha kırmızıdır. İnsanlığın büyük zaferi olan devlet kurma eylemini İçasyalı fatihler şaşırtıcı biçimde kolay gerçekleştirmişlerdir. XIII. yüzyılın Türk-Tatar toplumunu kendilerinden geri ya da ilkel sanan feodal yapılı Avrupalılar biraz aldanmışlardır. Bir bakıma Hun, Avar, Göktürk ve Uygur İmparatorluklarının kısa ya da uzun parlak dönemlerin ardından yıkılması, Cengiz'in Moğollarının aradan yüz yıl geçmeden Çin'de erimesi, Avrupalıları göçerlerin devlet kurmaya güçlerinin yettiği, ancak yaşatmaya yetmediği yanılgısına götürmüştür.

Eski Türkçede hayvanlar için korunup barınma yeri anlamına gelen "ağıl" sözcüğünü Moğollar, hem toplumun hem de iktisadın temelini oluşturan büyük ailenin adı olarak aldılar. Ağıl "aul, ól" biçimiyle etrafı duvarla çevrili köy ya da birkaç çadırlık barınma yeri, anlamında Macarcaya da girmiş olup Cengiz zamanında salt insanları değil, ailenin temel varlığı hayvanları dahi kapsayan bir kavramdı. Ağıl, baba sağken bölünür, ocak bekleyici küçük

oğul dışındaki evliler paylarını alır; ama isterlerse sürülerini babalarınınkiyle birlikte otlatırlardı. Moğolcada ağıldan sonra "obok" ve "irgen" daha büyük toplum birlikleriydi. Bu birimlerdeki insanlar birbirlerine kan bağıyla bağlıydı ve her birliğin bir gelişim efsanesi vardı. Aralarına bir yabancının girebilmesi, ancak bu efsaneyi benimserse söz konusuydu. Böyle olduğu halde, "nutug" denen otlakları ya da ortaksa sürüyü bölüşememe, av alanlarında anlaşamama yüzünden göçer-çoban topluluklarda kavga hemen hiç eksik olmazdı.

Aradan sekiz yüz yıl geçtikten sonra yapısını çok iyi bilemediğimiz bu göçer toplumlarda, bir kişinin tüm malların sahibi olması gibi bir durum söz konusu değildir. Başlarında belki biraz daha zengin bir bey vardı. Bey, otlaklarla sürüleri ve av alanlarını bölüştürürken yönetimine ihtiyaç duyulan adamdı. Buna karşılık en azından başlangıçta, ileri düzeyde yönetici sınıf ve aristokrasiden söz edilemez. Göçer-çobanlar için savaş çok önemliydi. Aralarındaki kavgalar ve haftalarca süren avlanmalarda bir bakıma savaş alıştırması yapmış olurlardı. Savaş ganimet, dolayısıyla zenginlik getirdiği gibi, içlerindeki yetenekli yiğitlere yönetim basamaklarında yükselme olanağı da sağlardı.

Çiftçilik yapmayan göçerler için toprak bir yan öğeydi. Altın Orda yöneticileri, fethettikleri topraklarla değil, üzerindeki insan ve hayvan varlığıyla ilgilenmişlerdir. Toprak yurt "çadır" kurup hayvan otlatmaya gerekliydi; ama buna sürekli bağlanılmazdı. Otu olmayan yer hemen önemini yitirirdi. Surla çevrili kent, sürülmüş toprak göçerler için engel sayılır,yakıp yıkmak gerekirdi. Sonradan vergi almanın daha karlı olduğunu öğrenince kentlere ve tarlalara zarar vermediler.

Cengiz'den başlayarak Moğolca "daruga", Türkçe "baskak" adlı üst düzey vergi görevlileri, ordu desteğinde kolculara "kolçı" tarım, ticaret, el sanatı mallarından muazzam vergiler toplattırdılar. İmparatorlukta vergiden muaf pek az kişi vardı. Türk-Tatar fatihler ve başlarındaki her şeye gücü yeten Kağan, kimin nerede ne üreteceğiyle ilgilenmediler. Yine de "ekinci, sabancı" denen halkın durumu iyi bilinmiyor. Bunlar islamlık yayılmadan önce topraklarıyla birlikte Kağanın malı sayılır, yer değiştiremezlerdi.

Altın Orda yönetimi kurulurken yıkılmayan, Kırım'da Kaffa, Sudak, Eski Kırım, Harzem'de Ürgenç, Batu'nun tutsak ustalara yaptırdığı Eski Saray, Berke'nin kurdurduğu para basımlarıyla ünlü Yenisaray kentleri, iki kesimden oluşuyordu. Zenginlerin semtleri ayrı, evleri tuğladandı. Bahçelerinde yurtlar durur, yazın bunlara geçerlerdi. Öteki kesimde, bu kentleri kurdurdukları tutsak ustaların yere oyulmuş in benzeri barınakları vardı. Bunlarda ocak yoktu, ateş ortada yanar, sığdığı kadar insan doldurulduğundan da pis ve dumanlı olurdu.

Kentler, Karadeniz kıyılarında ya da Volga boyunca sıralandığı için ulaşım kolay, ticaret canlıydı. İlk fetihlerin ardından ticaretin önemini anlayan Türk-Tatarlar çok düzenli bir yol ağı ve güvenliği kurdular. Türk, Rus, Rum, İranlı, İtalyan, Ermeni, Yahudi tüccarlar vardı ve bunlardan Kağan'ın güvendiği casusluk da yaptırdığı kişiler, çok mal stoklar, servet sahibi olur, sarayda yaşar, gerektiğinde hazineye ödünç bile verirlerdi. Elçilik görevi dahi yapan "bazergan ortakçısı" adı verilmişleri de bilinmekte. Devletin ticarete önem vermesi Akkirman, Suçava, Bender kentlerinin gümrük gelirleriyle de desteklenyordu. Codex Cumanicus'a göre başlıca mallar deri, keçe, kürk, günlük, tahıl türleri, peynir, şarap, tuz, balık, baharat, ipek ve diğer dokumalardı. Canlı hayvan ve insan ticareti çok önemliydi. Kıpçak, Çerkes, Macar, Rus gençleri Mısır'ın asker kaynağıydı.

İslâmiyet yayılınca zekat (ticaret ve taşınmaz vergisi), Uşr "öşr" (topraklılardan), haraç (daha büyük topraklılardan), cizye (müslüman olmayanlardan, kelle vergisi), hams (savaş ganimetinin beşte biri), çiftliklerden alınan (kalan) haraca denkti. Doğum, evlilik gibi beklenmedik bir harcama için Kağana gerekliyse Moğolca "koluş", Türkçe "kérés" adlı vergi de toplanırdı. Devlet görevlilerinin gittikleri yerlerde yedirilip içirilmeleri halka ayrı bir yüktü.

Genel vergilerden "tamga" gümrüktü. Malını paraya çevirmek isteyen herkes bunu öderdi. "Tart" ise kantar vergisiydi. Malın yerine ulaşması için Farsça "baç", Türkçe "yolluk" alınırdı. Bu vergiyi bazergan darugaları toplardı. Kent kapılarını koruyan "kabakçı", güvenliği sağlayan, "karavul", pazar sorumluları için de vergi vardı.

Vergiler Kağan ve yakınları arasında bölüşülürdü. Büyük Moğol imparatorları başlangıçta Batu ve Hülagu'ya da pay verirlerdi. Kubilay Buhara'da vergi verebilecek nüfusu saydırmış, on altı bin kişi olduğunu öğrenince bunlardan üç bininin gelirini Batu'ya, üç bininin gelirini Hülagu'nun annesine verdirtmişti.

Altın Orda'da "altın dal" denen Cengiz soyundan gelme kişiler Kağan olabilmiş, bu kural Kırım Hanlığında da değişmemiştir. Kaba güç kullanılmadığı zamanlarda Kağanı "kurultay" belirlerdi. Kağan, önemli toplantılarda Moğolca "yeke oran", Türkçe "ulug orun" denen kerevet gibi yüksekçe ve altın bir tahtta oturur; sağında varsa "aka" ağabeyi, "ini" kardeş ve yeğenleri, "köbekün" oğulları; solunda ilk eşi "katun" diğer kadınları; karşısında vezir, kabul edilen elçi, üst düzey görevliler, katipler dururdu. Ortadaki bir masaya değerli altın, gümüş eşyalar konurdu. Bunlar her şeye gücü yeten ve bu gücü Tanrıdan aldığı sanılan Kağanın haşmetini gösterdiği gibi, toplantı sırasında yemek içmek gerekliyse kullanılırdı.

Codex Cumanicus'da Türkçe "ulus", Latince "pars" bölüm sözcüğüyle çevrilmiştir. Ulus, ülkenin birine yurtluk verilmiş bölümünden başka, "teba" yani imparatorluk halkının tümünü de karşılar. Türkler buna "il" de dediler. İl'den yapılma "ilhan", önce Cuci ulusunun, sonra İran'daki Hülagu hanedanının adı oldu. Arapça "vilayet" de ulus yerine kullanıldı.

Büyük fetihler kapanınca ülke sınırları sabitleşti. Kağan oğulları "köbekün" arttıkça, eldeki topraklar bunlar için küçük uluslara bölündü. 1389'da İstanbul'a gelen bir Rus kesiş, Volga boyunca Bek-Bulat, Ak-Buga vb. uluslarından geçtiğini yazar. Avrupa feodalizmine benzeyen bu çok bölünmüşlük, aynı zamanda merkezin gücünü pekiştiriyordu. Her yeni Kağan konumunu güçlendirmek için, "beg, emir, noyon" gibi üst düzey hizmetlilere sürekli ayrıcalıklar tanırdı. Buna rağmen, Kağan ve ailesinin öteki üyeleri için toplum çok basitti. İki kesimden biri "yönetenler" yani kendileri; diğeri yönetilenlerdi. Yönetilenlerden "altın soya" hizmet edenler "ötögü bogol" öteki kul, derecesi ne denli yükselirse yükselsin izinsiz kendilerine seslenemez, ikramda bulunamazdı.

Altın Orda devlet yapısı başlangıçta Çin modelinden etkilenmiş, Türk ve İran devletleri deneyimlerinden yararlanmıştır. Toprak mülkiyeti söz konusu değilse de ulus ve imparatorluk kavramları özdeşleşti. Egemenlikle devlet, ulus kavramında bütünleşti. Kağandan başlayarak tepeden eteğe, vezir ya da emir; sağ ve sol kanat komutanlarıyla, "ming beyi" bin beyi gibi subaylar, bölge ve kent valileri, kağanın uzaklardaki temsilcileri, vergi görevli ve amirleri, maiyet memurlarıyla elçiler, kentlerin üst düzey görevlileri, imparatorluk ulaşım ağı sorumluları, kentli tüccar ve zenaatkarlarla köylü ve çiftçilerin başkanları gibi yönetenler sıralandı.

Görev alanını tam bilemediğimiz Beylerbeyi ya da Emirü'l ümera Kağan bırakırsa imparatorluk ordusunun baş yöneticisiydi. En büyük yönetim bölgesinin adı "tümendi". On bin kişilik askeri birlik adının yönetim bölgesine verilişi, göçer soylu askerlerin artık yerleşik yaşama geçtiklerini düşündürmektedir. Kırım, Kazan, Astrahan, Harzem gibi tümenler (vilayet, il) büyükken, Saratov yöresindeki Ürkek gibi küçükleri de vardı.

Cengiz'den önce Moğolların yazısı yoktu. O zaman alınan Uygur yazısı 1944'e dek kullanıldı. Altın Orda'da yazışma devletle başlar. Yazılan en önemli belge "al tamga" kızıl mühürlü "yarlıg" alt makamlara gönderilirdi. Ulus ya da Tümenlerden Kağana "bitig" yazılır yollanırdı. Bunlar Tatar Türkçesinde "carlıg, biçig" gibi söylendi. XIV. yüzyıldan sonra İran etkisiyle "İnşa" denen yazı tarzı da görülür ki bunları yazanlar "bakşi, bitigçi, bitkeçi" ya da

"divan" katibi denen kimselerdi.

Kağan ya da ailesinden birinin huzurunda üst düzey görevlileri konuyu tartışır, kararı Kağan ya da "atalık" veliahdın eğiticisi, o yoksa "ana bige" veliaht anası onaylardı. Son aşamada belgeye huzurda bulunanların ve katibin adı da yazılır, damgalanırdı. 1300'lü yıllarda damgalar, kenar uzunluğu 8 cm. dört köşe, seyrek olarak da yüzük biçimiydi. Toktamış'ın damgası özenli küfi yazıyla "besmele, kelime-i tevhid" Tanrının kendisini esirgemesi dilekleriyle devam eder "sözüm, ya da sözümüz" formülünü tarih tamamlardı.

Taşıyan kişinin önemine göre, değişik amaçlarla verilmiş metal ya da ağaçtan yapılıp, yazılmış kemere takılıp taşınan "baysa" adlı belgeler de vardı.

Altın Orda'da göçer ayrıcalığından feodalizm imtiyazına ulaşmış, Türkçesi "tarhan", Tatarca "darkan", Macarcası "tárnkány" vergiden ve cezadan muaf, mallarını veliahdına miras bırakabilen, savaşta ganimetten doğrudan pay alan kişiler vardı. Bunlar sadık ve özgür savaşçı yetenekli ve başarılı beylerdi. 1350'ye doğru "soyurgal" ya da "azad tarhan", İslam ülkelerindeki "mülk" kavramına uygun toprağın "ikta" adlı bölümü verilmiş görevlilerin Tatarca adıydı.

Büyük Mogol imparatorluğu gibi, bunun batı bölgesinde kurulan Altın Orda'yı da ordu var etti. Türk-Tatar devletinde ordu şimdiki gibi halktan ayrılıp kışlalara kapanmadı. Bölükler, taburlar, alaylar hepsi de beylerinin yönetiminde uluslardan gelme, işi savaş dışında göçer-çobanlık olan adamlardı. Çağrı yapılınca ulus, iktisadi gücüne göre donatabildiği birlikleri orduya gönderirdi. Başlangıçta toplumun insan ve başka maddi varlığı doğası gereği ordu kapsamına giriyordu.

Ordunun ortası gücünü "mengü Tengri" sonsuz yüce Tanrıdan alan Kağanın maiyet askerlerinden oluşurdu. Ordunun esas savaşan kesimleri "ong kol" sağ kol, "sol kol" denen sağ ve sol kanatlarıydı. Öncülere "karavul" denir, bunları "manglay" alın birliği izler, "çagdavul" artçılar geriden gelirdi. Duruma göre komutanlar geride kalır, kadınlar, yaşlılar, çocuklar, boş atlar ve arabalar ayrı bir topluluk oluştururdu. Bu uzaktaki kalabalık ayrı bir ordu sanılır, savaş başlamadan düşman ürkütülürdü. Varsa tutsaklarla yabancı birlikler öne sürülür, ordunun esas belkemiği kanatlar sonra savaşa başlardı. Düşmana pek sokulmadan ok yağmuruna tutulur, çevrilir, işi bitirilirdi. Düşman güçleriyse geri çekilinip düzeni bozulur, sonra kollarla sarılırdı. Orduda baş komutanın adı ya da derecesi pek belli değil. "Ulus begi, ming begi" bin beyi öncenin birlik başkanlarını belirliyor. Sonradan "Emirü'l-ümera" vezir yerine geçmekle birlikte, büyük komutan Kağan değilse yerine orduya kimin komuta ettiği karanlıktır.

Irmak benzeri su geçişleri, eşyaları deri bir torbaya doldurup atın kuyruğuna tutunarak, kale kuşatmaları içerde ateşli oklarla yangın çıkararak yapılırdı. Uzun süren kale direnişleri sevilmez, içerdekiler aldatma ve vaatlerle yola getirilmeye çalışılırdı. İlk zamanlarda tutsak alınmayıp öldürülürken, sonradan çalıştırma ya da satma, daha karlı göründü.

Bayrağın adı "tuğ" olup başlangıçta boybeyini belirlerdi. Karahanlılarda dokuz bayraklı Handan söz edilir. Dokuz Türklerle Moğollarda kutsal sayıydı. Dolayısıyla Cengiz'den başlayarak "dokuz dilimli" yak kuyruğundan bayrak tuğun yerini aldı.

Basit bir savaşçının yayı, oku, "sadak" okluğu vardı. Zengince askerin biraz eğrice ucu sivri kılıcı, çelik miğferi; hatta kendisinin ve atının zırhı bulunabilirdi. Zırh küçük parçaların sırımla bağlanmasıyla yapılır, miğferin çene altı kısmı deri olurdu. Türkçe "cıda" denen ucu çengelli mızraklı atlılar, düşmanı atından çengele takarak düşürürdü.

Türk-Tatar ordusunda az da olsa yayalar vardı. Toplanmış ordunun adı "çerig" idi. Bu Türkçe sözcük Macarcaya da "sereg" olarak geçti.

Türkçe sözcük "törü" töre, Mogolcada "döré" Macarca "törvény" hep hukuk anlamındadır. Mogolların Gizli Tarihi, "yosun yeke töresine" göre, Kağana kesin saygıdan söz eder. Cengiz, töreleri gücünü pekiştirecek biçimde yorumlayarak, Tatarca "casak", Türkçe "yasak", İslam kaynaklarında "yasa" Kökö Deftere yazdırttı. Altın Orda'da Batu da bu "yasak"-ları uyguladı. "Yargu, cargu" amirleri üst düzey yetkililerdi. Elimize pek yargı kararları geçmedi; ama iki tür ceza vardı. Dayak ya da ölüm. Eşinden başka kadınla ilişki kurmak, ağır hızsızlık, devlete karşı işlenen suç ölüm, bir koyun çalmak benzeri işler dayağı gerektirirdi. İslamlık yayılınca, şeriat temelinde yasak biraz hafifledi; ama bütünüyle ortadan kalkmadı. Yasalara göre şeriat daha uygar bir uygulamaydı. Çok kadın almaya dörtle sınır çizmek gibi. Ne var ki bu da yalnız sıradan adamları kapsadı. Zenginlerle üst düzey yöneticilerin yığınla odalığı vardı. İslam dini, baba ölünce oğulun üvey anası durumundaki kadınla evlenmesine de karşıydı; ama Özbek babasının Bizans prensesi eşiyle evlendi. Müftü bunu, "baba müslüman olmadığı için, eşinin müslüman oğula nikahı düşer" diye çözdü. Zamanla Altın Orda'nın uygar alanlarında şeriat, orduda da eski yasalar uygulandı.

İktisat ve ticarete gelince, Altın Orda'nın Kazakistan'dan Tuna'ya uzanan engin stepler dünyası büyük hayvan varlığına uygundu. Domuz ve kümes hayvanları dışında at, sığır, koyun besleyen göçer çobanlar, yazın kuzeye, kışın güneye giderlerdi. Kenti, köyü olmayan bu insanlar, keçeden yapıp ağaç latalarla içerden destekledikleri, yuvarlak zeminli, kubbemsi tepelikli ve sonsuzluğun simgesi yurtlarını küçükse sökmeden arabalarda taşırlardı. 8-10 m. çaplı yurtlarını zenginler göçerken söküp yüklerlerdi. Büyük beylerin ve hükümdarın eşlerinin ayrı yurdu vardı. Bir yere gidilince Kağanın çadırı merkezde olmak üzere maiyetindeki herkesin yurt kuracağı yer ve yön önceden belliydi.

Göçerlik yıllarında erkekler ok, yay, atın koşum takımları, çadırın ağaç iskeleti, araba yapmak, koyun kırkıp kısrak sağmak gibi işlerle uğraşırlardı. Deriden eşya dikmek, keçe sıkıştırmak, yemeği hazırlamak, göçerken çadırı toplamak, yolda kağnıyı sürmek, konarken yurdu kurup yerleşmek, inek sağmak vb. ise kadınların işiydi.

Kadın, erkek, çocuk çok iyi binici olan Tatarlar, sudan çok süt ve kımız içerler, kışın et ve "kurut" adı verilen peynirle yetinip yazın pastırma, peynir tüketirlerdi. Et çok iyi değerlendirilir, kemik atılmaz gömülürdü. İslamlıktan önce de domuz beslenmez, kıtlıkta av etleri; hatta tarla faresi ve köstebek yedikleri olurdu.

Giyim kuşamlarını kendileri hazırlarlardı. Erkek ve kadın giyimi arasında pek fark yoktu. Çinden ipek, İran'dan sırmalı kumaş, Volga Bulgarlarından ve Ruslardan kürk alırlardı. Zenginle yoksul arasında kumaşın cinsi, kürkün kalitesi farkı olabilir, varlıklı ithal kürk giyerse alttakiler keçi ya da köpek kürküyle yetinirlerdi.

Tarımsal üretim, Altın Orda'nın azametli zamanında Kırımda Kuman-Kıpçak Türkleri, Kazan'da Volga Bulgarlarınca yapılıyordu. Tarım geleneğinin yerleştiği bu yerlerde "çiftçi, sabancı" halk pek çok tahıl çeşidi üretiyordu. O dönemde bu kültürle ilgili sözcükler Macarcaya da geçmiştir; Buğday " buza", arpa "arpa", darı "dara", bezelye "borsó", üzüm "sölö", şarap "bor", sürülü "szerü", tarla "tarla", saban "eke"....

Ticaret canlıydı. Dış satım kalemleri arasında canlı hayvan herhalde birinci sıradaydı. Ögedey zamanından beri ipek yolları çok iyi işletiliyordu. Kağanların para bastırması modaydı. Dinar, dirhem, miskal gibi adları olan bu paralar, çoğunlukla altın ve gümüştü. Çok seyrek bakır para da bastırılmıştır. Ülkede Ceneviz parası "aspert" de geçerliydi.

Dünya görüşlerine gelince, Türklerle Mogolların şamanizmden kaynaklanan ortak bir anlayışları vardı. Tek Tanrılı dinlerin ilkeli denebilecek bu alanda en önemli kişi, ruhlar dünyasıyla yeryüzü arasında ilişki kuran büyücü şamandı. Şamanizme göre yer, gök iyi kötü ruhlarla doludur. İyinin kötünün simgesi olarak keçeden putlar yapıp çadır girişinin iki yanına koyarlardı. Zenginler putlarını kapının karşısında duran arabada korurlardı. Yine Kağan'ın ve üst düzey yöneticilerin ayrı şamanları vardı. Aya, güneşe, yıldızlara bakıp anlam çıkarmak, gelecekten haber vermek, vurmalı çalgılarla kötü ruhları kaçırma töreni düzenlemek şamanın işiydi. Tüm önemli kararlarda savaş vb. şamana danışılırdı. Ateş kutsaldı, kağanın kabul edeceği elçi, iki ateş arasından geçirilip kötü ruhlardan arındırıldıktan sonra huzura alınırdı. Ölüler Türk adetlerince bir tepecik oluşturacak şekilde gömülür, önüne doğuya bakan bir taş heykel dikilirdi. Güce, egemenliğe değer veren Tatarlar çok yakın oldukları Hıristiyanlığı değil de, İslamlığı seçmişlerse bunda savaşçı ruhlarına uygun düşen ve cihadı teşvik eden anlayışın etkisi vardır.

Altın Orda büyük ölçüde Türk ülkesiydi. Buraya gelen azınlık Tatarlar belki bir süre Mogolca konuştu; ama çabuk Türkleşti. Ülkede biri Oğuzca diğeri Kıpçakça iki Türk lehçesi konuşuluyordu. Bugün Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Kazan ve Kırım Tatarcaları Kıpçak Türkçesinin devamıdır. Tatarlar gibi Kumanların da yazısı yoktu, oyma yazıyı başka Türk boylarından öğrendiler. Sonra Uygur ve Arap yazısına geçtiler. Uygurlardan sonra Karahanlılarda gelişen edebiyat dili, XIII.-XIV. yüzyıllarda Oğuz-Kıpçak katkılarıyla gelişti; ancak Altın Orda'da yeşeren edebiyat tümüyle Arap-Fars ya da İslamlık etkisindedir. Rabguzi'nin Kısasü'l-enbiya'sıyla Kutb'un yazıp Tini-Bek (1341-42) ve eşine sunduğu Husrev ü Şirin bunlara örnek verilebilir.

Altın Orda'da konuşulan Kıpçakçanın 1310'da yazılan çok değerli bir anısının bize kalmış olması büyük talihtir. Birkaç kişinin derleyip yazdığı Codex Cumanicus XIV. yüzyıl Altın Orda'sının dil ve tarih hazinesidir. Kırım'da derlenen kitabın ilk defterine İtalyanlar Latin-Fars-Kuman Türkçesi sözcükleri yazmışlardır. Amaçları Türkçe ve Farsça öğrenmekti. İkinci defter, Latince Hıristiyan dini metinlerinin ve ilahilerinin Kumancaya çevirisidir. Bunu rahipler dinlerini yaymak için hazırlamışlardır.

Altın Orda'da yaşayan Ermeni ve Musevi azınlık giderek dillerini unutup Türkçeden başka dil bilmeyince bunlar kendi ABECE'leriyle; ama Türkçe dini metinler yazdılar. Ermeni Kıpçakçası ve günümüze de ulaşan Karaim Türkçesi böyle oluştu. Yine bugün Kazan bölgesinde konuşulan Türkçe Kıpçakçanın, Volga'nın sağ boyunca konuşulan Çuvaşça ise eski Bulgar Türkçesinin uzantısıdır.

Altın Orda'da yüksek Harzem kültürü egemendi. Kazılardan anlaşıldığı kadarıyla "Eskisaray, Yenisaray" adlı başkentlerde yerel motifli kültür gelişmişti. Cami inşası, çinicilik, mezar taşı yontma, hat sanatı, deri ve bakır işçiliği ileriydi. Din felsefesi ve tıbbın dili Arapçaydı; ama bu dil din çevrelerini aşamadı. Farsça küçük bir azınlıkça biliniyordu. Bu durum Ortaçağ Avrupasındaki Yunanca ve Latince bilmeye benzetilebilir.

Tatarlardan önce ve sonra Rusya'ya gelince, önceden de yinelendiği gibi iyi, kötü Altın Orda'nın tüm mirası Ruslar'a kaldı. Napolyon; "Rus'u kazı, altında Tatar'ı bulursun!" dermiş. Altın Orda öncüleri doğu Avrupa'ya ulaştıklarında Ruslar tarım toplumu olarak gelişmişlerdi. Rus prensliklerinden toplanan vergiler olmasa Tatar Kağanları o denli güçlü olamazdı. Nedense fethedilmeyen bu prensliklerin varlığı yine de Kağana bağlıydı. Onun vereceği yarlığ prensliğin onayıydı. Bunun için ya prens Kağana gider, ya da elçi gelirdi. Altın Orda yönetimi vergi yükünü artırdıkça onlar da halka yüklendiler. Buna rağmen Rusların durumu Osmanlı yönetimindeki Macarlardan iyiydi; çünkü Ruslar bir tek vergi verirken, Macarlar bir de yerli toprak beylerine ödeme yapıyorlardı. Altın Orda Rus kilisesini vergiden muaf tuttu, papazlar Kağanlara dua edeceklerine, cemaatlarine onlardan kurtulmayı fısıldadılar.

Altın Orda'nın dağılmasıyla ortaya çıkan üç Hanlık; Astrahan, Kazan ve Kırım, doğu Avrupa siyasetinde bir süre daha etkin oldular. Bunlardan ilk ikisini 1550'li yıllarda Ruslar ortadan kaldırdı. Kırım iki yüz yıl daha Osmanlılara yaslanarak ayakta kaldı. Sonunda Altın Orda'nın bütün toprakları Rus Çarlığının eline geçti. Rusların arasında sözde azınlık, ancak nüfusları milyonları bulan Türk dilli halklardan birçoğunu Altın Orda geçmişliler oluşturdu. Açık ya da gizli eritme siyasetlerine rağmen, bugün bunların çoğu ayakta.

Altın Orda'nın yazarı Vásáry'ye göre, Ruslarla Macarlar Türk-Tatarlardan çok çekti. Bugün bile sıradan bir batı Avrupalı Rus'u Macar'ı, Tatar'ı aynı kefeye koyup; "Atının eğeri altında et yumuşatan göçerlerin uzantısı" diye küçümser. Yazar belki de eserini eski SSCB'deki değişikliklerden önce yazdığı için, Türkler'in Ruslardan neler çektiğine değinmiyor.

Metinler arasında kimi kaynak adları yazılmakla birlikte, yararlanılan kitapların bir listesi verilmemiş. Görünen o ki değişik dillerde pek çok kitaptan alıntılar yapılmış.

Yazıda kitabı tanıtmaktan çok, çeviri ve özetleme yoluna gidildi. Bununla pek çok dünya imparatorlukları kurup dilini, kültürünü yönetenlerine bile benimsetip onları Türkleştirmiş Türklük, kuyruk acısı duyan kimilerinin hoşuna gitmese de var. Sayın Vásáry Türkçeye ilgi duyuyor, Macarcadaki Türkçe sözcüklere işaret ediyor. Kodex Cumanicus günümüze kaldığı için "talih" diyor. Oysa aramızda anadil bilgisi, ilgisi, sevgisi, sevinci bulunmayanlar çok. Türk dünyasıyla ilişki kurarken, siyasal tarih bağları yanında dilin önemi gözden kaçırılmamalı. Türkçeyle her şeyi söylemek olası, yalnız biraz düşünüp aramalı. Bu yabancı sözcük paralamaktan daha yararlıdır.

[1] Macaristan'ın bugünkü Ankara büyükelçisi.

[2] Türkçesi, Ahmet Temir, Ankara 1948.

Bir Kadın Takvimi=Takvimü'n -Nisâ

N. AYLÂ DEMİROĞLU

Tanzimat'ın ünlü gazetecisi, matbaacı ve yayıncısı Ebüzziyâ Tevfik (1848-1913) yayınladığı birbirinden değerli eserlere 1880 tarihinden itibaren her yıl çıkardığı Rebî-i Mârifet ve daha sonra Nevsâl-i Marifet adlarını taşıyan takvimleri de ilave etmiştir. Tertibi ve muhtevâsı bakımından son derece güzel olan bu takvimlere 1899 da bir yenisini ekledi: Takvimü'n-Nisâ... Bu küçük ve sevimli kitapçık, içeriği bakımından bir takvimden çok, aylık bir kadın mecmuasının yıllığı niteliğindedir. Bugünkü cep takvimleri büyüklüğündeki eserde, Namık Kemâl başta olmak üzere Tanzimat yazarlarının yâni cemiyeti değiştirebilecek kaabiliyette insan

yetiştirmek idealine sahip aydınları -özellikle Namık Kemâl'in kadın ve genç kız terbiyesi hakkındaki yazılarının tesiri ile- uygulamak istedikleri eğitim programının bir örneği gibi görünmektedir. İslâmiyetin hayatîyetine inanan, batı medeniyetini yakından takip etmekle beraber islâmî ve millî esasların terkedilmemesi görüşünde olan Tanzimat yazarlarının fikirlerini, II. Meşrutiyet'ten dokuz yıl önce yayınlanan bu takvimin muhtevâsında bulmak mümkündür.

Kadınları çeşitli konularda bilgilendirmek üzere düzenlenmiş olan iki bölümlü zeyl kısmında, İslâm'ın ünlü kadınlarının hayatları ve menkıbelerinin yanı sıra Avrupalı ünlü kadınların hayatları ve meslekleri hakkındaki bilgiler, okuma bilen bir kadının ilgisini çekebilecek tarzda mantıklı bir sıra ile okuyucuya sunulur.

Feminizm Avrupa'da gündemde olduğu bir sırada, bu konu üzerinde yazılan uzun bir makalenin, cereyanın öncülerinin isim ve fotoğraflarıyla bu takvimde yer alması; Meşrutiyet döneminin gazetecilik ve dergicilik düzeyini aksettirmesi bakımından dikkat çekicidir.

Takvim 14.5x7.5 ölçüsünde 328 sayfalıdır. Ebüzziya Tevfik Bey, Ahmed Mithad Efendinin teşvikiyle, resimli neşriyatın ilk örneklerini, klişelerini Avrupa'da yaptırarak 1887 de ilk defa takvimlerinde kullanmış ve yine eski alfabenin son derece dekoratif görünen çiçekli kûfi yazısını matbaada ilk defa denemiştir[1]. Takvimü'n-Nisâ'da bu özellikle mevcuttur.

Kapak renkli kartondan (mavi,yeşil, pembe vb.) alt ve üst kısımda kırmızı gelinciklerle süslü bir çerçeve içinde, çiçekli kûfi ile "Takvimü'n-Nisâ" yazısı, altında ise "1317 sene-i hicriyesi" okunmaktadır. İç kapakta yazı aynen tekrarlanarak altta ve üstte kuşlu ve çiçekli hafif renkli klişeler yer alır. Bu klişeler eserin birçok yerine serpiştirilmiştir. Kitabın sırtında fiyatının 6 kuruş olduğu yazılıdır.

Ne yazık ki bu güzel takvim ancak bir yıl yayınlanmış; Ebüzziyâ Tevfik Bey 1900 yılında sürüldüğü Konya'dan ancak on yıl sonra 1908'de İstanbul'a dönebilmiştir.

Eserin takvim bölümü kadınlara hitâben yazılan uzun bir makale ile başlar. İyi insan yetiştirmek için iyi anne yetiştirmenin gereğine işaret edilerek ülkemizde kadınlara verilen hizmetin yetersizliğinden bahisle kadının toplum içindeki yerine dair birçok misâl verilir. Ebüzziya'ya göre takvim, eğitimde çok önemli bir yer tutmaktadır. Avrupa'da yalnız okuma bilen bir insanın, takvimle yakın ilgisinden dolayı, verilen bilgileri hiç unutmadığının farkedildiğini ve bu hususdan hareket edilerek yeni takvimler hazırlandığını anlatır. Kendisi de bu düşünceyle kadınlar için yeni ve güzel bilgilerle dolu bu takvimi tertip ettiğini; eğer rağbet bulursa gelecek sene daha faydalı, daha "şümûllü mâlûmat ile tevsi ve tezyin" edeceğini ifade eder.

Takvim'in ikinci makalesi "tekmil bir senenin ölçüsü" demek olan takvim hakkındadır. Dinî hayatımızla bağlı olduğumuz Hicri takvim, pratik hayatta kullanmak zorunda olduğumuz güneş takvimleri (Rûmi, Milâdî) ve Yahudi takviminin özelliklerinden bahsedilirken verilen bilgiler bugün de faydalanılır niteliktedir.

24 sayfa devam eden bu bilgilerden sonra 25. sayfada "Mayıs Ayının Tasvir-i Hayâlisi" başlığı ile bütün sayfada bahar dalı içersinde oturmuş bir genç kız ve çocuk illüstresi görülür. Bu avrupaî tasvirler değişik şekillerle her ayın takviminin başında tekrarlanır. Bundan sonra gelen karşılıklı iki sayfada 12 ince sütûn içinde 1317 yılı Muharrem ayının takvimi yer almaktadır:

Birinci sütûnun başında güneşin sevr burcunda olduğu ve haftanın günleri; Muharrem 1317 başlıklı sütunda Muharrem ayının biri, ikisi.... otuzu... "Bakiyye-i Mayıs-ı Efrenci" başlığı ile 11 Mayıstan başlayan milâdi; "Bakiyye-i Nisan-ı Rûmî, başlığı ile 29 nisandan başlayan rûmî takvim; "Eyyam-ı mahsusa ve Fusul-ı Mevasim" diye başlayan geniş sütunda "Nil suyunun azalması, yaprak aşısı zamanı vb." gibi bilgiler yer alır. Karşı sayfadaki sütunlarda, "Ayın Her Günkü Hali" sütûnunda ayın günlere göre şekli

۱۳۱۷ سنهٔ هجریه‌سیجون

تقویم النساء

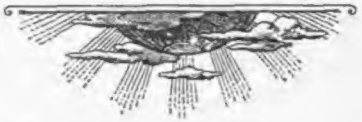

٧٤ تقويم النسا

محمد المعتصم‌ك دور خلافتنده ٢٢٧ده وفات ايلمشدر.

جناب برّه

(ربيبهٔ حضرت رسول‌الله)

زوجات طاهراتدن امّ سلمه حضرتلرينك كريمهٔ محترمه‌سی اولدقلرندن حضرت پيغمبر افندمزك ربيبه‌سی يعنی اوگی كريمه‌لری ايدی . رسالتمآب افندمز آكا (زينب) اسمنی ويردكلرندن (زينب بنت ابی سلمه) ديو شهرت بولمشدر. چوق عمر سورمش وفقهيات و شرعياتده زمانندهكی قادينلرك هپسنه فائق بولنمشدر. (رضی‌الله عنها)

برّه اسمنده مشار اليهادن بشقه اوچ صحابيه دها واردر. (رضی‌الله تعالی عنهن)

نسوانه متعلق لطائف ملاحظات

انگلتره حكماسندن باقون ديرايدی‌كه: انسان هرسنده ازدواج ايتمه جائزدر. چونكه نسوان عهد جوانيزده معشوقه‌لرمز، سن كاملده رفيقه‌لرمز، سن شيخوخته ايسه خادمه‌لرمزدر.

(hilâlden dolunaya ve devamı) klişe yuvarlak şekillerle, "Güneşin doğuşu", "öğle vakti", ve "imsak" başlıklı sütûnlarda namaz vakitleri verilmektedir. Bu sütûnları yatay olarak takip edersek: Meselâ 6 muharrem, 15 mayıs (milâdî), 4 mayıs (rûmî) salı günüdür ve filiz koparan fırtınası vardır. Ay henüz hilâl şeklindedir ve güneş 4.46 da doğar. (Takvim sayfaları ince puntolarla dizilidir).

Bu iki takvim sayfasından sonra"Tetkik-i Efâl ve Muhâsebe-i nefs" başlığı altında ahlâk kuralları nefsin kontrolü hakkında bilgiler içeren bir makale bulunur. Yunanlı filozof Pisagores'in "Bugününü neye sarfettin? İyilik ve kötülükten ne yaptın?" soruları ile talebelerine vaktin hesabını istemelerini tenbih ettiğini; Amerikalı Franklin'in[2] ise, bu sözlerden faydalanarak her insan için 13 fazilet tasavvur ettiğini ve bu ilkelerin neler olduğu anlatılır. Takviminde bu bilgileri kullanan Ebüzziya (ceptakvimlerinde randevuların yazılmasında kullandığımız şekilde) her sayfayı yediye bölerek ayın takvimini verir. Başlığında "Bugün ne yaptım" ibaresi yer almaktadır.

"Vesaya-yı beytiye" (eve ait tavsiyeler) yazısında etin bir hafta dayanması için neler yapılmalı, yumurta nasıl saklanmalı gibi yüz sene önceki hayatımızla ilgili bilgiler yanında bugün de faydalanılır nitelikte tavsiyeler yer almaktadır.

"Anne ve çocuk" başlığı ile çocuk eğitimi hakkındaki düşüncelerden sonra gelen "Faide-i Tarihîye'de önemli islâm kadınlarının (Peygamberimizin annesinden başlayarak) hayatları kısaca anlatılır. "Vaktini iyi kullan" başlığı ile gerekli tavsiyelerden sonra atasözleri ve deyimlere de yer verilerek kadınlarla ilgili zarif fıkralarla 1317 senesinin Muharrem ayı sona erer.

Bundan sonra yine bir kadın ve çocuk klişe resmi ile "Haziran ayının tasvir-i Hayâlîsi" ve "Safer" ayının takvimi başlar. Ayni program değişik bilgilerle devam eder. Böylece 12 ayın takvimi tamamlanır.

Eserin "Takvim" kısmı 200. sayfada tamamlanır. Bundan sonra gelen iki bölümlü zeyl kadınların bilgilerini arttırmaya yönelik ayrı bir kitapçıktır. "Büyük ve küçük Avrupa Hükümdarlarının Zevceleri" ibaresiyle çerçevelenmiş sayfadan sonra gelen ilk bahiste Avrupa kraliçe ve prenseslerinin fotoğrafları, doğum ve evlenme tarihleri ve özellikleri başkentlerinin adlarıyla birlikte yer almaktadır. Bunu "kadınlara Mahsus Nişanlar" adlı yazı takip eder. 18 aded nişanın sayıldığı bu yazıda 18. nişan "Şefekat" adlı Osmanlı nişanıdır[3].

"Kısm-ı Umûmi" başlığı ile "Malûmat-ı Mütenevvia-i Nisaîye" (Kadınlar için çeşitli bilgiler) kapak sayfası ile ikinci bölüm başlar. Bu bölümün ilk yazısında fransız tiyatrosunun özellikleri anlatıldıktan sonra Paris sahnelerindeki ondört tiyatro ve opera aktristinin fotoğrafları ile birlikte hayatları ve oynadıkları oyunlar hakkında kısa bilgi verilir. Bu sanatçıların sonuncusu İstanbul'a da gelerek temsiller veren ve basında heyecan uyandıran Sarah Bernhardt'tır[4].

Bundan sonraki yazının başlığı "Meşşate: Saç Tarama" adını taşır. Saçın kadın güzelliğindeki önemi, Eski Yunan ve Roma'da güzellikleri ile ünlü kadınların saç modellerini de gösteren büstlerinin fotoğrafları ile Londra ve Paris'te açılan kuaför yarışmalarında derece alan saç modelleri hakkında bilgi ve resimler yer alır. Bunu takip eden sayfada 80. yaşını kutlayan Kraliçe Victoria'nın (1819-1901) hayatı anlatılarak fotoğrafı verilir.

Avrupa'dan haberler veren bu yazılardan sonra Hindistan Türk Moğol hükümdarlarından Cihangir Şah'ın (1569-1627) şair olan eşi Nuricihan Begüm'ün hayatı, kişiliğini anlatan ve şiirlerinden örnekler veren uzun bir makale yer alır. Yazıda Nuricihan Begüm'ün bir de portresi bulunmaktadır[5].

Bundan sonra gelen makale 27 sayfa devam eden ve Takvim'in en enteresan yazısı olan "Feminizm"dir. Ebüzziya bu makaleyi onbeş yıl sonra yeniden ele alarak bazı kısaltmalarla tekrar neşredecektir[6]. Avrupa'daki Feminizm cereyanı hakkında uzun uzun bilgi verilerek, buna öncülük eden kadın yazarların isimleri ve fotoğrafları yazıda yer almaktadır.

Avrupa'da moda olan mücevherler hakkında bilgi ve resimler, dünyanın en uzun kadını, Amerika'da çalışan kadınların resimli bir istatistiği, Avrupa ve Amerikada kadın meslekleri hakkında aktüel bilgilerden sonra; geçen yıl içinde Avrupa'da ölen tanınmış kadınların biyografileri ve resimlerini içeren bir yazı yer alır.

"Necm-i Gisûdar" (saçlı yıldız) romantik başlığı ile kuyruklu yıldızlar hakkında uzun uzun bilgi verilir. İstanbul'da son elli yıl içinde kuyruklu yıldızın üç defa görüldüğünü, dördüncüsünün de 1899 ekiminde görüleceği anlatılmaktadır.

En sondaki makale "Kadın Okuyup Yazmalı mıdır?" başlığını taşır. Uzun uzun müdafaası yapılan kadının okuması fikri Tanzimat yazarlarının kadın eğitimine verdikleri önemi yansıtmaktadır. Tahsil görmüş yabancı dil bilen kadınlarımızdan bazılarının isimlerini sayar. Bunların arasında Leylâ Hanım, Fatma Aliye Hanım, Nigâr Hanım, Abdülhak Mihrünnisa Hanım gibi edebiyat âleminin tanıdığı isimler de vardır.

Eser "Hitâm-ı Tab'. 12 safer 1317" ibaresiyle son bulur. Bu tarih 29 haziran 1899 dur.

[1] Fevziye Abdullah, Ebuzziya Tevfik; İA 4/101-103

[2] Franklin, Benjamin (1706-1790). Amerikalı fizik âlimi, filozof ve devlet adamı. Amerikanın istiklâlini kazanmasında büyük katkıları olmuştur. Eserleri üç ciltte toplanarak bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir.

[3] Şefekat Nişanı II. Abdülhamit tarafından savaşlarda, doğal afetlerde yararlıkları görülen kadınlara verilmek üzere ihdas edilen nişan (1878)

[4] Bernhardt, Rosin Sarah (1844-1923). Tanınmış Fransız trajedi aktristi ve tiyatro yazarı. Bütün dünyayı gezerek temsiller vermiştir. Oynadığı roller arasında Hamlet, Aiglon, La Sorciére gibileri çok tanınmıştır.

[5] Gövsa, I. Alaaddin, Meşhur Adamlar Ans.I/236.

[6] Ebüzziya, Nisâiyyun; Mecmua-ı Ebüzziyâ, 1330/1911, C. 14, cüz. 148, s. 225-236.